



Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXIV
HEFTE 3
SIDE 209-283
1987

Danmark – moder eller koloniherre?

Af *Ditte Bentzon Goldschmidt*

Siden de grønlandske politikere i 1972 ønskede nedsat et udvalg, som skulle forberede et grønlandsk hjemmestyre, er der fremkommet forskellige bidrag til forklaring af udviklingen i forholdet mellem Grønland og Danmark med hovedvægt på udviklingen efter koloniforholdets ophør omkring 1950.

En gruppe af forklaringer tager udgangspunkt i en teori om økonomisk udnyttelse og i overvejelser over hjemmestyrets muligheder (eller mangel på samme) for at udvikle sig på »grønlandske betingelser«. Den danske politik i kolonitiden ses som klassisk imperialistisk. Nogle opfatter udviklingen efter 1950 som en fortsættelse heraf; andre mener, at der sker et brud, idet udbygningen antager en anden form: en blokering af det afhængige område, Grønlands selvstændige økonomiske udvikling.¹

En række andre forfattere tager mere eller mindre eksplicit afstand fra teorier om økonomisk udnyttelse. De tager udgangspunkt i de

danske politikeres og administratorers målsætninger og handlinger. Der er ifølge disse forfattere ikke tale om en økonomisk imperialistisk kolonipolitik. Det var vigtigt at grønlandernes hovederhverv, sælfangsten, forblev et produktivt erhverv såvel af hensyn til grønlanderne som af hensyn til handelen. Det var forudsætningen for den danske tilstedeværelse, herunder missionen. Det danske statsmonopol skulle beskytte grønlanderne mod fremmed skadelig indflydelse. Efter 1950 var målet, at grønlandernes levestandard skulle forbedres radikalt, og de skulle i det hele taget ligestilles med danskerne, dvs. med samme økonomiske system, samme levestandard og samme borgerlige rettigheder.² Den grønlandske protest og ønsket om et ændret tilhørsforhold skyldes midlerne: den voldsomme danske indsats på alle områder af samfundslivet, og konsekvenserne af denne: store sociale og identitetsmæssige problemer.³

Ditte Bentzon Goldschmidt, f. 1945, cand. mag. i historie og kristendomskundskab, seminarieadjunkt ved Københavns Dag- og Aftenseminarium.

1. Jørgen Viemosc: Dansk kolonipolitik i Grønland, Demos 1977. Den fortsatte økonomiske udbygning af grønlanderne har især været mulig ved at skabe en allieret gruppe af grønlandere gennem de forskellige rådgivende organer: forstandskaber, kommuneråd, landsråd osv. Deres funktion var og er at legitimere udbygningen og rådgive kolonimagten, bl.a. så den ikke foretager sig for provokerende ting (s 8).

Ove Johansen: Om rammerne for studiet af den grønlandske udvikling siden 1945, *Politica* 10, 3, 1978. »...Op til denne nyordning (1950) bar Grønland officielt betegnelsen koloni, og den danske kolonipolitik var da også gennemsyret af en »klassisk« imperialismeforms karakteristika: udbygning via et handelsamkvem, denne udbytnings monopolisering for alene moderlandet samt opbygningen af et administrativt apparat til systematisering og effektivisering af udbygningen, alt understøttet og/eller gennemført af en aktiv statsmagt – siden 1774 gennem Den Kongelige Grønlandske Handel (KGH)...« (s 125f).

Med udgangspunkt i Grønlands afhængighedsforhold til Danmark i 1978 og for at kunne undersøge grønlandernes muligheder for at udvikle et Grønland på egne betingelser er Ove Johansen ikke tilfreds med blot at se udviklingen som en fortsættelse af den traditionelle kolonipolitik, men vil prøve at skitsere en udvikling udfra center-periferi begrebet (s 134ff).

2. Axel Kjær Sørensen: Danmark-Grønland i det 20. århundrede – en historisk oversigt, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1983, s 12 og 167. Axel Kjær Sørensens bog er en oversigt til brug for universitetsundervisning og skal altså ikke primært ses som et indlæg i en debat.

Kulturelt hegemoni

Man kan karakterisere forholdet mellem Grønland og Danmark i kolonitiden som klassisk imperialistisk. Man kan karakterisere forholdet som paternalistisk.⁴ I begge tilfælde vedrører analysen forholdet på det overordnede plan: formålet med Danmarks besiddelse af Grønland og den faktiske politik og dennes konsekvenser for grønlænderne.

Jeg er imidlertid interesseret i at komme nærmere på forholdet mellem grønlændere og danskere i Grønland for ad den vej at få en dybere forståelse af forandringerne i forholdet mellem Grønland og Danmark: fra koloni til amt til hjemmestyre. Det er min opfattelse, at teorier om kulturelt hegemoni kan bidrage hertil.

Det er teorier, som lægger vægt på kulturelt herredømme – kultur forstået meget bredt som grundlæggende samfundsmæssige processer, hvor mennesker/grupper skaber og definerer deres liv; men midler og dermed evne til virkelig at kunne skabe og definere sit liv er ulige fordelt – der er en ulige fordeling af magt og indflydelse.⁵ For magthaverne er det vigtigt, at de beherskede er loyale overfor det politiske og økonomiske system, og det skal vel at mærke være en loyalitet, som så vidt muligt bygger på samtykke og ikke på direkte tvang.⁶

For at oprette og opretholde et sådant her-

redømme må de herskende kunne formulere nogle omverdensopfattelser på en sådan måde, at de får bred gennemslagskraft. De beherskede skal kunne identificere sig med de former, herredømmet antager – dvs. enten opfatte dem som noget positivt eller anerkende dem som noget uundgåeligt og nødvendigt (resignation). Der må ikke være for stor uoverensstemmelse mellem begrundelser for handlinger og handlingers virkninger. De beherskede skal mene, at deres interesser varetages bedst af herskerne. De beherskedes livsvilkår skal fortolkes på en måde, så det bliver forståeligt og accepteret, at de er som de er, men at der samtidig er håb om en bedre fremtid. Der skal være accepterede forklaringer på de vidt forskellige livsmuligheder, forskellige grupper kan have. Der skal være en historisk og kulturel bekræftelse på den nutidige samfundsorden – gerne med retningslinier for fremtiden.⁷

Denne hegemoniske relation, dette specielle herredømmeforhold, er en proces, ikke et system eller en struktur. Hegemoniet skal bestandig forsvares, modificeres, fornyes. Pr. definition er hegemoni altid dominant, men det er aldrig totalt. Der er altid modstand her og der. Hegemoniet må forsøge at få kontrol med den modstand, hvis den truer dets dominans eller sætter spørgsmålstejn ved den – f.eks. ved at forvandle eller inkorporere modstanden.

3. Mads Lidegaard: *Ligestilling uden lighed*, Schultz 1973, s 78ff.

Claus Bornemann: *Teorioverførsel eller mytedannelse?*, *Politica* 12, 4, 1980.

Axel Kjær Sørensen mener, at en af de vigtigste grunde til en ændret grønlandsk politisk holdning var, at grønlænderne (landsrådsmedlemmerne) ikke kunne opnå de samme vilkår som danskerne med hensyn til stillinger, løn og andre goder (op. cit. s 245). Den manglende fuldstændige ligestilling især på det lønmæssige område var en væsentlig baggrund for, at de grønlandske politikere søgte andre veje i 70'erne (s 199).

4. Axel Kjær Sørensen anvender glosen »paternalistisk«, op. cit. s 12.

5. Raymond Williams: *Marxism and Litterature*, Oxford University Press 1977, s 108f.

6. Alex Wittendorff: »Evangeliets lyse dag« eller »hekseprocessernes mørke tid«? Om Peder Palladius' historieopfattelse. I *Festskrift til Svend Ellehøj*, Den danske historiske forening 1984, s 92.

Inspireret af bl.a. Raymond Williams og Antonio Gramsci har Alex Wittendorff skrevet en artikel om Biskop Peder Palladius, som på sine visitatsrejser i årene omkring 1540 bestræbte sig på at få befolkningen til ikke blot at acceptere, men ligefrem at identificere sig med det nye lutherske styres opfattelse af livsvilkårene og med styrets grundelse for, at livsvilkårene var som de var.

Hegemoniteorien anvendes af Wittendorff (og engelske historikere) på et samfunds produktionsforhold under ændring med udgangspunkt i »overbygninger«. Således er teorien også udviklet af Gramsci og Williams.

7. Williams op. cit. s 116.

Det vanskelige ved analysen af denne proces bliver således at finde ud af, på hvilke områder og i forhold til hvilke grupper der er tale om en hegemonisk relation. Desuden at finde ud af, hvornår der er tale om initiativer som er udtryk for hegemoniets inkorporering af modstand.⁸

Hvordan kan man studere kulturelt hegemoni konkret?

Man kan bruge den norske sociolog, Stein Bråtens teori om modelmagt til at afgrænse kulturelt hegemoni fra andre typer af relationer. Hans teori er udviklet til brug for en kritisk analyse af f.eks. anvendelsen af datainformation, virksomhedsdemokratisering og kritisk aktionsforskning:

I en samhandling/dialog må man skelne mellem en modelstærk part, som er rig på modeller, forestillinger, begreber vedr. et bestemt sagsområde, forankret i et bestemt kulturelt verdensbillede; og en modelsvag part, som er fattig på »relevante« forestillinger. Bråten påstår, at deltagere i »symbolsk samhandling« forudsætter eller søger modeller af eller forestillinger om sagsområdet og hinanden. Hvis der er tale om et lukket og velafgrænset sagsområde, hvor andre deltagere og perspektiver er udelukket, vil den modelsvage part søge at tilegne sig den modelstærkes modeller/forestillinger. Jo »bedre det lykkes« jo mere kommer den modelsvage under den modelstærkes kontrol. For at komme ud af denne asymmetriske magtrelation må den svage eller begge parter kende disse modelmagtmekanismer, så modeller, forestillinger andetsteds fra kan inddrages, eller så man kan flytte grænserne for sagsområdet.⁹ Bråtens teori angiver således rammerne for relationen: samhandling/dialog – altså et konkret mødested for »sammenstød« af opfattelser. Desuden angiver teorien en indholdsbestemmelse: sagsområder, som parterne har meget forskellige

forudsætninger for at have forhåndsopfattelser om. Vi kan gennem konkrete »sager« få demonstreret, om hegemoniet er stærkt eller mindre stærkt – på hvilke områder den »modelstærke« parts kontrol over den »modelsvage« lykkes mere eller mindre godt.

Teorierne om kulturelt hegemoni vil jeg illustrere med eksempler fra Vestgrønland i begyndelsen af dette århundrede. Det drejer sig om grønlandske valgte repræsentanter og danske embedsmænd, som mødtes to gange om året i de lokale råd, forstanderskaberne. Disse fungerede fra ca. 1860 til 1910.

Først vil jeg dog angive nogle »rammer« for dette møde: Jeg vil ganske kort beskrive det vestgrønlandske samfund o. 1900. Desuden vil jeg give et eksempel på dansk politisk praksis og dansk politisk selvforståelse vedr. relationen mellem Grønland og Danmark og grønlændere og danskere.

Det vestgrønlandske samfund omkring år 1900

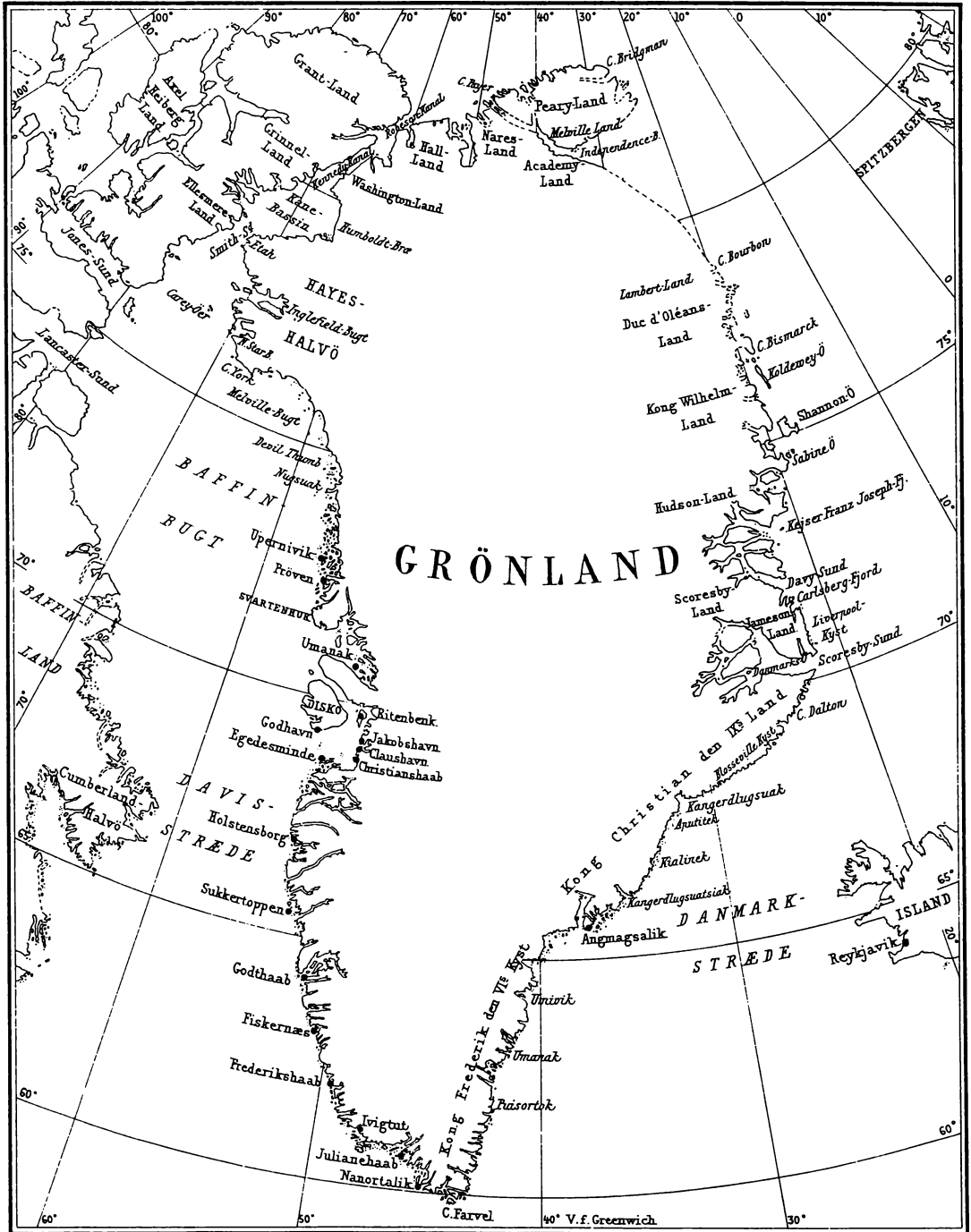
Der var 262 danskere i Vestgrønland (1/10 1901).¹⁰ Om dette tal også indbefatter ægtefælle, især kvinder, og børn, ved jeg ikke. De boede først og fremmest i de 12 kolonier, fra Julianehåb i syd til Upernavik i nord. Kolonien var det centrale administrative centrum i kolonidistriktet. Kolonibestyreren stod i spidsen for handelen – for kirke og skole var det præsten. Foruden handel og mission kunne danskere finde ansættelse i f.eks. administration og sundhedsvæsen. Endvidere var der beskæftigelsesmuligheder ved kryolitbruddet i Ivigtut.

Som regel besatte danskere de overordnede poster. Inddelingen i kolonidistrikter var vokset ud af koloniseringen, der begyndte i 1721, med oprettelse af handels- og missionsstationer langs den grønlandske vestkyst i løbet af 1700-tallet. Kolonierne havde direkte forbindelse til København men ikke megen indbyrdes kontakt.

8. Williams op. cit. s 112ff.

9. Stein Bråten: Dialogens vilkår i datasamfunnet, Universitetsforlaget, Oslo 1983, s 25f.

10. Sammendrag af Statistiske Oplysninger om Grønland. Beretninger vedr. Grønlands Styrelse nr. 1, 1942, tabel 16.



Kort fra 1908, for Danmarks-ekspeditionens undersøgelser (1906–08) af det nordvestlige Grønland blev kendt. (Arktisk Institut)

Inden for hvert kolonidistrikt var der i løbet af 1800-tallet oprettet et antal udsteder, en lokal handelsplads med kirke- og skolefaciliteter, for at fremme handel og mission. Endelig var der bopladserne, uden butik.

Administrativt var Vestgrønland yderligere, siden 1782, delt i to landsdele, Nord- og Sydgrønland, med hver sin inspektør i henholdsvis Godhavn og Godthåb. Inspektørerne var den danske administrations øverste repræsentanter i Grønland og øverste retsstans. De forestod al samfundsvirksomhed, undtagen kirke og skole, der fra første færd blev administreret uafhængigt af handelsvirksomheden.

Administrationen i København varetoges af Kongelig Grønlandske Handel (KGH). Den blev oprettet i 1774 og fik monopol på handel og besejling i 1776. Den blev ledet af en direktion og sorterede fra 1849 under indenrigsministeren.

Grønlænderne var få og boede uhyre spredt. 11.190 grønlandere i Vestgrønland (1/10 1901) fordelt på 181 pladser, heraf 100 pladser med under 50 beboere. Ca. 20% boede i kolonierne, 40% på udstederne og 40% på bopladserne.¹¹ De beboede pladser lå spredt på ca. 116.000 km² isfrit område mellem Kap Farvel og Melvillebugten langs en kystlinie på måske godt 10.000 km – uden andre samfærdselsmidler end konebåd og kajak, og hundeslæde i Nordgrønland når føret var til det.¹² Også inden for hver kolonidistrikt var befolkningsspredningen stor – omend af forskellig størrelse. Julianehåb distrikt, det folkerigeste med 2735 beboere, tegnede sig alene for 43 pladser.¹³

Hvad angår grønlandernes erhverv har jeg ikke tal fra 1901 men fra 1911: små 16% var ansat i »europæiske erhverv«, især handel,

kirke og skole. 73% var fangere og 11% var fiskere.¹⁴ – I begyndelsen af dette århundrede var fangererhvervet stadig helt dominerende.

Privatkapitalen kan ikke bryde statsmonopolet

I 1904/05 foregik en ret voldsom debat i den københavnske presse med skarp kritik af Kongelig Grønlandske Handel, som gav underskud i disse år. KGH blev beskyldt for at herske enevældigt og udygtigt, beskyttet af monopolet. Systemskiftet i 1901, hvor Venstre omsider overtog regeringsmagten, havde åbnet for krav om demokratiske og økonomisk liberalistiske reformer.¹⁵ I denne antimonopol-atmosfære ansøgte i 1905 et konsortium med landets største bank, Landmandsbanken i spidsen om koncession på at drive fiskeri, hvalfangst, fåreavl m.v. Ansøgningen blev støttet af H. N. Andersen (ØK) og af direktørerne fra de andre førende banker. Kort efter modtagelsen af koncessionsansøgningen anmodede Indenrigsministeriet KGH's direktorat om en vurdering. Direktoratet mente, at ansøgningen burde afslås, fordi konsortiets virksomhed ville påvirke den grønlandske befolknings livsvilkår alt for meget. Da Indenrigsministeriet snart efter modtog endnu to koncessionsansøgninger, ønskede ministeriet at udvide kredsen af folk at spørge til råds. Det blev to embedsmænd i Grønland, hvoraf den ene var kendt som værende meget kritisk overfor KGH's virksomhed – han var missionær og ikke ansat under KGH. Den anden var mere moderat kritisk – han var inspektør i Nordgrønland.

Begge mente, at monopolet burde oprettholdes af hensyn til den indfødte befolkning, og at koncessioner ikke burde gives i erhverv grønlanderne selv kunne drive. Det var sta-

11. Sammendrag af Stat. Oplysn., op. cit., tabel 21 og 19.

12. Der var en grønlandsksproget avis, Atuagalliuut, landsdækkende (Vestgrønland), som udkom 12 gange om året. Jeg mener ikke, at der i den her omhandlede periode foregik nogen videre meningsudveksling i avisen.

13. Sammendrag af Stat. Oplysn., op. cit. tabel 20 og 21.

14. Axel Kjær Sørensen, op. cit. s 15.

15. Det følgende bygger på Jens Peter Andersen: Baggrunden for den grønlandske nyordning 1908, utrykt speciale, Århus Universitet 1979.

ten, som burde forestå erhvervsudviklingen i Grønland.

Alle koncessionsansøgerne fik afslag.¹⁶

Grønland Danmarks æressag

Danmark havde herredømmet i Grønland, og Danmark ønskede at bevare det; men hvordan kan vi karakterisere dette herredømme, når det ikke uden videre så ud til at være et herredømme med henblik på økonomisk udbygning? I følge danske politikeres og administratorers selvforståelse indeholdt herredømmet forpligtelser for Danmark af moralsk karakter. Det kan bekræftes af følgende udtalelse fra en ledende politiker:

I sin store Grønlandstale i Folketinget i begyndelsen af 1905 sagde C. Th. Zahle bl.a., at Danmarks legitime ret til at besidde Grønland og herske over grønlænderne afhang af, om Danmark ville gøre mere for grønlænderne end nogen som helst anden nation, som havde herredømmet over dem. Det burde være en »æressag« for danskerne at regere over grønlænderne. Målet for Grønlandspolitikken måtte være at føre folket fremad i kultur og selvstyre. Alle partier tilsluttede sig disse synspunkter.¹⁷

Forstanderskaberne – et eksempel på et »mødested«, hvor det kulturelle hegemoni kan studeres.

Forstanderskaberne oprettes

Folketingets enstemmige tilslutning til denne danske »mission« er i god overensstemmelse med politikken overfor koncessionsansøgerne og passer også ind i en ældre tradition; det

kan begrundelsen for oprettelsen af forstanderskaberne midt i 1800-tallet illustrere:

Nogle danske embedsmænd i Godthåb, som var bekymrede over de traditionelle fangersamfunds kulturelle og sociale tilbagegang, skrev i 1856 til Indenrigsministeriet og foreslog oprettet en slags forstanderskaber. Embedsmændene mente, at grønlænderne var alt for afhængige af KGH's kreditgivning og understøttelser og ikke fastholdt deres egne gamle vedtægter og sædvaner. Dette medførte en tilbagegang i sælfangsten, som grønlænderne selv og kolonisationen var helt afhængig af. Befolkningen skulle atter blive ansvarlig ved bl.a. at få ansvar for socialfor sorgen. Hvis de indfødte fra de forskellige afsides pladser blev taget med på råd, ville myndighederne kunne få god besked om tilstanden ude i distriktet. Grønlænderne ville måske også kunne opdrages til mere at agte hinanden efter fortjeneste (som fordum). Initiativtagerne var ikke i tvivl om, at grønlænderne havde samfundsfølelse. Men de savnede et mål og nogen til at vække og vejlede dem.¹⁸

Forstanderskaberne – et for hvert af de 12 kolonidistrikter i Vestgrønland – blev først oprettet som forsøg. I 1862/63 påbegyndte de deres egentlige virksomhed. De fik rådighed over »grønlændernes kasse«, som blev tilvejebragt ved 20% af betalingen for de grønlandske produkter, beregnet for hvert år. Af denne kasse skulle udredes fattighjælp, erhvervshjælp og husbygningshjælp til distriktets grønlændere efter skøn. Hvis der var overskud, skulle dette »repareres«, dvs. uddeles til distriktets duelige erhververe, afhæn-

16. En ansøgning fra fire store københavnske firmaer i 1830'erne fik afslag med en lignende begrundelse; og en kommission vedr. monopol eller frihandel fastslog i 1840, at monopoloet skulle opretholdes og at et evt. overskud burde komme grønlænderne til gode.

Jvf. P. P. Sveistrup og S. Dalgaard: Det danske styre af Grønland 1825–1850, Medd. om Grønland bd. 145 nr. 1, 1945, s. 249ff.

I 1865 fik det private Kryolith Mine- og Handels-selskab koncession på brydning af kryolit, og i 1904 fik en grosserer – med direktoratets fulde billigelse – efter forundersøgelser en koncession på 20 år på minedrift (alle mineraler undtagen kryolit).

Der er således ikke tvivl om de danske myndigheders opfattelse af dansk højhedsret – omfattende både Grønlands levende og døde ressourcer (over jorden og under jorden). Men man har skelnet mellem hvad man mente kunne berøre grønlændernes livsvilkår, og hvad der ikke kunne.

17. J. P. Andersen, op. cit. s 43f.

18. Departementstidende, nr. 42, den 18. juli 1857, Blandede Efterretninger. Indenrigsministeriet.

gig af disses husholderiskhed, sociale ansvarsbevidsthed og flid. Forstanderskaberne fik endvidere ansvar for opretholdelse af »god orden« i distriktet.

Medlemmerne:

Missionæren i distriktet var født formand. Han var på dette tidspunkt (i »forstanderskabstiden«) altid dansker.

Kolonibestyreren, den lokale handelschef, var født regnskabsfører. Han var også altid dansker.

Distriktslægen (hvis der var en sådan) var født medlem og ligeledes dansker. Dette gjaldt også handelsassistenten.

Overkateketen (hjelpepræsten, grønlænder) var også født medlem og forestod de grønlandske forstanderes formøde, inden det egentlige halvårslige hovedmøde.

De grønlandske forstandere var valgt af de mandlige grønlandske husstandsoverhoveder (50–100 for hver forstander). De fleste forstandere var fangere. Enkelte kunne være ansat under handelen eller kirken.

Oprettelsen af forstanderskaberne kan også opfattes som en speciel måde at udøve herredømme på i lyset af teroien om kulturelt hegemoni.

Man kan spørge, om ikke det kulturelle hegemoni gik ind i en ny fase med forstanderskaberne, hvor første fase var missionen, grundlagt 1721. I forstanderskaberne skulle grønlænderne, grønlandske foregangsmænd, af de danske medlemmer opdrages til medansvar, omsorg og forsynlighed. Det var en »dialog« på danske betingelser. Forstanderskaberne var lokale, rådgivende organer, skabt af den danske part. Roller og opgaver var på forhånd defineret.

Men alligevel kunne der være sager, hvor de grønlandske »modeller« og forestillinger kunne være nok så »relevante« og af begge parter blev opfattet sådan – sager, hvor det var nødvendigt for opretholdelsen af freden at tage de grønlandske synspunkter alvorligt. Ja, ud fra betragtningen om opretholdelsen af hegemoniet har dette måske været et af for-

standerskabernes væsentligste resultater; danske embedsmænd har kunnet opfange utilfredshed og midler til afhjælpning af den.

Jeg vil i det følgende give nogle eksempler fra forstanderskaberne i begyndelsen af dette århundrede, som skal illustrere sager, hvor grønlænderne havde – og hvor de ikke havde »modbilleder«, en anden model at stille op.

Hegemoniet i vanskeligheder

Det første eksempel skal illustrere et område, hvor grønlænderne har haft andre forestillinger om »sagsforholdet« og fører disse forestillinger konkret frem.

Grønlænderne overtrådte ikke sjældent forbudet mod at handle med og i det hele taget omgås besætningerne på hvalfangerskibene. Især skotske hvalfangere drev hvalfangst ud for Grønlands vestkyst i årtierne omkring 1900.

Det statslige monopol på handel med grønlænderne, herunder besejlingen af Grønland, transport af varer og personer, blev definitivt fastslået i 1776 med KGH som administrator.

En instruks fra 1782 til handelens folk i Grønland angav bl.a. regler for sikring af monopol og omgangen med grønlænderne. Købmanden (kolonibestyreren) skulle omhyggeligt sørge for, at hverken kolonisterne eller fremmede købte produkter af grønlænderne, som hørte under handelen. Ej heller måtte de handle indbyrdes i smug.

Grønlændernes alt for hyppige og frie omgang med overvintrede søfolk eller med besætningerne skulle være strengt forbudt, for den førte til at fangsten blev forsømt og til udsvævelser og anden uorden.

Købmanden skulle sørge for, at grønlænderne forblev spredt boende og ikke samledes ved de europæiske etableringer. I det hele taget, at de voksede op som grønlændere, så den gamle hårdførhed ikke efterhånden forsvandt, til ruin for landet og handelen.¹⁹

Såvel grønlændernes selvstændige eksistens som handelens interesser skulle her varetagges, men det har været svært for grønlæn-

19. Instrux fra handelsdirektionen, 1782, udgivet af Louis Bobé: *Diplomatarium Groenlandicum 1492–1814*, Medd. om Grønland bd. 55 nr. 3, 1936. Fra indledning samt 1. post par. 3. og 4. post par. 4.



Hvalflænsning i Godthåbs kolonihavn 1905. Den hvide bygning med sort gavl var kolonibestyrerbolig (Hans Egedes gamle hus). Kgl. grønlandske Handels bygninger ses til højre. (Arktisk Institut).

derne at se andet end handelens interesse i dette forbud.

I 1890 udstedte Nordgrønlands inspektør et foreløbigt forbud mod at grønlænderne gik ud på fremmede skibe, og det danner baggrund for følgende historie fra Godhavn i begyndelsen af dette århundrede.²⁰

En forårsdag i 1903 henvendte en del fangere i Godhavn sig til inspektøren og spurgte, om det var forbudt at gå om bord i det nysankomne skotske hvalfangerskib.

Det blev bekræftet; og på spørgsmålet om

hvad der ville ske, hvis de alligevel gik om bord, svarede inspektøren, at de ville blive indstævnet for forstanderskabet, og at dommen antagelig ville blive en bøde. Så sagde mændene, at de foretrak bøden frem for at skulle holde sig borte fra skibet. Derefter gik de om bord.

Inspektøren rejste tiltale på et ekstraordinært forstanderskabsmøde for »aaabenbar Genstridighed mod Forstandere eller andre Foresatte«, fordi fangerne trods hans forbud var gået om bord i hvalfangerskibet.

20. Historien er hentet fra: Direktoratet for Grønland, Kongelig Grønlandske Handel, pakke 58, Godhavns forstanderskabsprotokol, ekstraordinært møde 4/6 1903. Rigsarkivet.

Indholdet af pakkerne nr 58–61 (årene 1899–1916):

Årlig indberetning fra Nord- og Sydgrønlands inspektør med fuldstændige udskrifter af forhandlingsprotokollerne fra samtlige forstanderskaber samt afskrift af inspektørernes egen korrespondance med forstanderskaberne. En på dette grundlag af KGH's direktorat udarbejdet indberetning til indenrigsministeriet med indstilling om beslutninger. Indenrigsministeriets beslutninger, som via direktoratet meddeles til inspektørerne. Desuden findes korrespondance som i øvrigt vedrører forstanderskaberne.

Jan Kantrup: »Taama allappugut Ilutisanni piniartut – om forstanderskaberne og tørveskæresagen i Jakobshavn, Pilersuiffik 1984, s 80f.

Ingen nægtede at have været om bord men fremførte, at autoriteterne i Danmark ikke havde skærpet forbudet. Fangerne mente, at inspektøren havde overtrådt sin kompetence.

Inspektørens forbud fra 1890 blev herefter læst op på grønlandsk, og de anklagede indrømmede at de kendte indholdet. Skrivelsen havde været opslået i butikken. Men de mente ikke, at dette forbud tidligere havde været hævdet så skarpt som nu inspektørens mundtlige ordre. Desuden havde de hverken kunnet få f.eks. puddersukker eller skonrogger i butikken. Disse varer havde de så villet købe af hvalfangerne. Endvidere var de ikke gået om bord for at handle med ben- eller skindarbejder. De ville hellere have en dom end en mindelig afgørelse, for de ønskede at appellere til indenrigsministeren.

Overkateketen (forstandernes talsmand) fremførte et ønske fra befolkningen om, at alle bestemmelser vedr. befolkningens forhold til de i Grønland ansatte danskere, administrationen og de fremmede burde foreligge trykt på grønlandsk og til uddeling. Der skete overtrædelser, fordi man ikke forstod bestemmelserne. Befolkningen havde desuden den opfattelse, at de trykte bestemmelser var mere troværdige. Disse ville de altid overholde, for de ønskede at være loyale og ikke at give anledning til klage.

De danske medlemmer kunne tilslutte sig dette ønske – af hensyn til en rolig udvikling i overensstemmelse med grønlandsk tankegang. Og bestemmelserne burde bekræftes af ministeren. Dette begrundede de i en særlig skrivelse til Indenrigsministeriet: hvis grønlænderne ikke fik »brev« på, at den allerøverste myndighed stod bag forbudet mod at grønlænderne gik ombord i fremmede skibe, så kunne der fremkomme en alvorlig uro i befolkningen.

Inspektøren var utilfreds med de danske medlemmers særskilte skrivelse. Sådanne ud-

talelser mente han burde fremkomme på møderne og ikke til Indenrigsministeriet. Ellers ville det blive Indenrigsministeriet som overtog forstanderskabets arbejde; og så gik et vigtigt formål med forstanderskaberne tabt, nemlig de danske medlemmers opdragende og udviklende betydning for de grønlandske forstandere.

I øvrigt burde forbudet opretholdes på grund af faren for smitsomme sygdomme. Uro mente han ikke, at der var. Men han var enig i, at bestemmelser skulle trykkes på grønlandsk og uddeles for at undgå misforståelser.²¹

På forstanderskabsmødet det følgende forår gjorde kolonibestyreren opmærksom på, at der i år, ligesom de nærmest foregående år, var solgt et usædvanligt ringe antal sælskind til handelen. Det stod i stærkt misforhold til, hvad der blev produceret i andre distrikter. Han spurgte forstanderne, om de kunne forklare den ringe indlevering af sælskind. Disse mente, at befolkningen gemte skindene til dårligere fangsttider. Kolonibestyreren indvendte, at når dette fortsatte år efter år, måtte forskellen mellem gode og dårlige år dog efterhånden være udjævnet. Dette skulle ikke få betydning for det overskud af skind, som burde indleveres til butikken.²²

Direktoratet havde en anden forklaring end de grønlandske forstandere: at grønlænderne nok snarere solgte forarbejdede skindsager til de skotske hvalfangere og andre skibes besætninger.²³

Der var også problemer i Upernavik. På forstanderskabets efterårsmøde i 1907 var der en debat i anledning af, at grønlænderne havde været om bord og handlet i de hvalfangerskibe, det overhovedet var muligt at komme om bord i.²⁴ Forstanderne forklarede, at de ikke havde kunnet hindre det, for selv om grønlænderne fra selve kolonien holdt sig væk

21. Pakke 58, Inspektøren for Nordgrønland til direktoratet 15/8 1904 (vedr. forstanderskabernes virksomhed 1903–04).

22. Pakke 59, mødet 22/4 1904.

23. Pakke 59, Direktoratets indberetning til Indenrigsministeriet om forstanderskabernes virksomhed 1904–05, 26/6 1906.

24. Pakke 60, mødet 7/9 1907.



Upernavik 1909. Kolonibestyrelserens bolig ses til højre for kirken. Rundt om anes tørvehuse med kajakstativer. (Arktisk Institut).

kunne der ikke føres tilstrækkelig kontrol med folk fra bopladserne, og så hjalp det ikke noget at enkelte bopladser afholdt sig fra handel. De kunne godt indse, at forbudet mod tuskhandel var begrundet i smittefare, men da handelen med hvalfangerne var foregået i så mange år uden skade, ville folk nok blive ved med den selvom de fik bøde.

Regnskabsføreren (kolonibestyrelseren) gjorde opmærksom på, at han i foråret i egen skab af medlem af forstanderskabet havde forbudt grønlænderne ved Upernavik samt fra tre bopladser at gå om bord.

Det erklærede forstanderne at de var vidende om, men »ingen af dem (grønlænderne) lystrede«.

Sagen blev henskudt til inspektørens afgørelse.

På forårsmødet i 1908 foreslog formanden (missionæren) at repartitionen skulle holdes

tilbage, indtil de skotske hvalfangere havde passeret de pladser hvor det kunne tænkes, at befolkningen ville tage kontakt med skibene og altså derved udsætte sig for smitsomme sygdomme.²⁵

Samtlige grønlandske forstandere mente, at en tilbageholdelse af repartitionen »ville opvække saa stor Forbitrelse hos Befolkningen, at denne ville forberede sig paa at drive Storhandel med Skotterne uden at agte Repartitionens Fortabelse.« Man burde hellere oplyse befolkningen grundigt om sygdommens natur og smittefaren, så ville den gerne træffe forholdsregler mod disse sygdommes indførelse. De kunne gå med til, at de personer som dette år (1908) handlede med skotterne, skulle miste repartitionen i 1909.

Dette blev vedtaget.

Inspektørens holdning var at man burde være forsigtig. De gældende bestemmelser,

25. Pakke 60, mødet 8/4 1908. Om repartitionen, se ovenfor s 214–215.

skulle anvendes på den mildest mulige måde, dvs. hellere idømme bøder end repartitionens fortabelse. Bødens størrelse skulle afhænge af, om de tiltalte tidligere havde været straffet for samme forseelse.²⁶

Man kan godt fortolke eksemplerne fra Godhavn og Upernavik som grønlandernes kamp (lokalbefolkningen samt forstanderne som dens talsmænd) mod kolonimagten om normer, og her kan grønlanderne støtte sig til en anden europæisk gruppe, nemlig hvalfangerne. Grønlanderne vil ikke finde sig i den danske formynderiskhed – den danske fortolkning af hvem det er godt eller dårligt for grønlanderne at omgås. Autoriteten bag de danske normer bliver heller ikke stærkere af, at begrundelsen for dem ikke er entydig – det drejer sig både om smittefare og handelsinteresser.

Grønlandernes ønske om trykte bestemmelser kan tolkes som et ønske om at undgå vilkårlighed, men hensigten har vel også været at forsøge at skubbe autoriteten fra det svært nærtbeliggende Godhavn til det fjerne København. I Upernavik er grønlandernes trussel om »storhandel« et stærkt argument. Konflikten løses og magten opretholdes ved et kompromis og i øvrigt dansk tilbageholdenhed. Det er den bedste løsning, da der ikke kan tilvejebringes forståelse for, at fordelene for grønlanderne er større ved at undlade at handle med de fremmede. Danskerne har tydeligt nogle legitimeringsvanskeligheder, og monopolets opretholdelse er de jo afhængig af. Grønlanderne møder ikke forudsætningsløse, men er tværtimod på kendt grund; monopolets har været en ramme for deres tilværelse gennem adskillige generationer.

Hegemoniets stærkeste bastion

Det næste eksempel skal illustrere et område, hvor grønlanderne ikke havde alternative modeller eller en anden forståelse, et andet

omverdensbillede end danskernes. Det drejer sig især om forestillinger om, hvad det grønlandske samfund skulle udvikles henimod og midlerne hertil og argumenterne herfor.

Grønlandernes »manglende« forestillinger på dette for udviklingen af relationen grundlæggende område hænger vel bl.a. sammen med, at begrebet samfundsudvikling og et fremtidigt mål, der skal stræbes efter med de og de midler ikke var en oprindelig grønlandsk tankegang.

I 1903 tog KGH's direktorat initiativ til, og fik Indenrigsministeriets accept af at meddele forstanderskaberne, at man overvejede en revision af bestemmelserne vedr. repartition, understøttelse og fattighjælp, og at man ønskede at sikre en ensartet retspleje.²⁷

I 1904 reagerede formanden og lægen i Godthåbs forstanderskab: de mente ikke, at direktoratet var bemyndiget til at fremsætte forslag vedr. ændringer af forstanderskabsbestemmelser.²⁸

Direktoratet havde i det hele taget hindret grønlandernes udvikling henimod større selvstændighed i lokale spørgsmål, som havde været den oprindelige hensigt med forstanderskaberne. Selv foreslog de en ændring i forretningsordenen for at give »de grønlandske Medlemmer... den størst mulige Selvstændighed i Forstanderskabet«:

- vigtige spørgsmål skulle indgå i god tid til forstandernes formøde;
- der skulle føres protokol over forhandlingerne i formøderne;
- til de forskellige sager, som skulle diskuteres på hovedmødet, skulle de grønlandske medlemmer på formødet have valgt en ordfører til at fremsætte deres synspunkter, og hvis disse var forskellige, skulle hvert »parti« vælge sin ordfører;
- ved alle afstemninger skulle grønlanderne stemme først.

Samme efterår vedtog hele forstanderskabet, at en skrivelse forfattet af lægen skulle sendes

26. Pakke 60, brev fra Nordgrønlands inspektør til formanden for Upernaviks forstanderskab 5/7 1909.

27. Sammenhængen mellem de forskellige initiativer fra direktoratet og de danske medlemmer i Godthåb forstanderskab og den stærke offentlige kritik af KGH i Danmark er grundigt behandlet i Jens Peter Andersens speciale, op. cit. note 15.

28. Pakke 59, mødet 5/9 1904.

rundt til de grønlandske medlemmer af alle forstanderskaberne.²⁹ Skrivelsen indeholdt kritik af direktoratets magt over forstanderskaberne. Desuden, at forstanderskaberne havde for lidt rådighed over de offentlige grønlandske kasser, og så indeholdt den også den ændrede forretningsorden. Vedr. retsplejen skulle pryglestraffen afskaffes.

Inspektøren anmodede indtrængende forstanderskabet om ikke at sende skrivelsen rundt.³⁰ Hvis forstanderskabet havde noget at beklage sig over, burde det gennem inspektøren henvende sig til autoriteterne i Danmark. Skrivelsen kunne føre til »de beklageligste Misforstaaelser hos de Indfødte og udsaa Mistænksomhed overfor Autoriteterne og Mistillid til disse...« Ikke desto mindre blev skrivelsen sendt rundt til forstanderskaberne. Den blev modtaget forskelligt, men det er svært ud fra protokollerne at udlede grønlændernes synspunkter. Kun fra to forstanderskaber er der udtalelser alene fra forstanderne. De går ikke i dybden med forslaget om mere selvstændighed til grønlænderne. Således siger Upernaviks forstandere på formødet i foråret 1906 blot, at forslaget er »meget godt og ordnet med god eftertanke«. Så meget des mere har de at sige om spørgsmålet om pryglestraffens afskaffelse.

I øvrigt blev skrivelsen accepteret nogle steder og afvist andre – nogle steder er den ikke omtalt.

Næste udspil vedr. ændringer i forstanderskabsbestemmelserne var et forslag fra selveste KGH's direktør.³¹ Forslaget skal ses som direktørens modtræk overfor rundskrivelsen fra Godthåb og i sammenhæng med kritikken af administrationen i den københavnske presse.

De grønlandske forstanderskaber skulle have »Selvstyre inden for visse Grænser« ved at de europæiske medlemmer helt skulle udelukkes for deltagelse (umiddelbart mere radikalt end Godthåbforslaget). Kolonibestyre-

ren skulle fortsat være regnskabsfører, for dette erhverv kunne de indfødte endnu ikke bestride, men han skulle hverken have sæde eller stemme. Det var et spørgsmål, om de grønlandske forstandere ville kunne stå for »et moralsk Pres« fra deres landsmænd uden europæernes støtte. Dog – der skulle være faste regler for midlernes anvendelse, og inspektøren skulle stadig være nærmeste foresatte.

Direktøren lagde vægt på, at forstanderne skulle have god tid til at drøfte forslaget indbyrdes og med deres landsmænd. Han lagde også vægt på, at de danske og indfødte medlemmer af forstanderskaberne afgav erklæring hver for sig, så man kunne få de indfødtes virkelige mening at vide.

Direktørens forslag kom ikke af sted til Grønland, fordi indenrigsministeren først ønskede at forelægge det for nogle Grønlandskyndige mænd. De fleste af disse var ikke alt for begejstrede. En repræsentant for den ikke kritiske/KGH-venlige fløj frygtede for, at forstanderne kunne komme under for stærk påvirkning af familie og lokale og personlige interesser. En repræsentant for de reformivrige mente, at de indfødte ikke for hurtigt skulle stå alene i forstanderskaberne – der måtte være en overgangsordning med dansk bistand. Mange indfødte var kritiske, mente han, men de manglede uddannelse. De var endnu ikke i stand til at formulere sig, så det virkelig kunne vejlede myndighederne.³²

Særlig Sydgrønlands inspektør var ikke meget for at skulle vente endnu en stund med at få debatteret ændring af forstanderskabsbestemmelserne. Han var utilfreds med, at forstanderne blot skulle forhandle uden konkrete forslag at forholde sig til. Det ville give ufuldstændige svar. Derfor udsendte han et spørgeskema (i efteråret 1905) til de grønlandske forstandere – med stærkt ledende spørgsmål. F. eks. »Var det ikke heldigt, om---«, »...burde det ikke ogsaa sørge for...«,

29. Pakke 59, mødet 7/9 1904.

30. Pakke 59, brev fra Sydgrønlands inspektør til formanden for Godthåbs forstanderskab 30/3 1905.

31. Pakke 59, skrivelse fra KGH's direktør til indenrigsministeren 7/6 1905.

32. Pakke 59, breve 23/6 og 30/6 1905 til indenrigsministeren.



Ikke Godthåbs sidste forstanderskab men Sydgrønlands første landsråd 1911, sandsynligvis fotograferet foran inspektørens bolig i Godthåb. Han og hans kollega i Nordgrønland var fødte formænd for de to landsråd. (Arktisk Institut).

»Bør der ikke lægges nogen større vægt paa...«, »Maa det ikke anses for uheldigt, at...«.

Da han siden måtte stå skoleret for direktoratet for sit egenhændige skridt, begrundede han det med, at han var overbevist om, at de indfødte forstandere »ikke ville kunne yde noget væsentligt Bidrag til en Drøftelse af deres egne Anliggender, naar det omfattende Stof ikke lagdes til Rette i Form af ganske bestemte Spørgsmaal«. Disse mente han burde besvares uafhængig af forstanderskabets forhandling.³³ For man kunne ikke være sikker på, at en tilsyneladende enstemmig afgørelse nu også virkelig var udtryk for alle indfødte forstanderes mening; »fredsommelig af Ge-

myt og beherskede af en vis Generthed opponerer de sjældent mod de dem overlegne Danske.« Desuden havde de danske medlemmer nok lagt for lidt vægt på den opdragende betydning, især det forberedende møde kunne have, med hensyn til at udvikle de indfødtes evne til at styre egne anliggender.

Der skete stort set ikke ændringer i forstanderskabsbestemmelserne. Derimod blev det med Loven om Styrelse af Kolonierne i Grønland fra 1908 besluttet at nedlægge forstanderskaberne og erstatte dem med kommuneråd.³⁴ Kommunerådene skulle være rent grønlandske. Desuden blev oprettet to landsråd, et for Nord- og et for Sydgrønland. Medlemmerne blev valgt af kommunerådene,

33. Pakke 59, brev fra Sydgrønlands inspektør til direktoratet for KGH 30/4 1906.

34. 62 kommuneråd/kommuner i Vestgrønland til afløsning af de 12 forstanderskaber.

Forstanderskabet var stort set lig med kolonidistriktet. Kommunen var et handelssted med bopladser. Hvad angik evt. nyoprettede bopladser, skulle de høre til den kommune, hvor de havde lettest adgang til handelsstedet.

og inspektøren var formand men uden stemmeret.

Da loven var til debat i forstanderskaberne i 1909 havde forstanderne ikke mange ændringsforslag eller tilføjelser. Enkelte steder ønskede man ændring af kommunegrænser, og en del steder ønskedes betaling for deltagelse i kommunerådsmøderne. I få tilfælde kunne der også være kommentarer til f.eks. socialforsorgsopgaver, men f.eks. krav om andre eller flere opgaver har der tilsyneladende ikke været.

Til gengæld har der heller ikke lydt ønsker om at have danskerne med i kommunerådene.

Ovennævnte eksempel drejer sig om udviklingen af grønlandernes »selvstyre«. Man har her et opgør indenfor rammerne af hegemoniet selv. Der synes ikke at være noget grønlandsk initiativ. »Oprøret« fra de danske embedsmænd i Godthåb forstanderskab kan fortolkes således: det går galt med relationen (grønlandsk accept af dansk herredømme), hvis ikke de grønlandske synspunkter kommer mere frem. Vi ved, at vi dominerer samtalerne. Det må vi gøre noget ved, ellers kan forstanderne, grønlandernes talsmænd, heller ikke opdrages til mere selvstændige handlinger.

Det er det, den ændrede forretningsorden skal tjene til. Men hermed »indføres« endnu en dansk model for samtale/dialog, nemlig den parlamentariske med ordførere for »partier«.

Der er nærmest tale om en kappestrid mellem de danske medlemmer af Godthåb forstanderskab, KGH's direktør og Sydgrønlands inspektør om tilbudet af »selvstyre«. Deres begreb om selvstyre opfatter jeg som: »ægte grønlandsk« indflydelse på visse sagsområder på det lokale plan – en indflydelse, som skal være mere uafhængig af danske synspunkter og handlinger end hidtil. Der skal også være en »ægte grønlandsk« rådgivning af danskerne. Den hidtidige danske

dominans i forstanderskaberne lukker af for lydhørhed – mulighed for at opfange eventuelle signaler f.eks. om utilfredshed, før denne vokser ukontrollabelt.

På denne måde kan de danske embedsmænds reaktion ses som en »gentagelse« af reaktionen midt i 1800-tallet med oprettelsen af forstanderskaberne.

Man kan spørge, hvorfor initiativet kommer fra Godthåb og ikke fra f.eks. Godhavn eller Upernavik. Det har sikkert betydet noget, at nogle meget reformivrige embedsmænd sad i Godthåb forstanderskab og også, at der var stridigheder mellem dem og inspektøren for Sydgrønland.³⁵

Men spørgsmålet er – ud fra ovennævnte teori om kulturelt hegemoni – om det ikke også har haft betydning, at Godthåb var mere »europæiseret« end nogen anden koloni i Grønland. Her begyndte koloniseringen i 1721. Her var hovedsædet for administrationen i Sydgrønland, Grønlands bogtrykkeri, seminariet. Her var flest af blandt grønlandsk-dansk oprindelse. Her var flest danskere. Her var fiskeriet allerede ved at erstatte fangst som hovederhverv. Og her var relativt flere grønlandere fastansat eller løst ansat under handelen.³⁶

De flere danskere og »danske funktioner« og tilbagegangen i det oprindelige grønlandske erhverv er tilsammen udtryk for, at den danske kulturs dominans er større (selvom det ikke er på grund af danskerne, at sælfangsten gik tilbage men fordi der var færre sæler). Derfor kan man tænke sig, at inkorporering af frygtet utilfredshed her sker i form af mere »selvstyre«. Mens dette behov endnu ikke har meldt sig i de andre kolonier, hvor hegemoniets kulturelle undertrykkelse endnu ikke er så udtalt.

Hvorfor havde grønlanderne ikke selv en model for »selvstyre?« For det første havde grønlanderne gennem mange generationer ikke kendt andet end dansk styreform. Hvis man sammenligner med eksemplerne på brud på monopolet kan man sige, at på det område

35. J. P. Andersen, op. cit. s 33ff.

36. Grønland i Tøhundredaaret for Hans Egedes Landing bd. II, Louis Bobé: Godthaab Distrikt, Medd. om Grønland bd. LXI, 1921.

stod grønlænderne stærkt, fordi monopolet jo var afhængig af deres daglige materielle praksis. Grønlænderne havde bogstavelig talt noget at handle med som var efterspurgt. Som grønlændernes fangst var samfundets oprettholder før koloniseringen, var den det endnu omkring 1900, og det med en af grønlænderne udviklet teknik.

Med hensyn til styreform ser det helt anderledes ud. Her var der ikke kontinuitet som med fangererhvervet. Dansk autoritet afløste grønlandsk autonomi. Måske er en grund, at den danske embedsmand var en mere permanent leder. De grønlandske ledere skiftede, idet grønlandsk lederskab var baseret på særlig sagkundskab i bestemte situationer.³⁷

For det andet var forsøget på at drage grønlænderne med ind i styret med forstanderskaberne jo af meget lokal karakter. Forstanderne fra de forskellige forstanderskaber mødte ikke hinanden i egenskab af forstandere.

Også den store befolkningsspredning må have hæmmet en mulig udvikling af alternative modeller for styre.

For det tredje er der selve forstanderskabsinstitutionens betydning. Her er de grønlandske forstandere blevet opdraget – det var jo hensigten – til bestemte normer for politisk adfærd. De normer eller det omverdensbillede danskerne her leverede, er – i modsætning til normerne vedr. monopolet – gyldigt for grønlænderne. Jeg vil lidt flot formulere normerne således: Når grønlænderne mangler i selvstyre, er det fordi de mangler i opdragelse dertil, men der er en bedring på vej. Danskerne ved og kan mere end grønlænderne, men grønlænderne skal nok lære det, for danskerne vil gerne lære dem det. Begge parter ønsker mere medbestemmelse til grønlænderne, og begge parter mener også, at det er danskerne som skal lære grønlænderne hvordan.

Min formulering ligner måske mest en dansk selvforståelse; ytringerne fra grønlænderne er få og små i denne forbindelse på dette tidspunkt. Men der er i al fald ingen

grønlandsk modstand at spore mod den danske opfattelse af opdragelse til selvstyre.

Konklusion

Hvad har så teorien om kulturelt hegemoni (her præsenteret som en kombination af Williams og Bråten) at byde på til forskel fra andre teorier, der vedrører et herredømmeforhold?

En teori om kulturelt hegemoni omfatter en relation mellem mennesker på alle mulige områder af samfundslivet; der fokuseres ikke først og fremmest på begivenheder og strukturer. Vi kommer således nærmere på relationen mellem herskere og beherskede, danskere og grønlændere – i dette tilfælde grønlandske politiske talsmænd og danske embedsmænd.

Vi får åbnet blikket for, at grønlænderne faktisk på nogle områder er jævnbyrdige med danskerne – har »modbilleder« at sætte op mod danskerne fortolkninger af relationen – og i interessekonfliktsituationer handler efter dem. Det vil sige, at en teori om kulturelt hegemoni måske bedre end teorier med udgangspunkt i økonomisk og politisk herredømme kan vise, at magtrelationer også kan være et gensidigt forhold.

Sidst men ikke mindst har vi fået noget at vide om, hvordan herredømme kan udøves; om den måde, danskerne anvendte magten på og om deres forsøg på og evne til at opretholde magten; om hvordan konflikter blev håndteret.

Et problem ved teorien er, om den kan besvare spørgsmålet om, hvornår parterne – i det lange perspektiv – handler velovervejet, og hvornår tingene sker »bag om ryggen« på dem.

Et andet væsentligt problem er, om teorien forklarer ændringer.

*

Artiklens analyse har kun vedrørt mødet mellem grønlændere og danskere i forstander-

37. Robert Petersen: De gamle og de nye autoriteter i Grønland, Tidsskrift for Grønlands Retsvæsen 1970.

skaberne i nogle ganske få år i begyndelsen af dette århundrede. Jeg tror imidlertid, at en teori om kulturelt hegemoni kan kaste nyt lys over det tilsyneladende paradoks, at Grønland – med de grønlandske talsmænds, den grønlandske politiske elites udtrykte ønske – blev integreret i Danmark fra 1950'erne, og at

grønlandske talsmænd, ca. 20 år senere, ønskede at forberedelser til et hjemmestyre skulle begynde. Fra danisering til grønlandisering, som det hedder med nogle slagord.

Tabte danskerne slaget om kulturelt hegemoni, eller kæmpes der stadig?

Støbejernsgravkors – et metodologisk lærestykke

Af Jan Faye

Spredt omkring på de danske kirkegårde står der stadig støbejernsgravkors, som var på mode som gravminde i perioden 1830–1890. Et bemærkelsesværdigt træk ved dem er, at de optræder meget hyppigere i Jylland end på Øerne. Som det fremgår af tabel I, så er der blot på hver ottende kirkegård omkring København et eller flere støbejernskors, medens det i Vestjylland er flere end to ud af tre kirkegårde, hvor denne form for gravminde findes.

Hvordan forklarer vi det?

Dette spørgsmål stillede jeg mig selv, da jeg havde sat mig for at bearbejde og udgive afdøde museumsinspektør Aase Fayes store materiale om danske støbejernskors.¹ Disse kors udgør et unikt emne for etnologiske studier, fordi de på en gang er så mangfoldige og udbredte, at man kan foretage egentlige statistiske bearbejdelser af materialet, samtidig med at de alle er placerede på det sted, hvortil de oprindeligt var bestemt, og bærer et årstal, der er nogenlunde samtidig med fremstillingen. Desuden angiver den afdødes navn, hvem genstanden er lavet for. Ikke mange andre materielle genstande har disse for en videnskabelig undersøgelse væsentlige egenskaber.

Inden man søger at opstille videnskabelige hypoteser til forklaring af et bestemt sæt af fænomener, ville det være nyttigt, hvis man på forhånd kunne pege på visse metoder, som førte frem til den rette forklaring. Imidlertid har det længe været en udbredt opfattelse inden for videnskabsteorien, at der ikke findes nogen bestemt metode, endsige logik, som kunne hjælpe en til at finde de rigtige forklaringer. Opfattelsen går ud på, at formuleringen af nye hypoteser helt unddrager sig en rationel forståelse. Den østrigsk-engelske

videnskabsteoretiker Karl Popper har som en grundlæggende antagelse for sin metodologi hævdet, at der kun gælder regler for afprøvning og testning af videnskabelige hypoteser, medens opdagelsen af dem helt er overladt til fantasiens vilkårlige gætterier.²

Hensigten med denne artikel er tofoldig: Dels ønsker jeg at argumentere for, at der findes visse metodologiske regler for hypotesedannelsen, som selvfølgelig ikke automatisk eller logisk-deduktivt fører til den rigtige hypotese, men som alligevel giver de pågældende hypoteser en form for *a priori* plausibilitet eller sandsynlighed. Ligesom i det klassiske drama vil jeg her tale om princippet med tidens, stedets og handlingens enhed i hypotesen. Dels ønsker jeg at vise, at det inden for etnologien er muligt at opstille lovmæssigheder svarende til naturlovene i naturvidenskaberne, og som bygger på indførelsen af teoretiske entiteter, som ikke kan udledes af

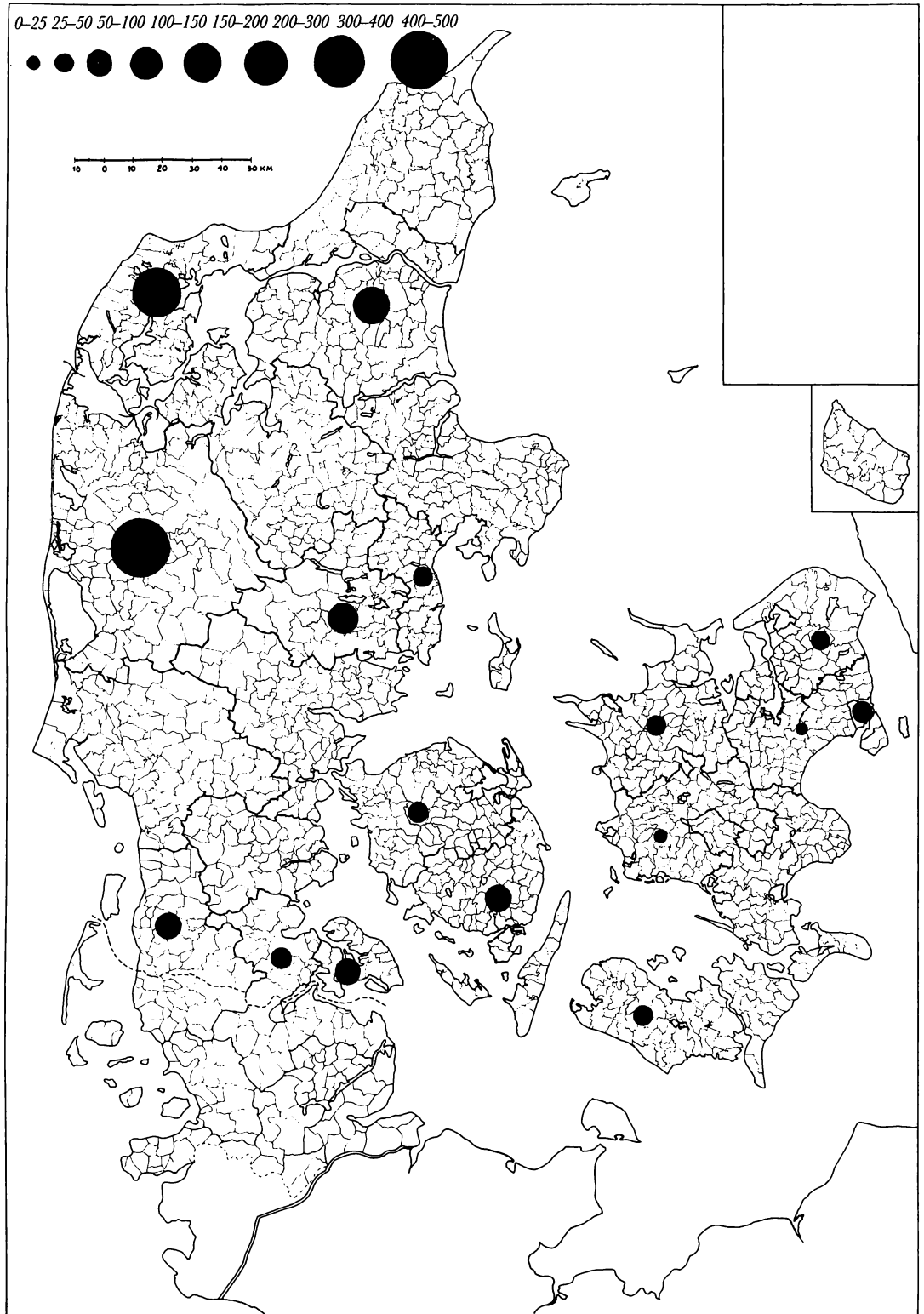
Tabel I. Procentvis antal sogne med støbejernsgravkors i de undersøgte amter excl. og incl. købstadssognene.

Københavns amt	12,7	13,7
Frederiksborg amt	13,8	14,8
Holbæk amt	19,5	21,1
Sorø amt	(16,1)	(15,8)
Maribo amt	30,6	32,8
Svendborg amt	30,7	33,0
Odense amt	(16,7)	(16,7)
Thisted amt	69,1	68,8
Aalborg amt	40,0	39,5
Aarhus amt	24,6	25,8
Skanderborg amt	50,8	51,5
Ringkøbing amt	73,0	71,0
Tønder amt	54,3	52,8
Aabenraa amt	52,6	55,0
Sønderborg amt	47,4	50,0

Jan Faye, f. 1947, dr. phil.

1. Aase Faye: *Danske Støbejernskors*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. (Under udgivelse).

2. Jfr. K. R. Popper: *The Logic of Scientific Discovery*. New York 1959, s. 30–31.



Støbejernskorsenes antal i de undersøgte amter. Tallene for Sorø og Odense er skønnet ud fra en delvis undersøgelse i de to amter.

erfaringen, men som er nødvendige for at forklare de foreliggende data.

Blandt alle mulige forklaringer vil vi umiddelbart frasortere de hypoteser, som vi mener er irrelevante for et problems løsning. Kendsgerninger som, at bronzealderfolket begravede deres døde i høje, at der lever samer i Lapland, og at storken er mere talrig i Jylland end på Øerne, udelukker vi på forhånd som mulige forklaringer på gravkorsenes spredning. Vor begrundelse for at gøre det er selvfølgelig den, at hverken bronzealderfolkets gravskikke, samernes liv i Lapland, eller storkens større tilbagegang på Øerne end i Jylland antages at have den ringeste indflydelse på forekomsten af støbejernskors på de danske kirkegårde. For at være plausibel må indflydelse for det første være knyttet geografisk til Danmark. Samerne kan ikke tænkes at udøve nogen direkte påvirkning på gravkorsene, da de lever mange hundrede kilometer væk fra Danmark. Kun mennesker der opholder sig her i landet har denne mulighed. Dette krav til en forklaring kan formuleres som princippet om *stedets enhed*. For det andet skal indflydelsen historisk være knyttet til tiden fra 1830 til i dag. Vi vil ikke acceptere bronzealderfolkets gravskikke som en mulig forklaring, fordi deres gravskikke ligger flere tusinde år tilbage i tiden. Dette krav til en forklaring kan vi kalde for princippet om *tidens enhed*. For det tredje udelukker vi også at storkens nuværende geografiske fordeling her i landet har noget at gøre med den tilsvarende fordeling af gravkorsene på kirkegårdene. Og selv om storken siden 1830'erne skulle udvise en tilbagegang, der afspejlede en tilsvarende tilbagegang for jernkorsene, så ville en sådan tidsbestemt korrelation aldrig få os til at tro, at et af disse to fænomener kunne være årsag til det andet. Al den erfaring, som vi efterhånden har akkumuleret, får os nemlig til at afvise en sådan korrelation som andet end tilfældig. Det ene fænomen kunne således udmærket tænkes at være gået frem, medens det andet samtidig stod for en nedgang, fordi de betragtes at tilhøre forskellige ontologiske kontekster. Den registrerede sammenhæng mellem det der skal forklares, *explanandum*, i dette tilfælde fordelingen og en eventuel ned-

gang i gravkorsene, og det der forklarer fordelingen og den eventuelle tilbagegang, *explanans*, skal være en del af den samme fysiske eller sociale kontekst. Et sådant krav til en forklaring vil vi benævne princippet om *handlingens enhed*. Disse tre metodologiske krav til enhver formulering af nye hypoteser kan ikke udledes af erfaringen men kan kun gives en *a priori* metafysisk begrundelse. Derfor vil alle nye hypoteser, som overholder disse tre betingelser, også have en *a priori* sandsynlighed. Derimod er det ene alene erfaringen der kan afgøre om et givent fænomen opfylder princippet om stedets, tidens og handlingens enhed.

Da støbejernskorsene er fremstillet af støbejern, støbt af mennesker og opstillet over de døde på kirkegårdene, hvis gravsteder plejes af mennesker, så er menneskers gøren og laden i forbindelse med fremstillingen og opstillingen samt i forbindelse med den fortsatte placering af korsene på kirkegården yderst relevante kendsgerninger til brug for formuleringen af *a priori* plausible forklaringer. For enhver henvisning hertil i *explanans* vil opfylde alle de tre krav, som vi har opstillet, for at en forklaring på forhånd er acceptabel. Imidlertid er det ikke blot menneskers gøren og laden, som her skitseret, der opfylder de stillede krav. En henvisning til de kendsgerninger, der angår det fysiske miljø, i hvilket korsene er placeret, vil ligeledes gøre det. Men hermed er mængden af acceptable forklaringer også blevet stærkt begrænset.

Inden vi ser nærmere på de enkelte forklaringer, kan vi se, at de må falde i to forskellige grupper. Den ene indeholder de hypoteser, der alle går ud fra, at den geografisk ulige fordeling er oprindelig skabt; hvorimod den anden består af den gruppe, som tager sit udgangspunkt i, at den ulige fordeling først er fremkommet med årene. Lad os først opstille de forklaringer, der er knyttet til en statisk spredning af korsene.

Støbejern er ikke det eneste materiale, som vides at have været brugt til at lave gravminder. Både sten og træ har været hyppigt anvendt. Specielt træ har været brugt på landet til at sammentømre gravmæler. Så hvis man lettere har haft adgang til træ på Øerne

end i Jylland, vil det kunne være forklaringen på forskellen.

Støbejernskorsene blev jo fremstillet på jernstøberierne. Antallet af kirkegårde med jernkors i en landsdel kunne derfor afspejle antallet af støberier i landsdelen, eller antallet af arbejdere, der var beskæftiget med jernstøbning på det pågældende tidspunkt. En sådan forklaring bygger på den stiltiende forudsætning, at korsene er gjort på lokale støberier og ikke er indført fra andre landsdele eller udlandet.

Støbejernskorsene var klart et modefænomén, som fik sin opblomstring omkring 1830, kulminerede i 1860'erne, for igen at gå af mode lidt før århundredeskiftet. Hvis vi derfor antager, at moden slog lige stærkt igennem alle steder, d.v.s. at forholdet mellem antallet af døde og antallet af opstillede gravkors var ens i hele landet, så kunne den ulige spredning skyldes, at der inden for samme numeriske periode døde mange flere mennesker i Jylland end på Øerne, eller at moden varede længere det første sted end det sidste.

Men en sådan mode slår ikke nødvendigvis lige stærkt igennem alle steder. Hvis den slog stærkest igennem i Jylland, vil vi alt andet lige i dag kunne forvente at finde flere kirkegårde med gravkors i det jyske end i det fynske eller sjællandske.

Disse fem mulige forklaringer forudsætter som sagt, at den aktuelle fordeling af kirkegårde med gravkors svarer til en lignende spredning, dengang da korsene blev opstillet. Den anden gruppe af sådanne forklaringer går ud fra, at der i sin tid på alle kirkegårde rundt i landet blev opsat gravkors, og at moden slog omtrent lige stærkt igennem over det hele, men at den skæve fordeling i dag amterne imellem først er opstået senere.

Ser vi på de gravkors, der er blevet os overleveret, så er dem på Øerne gennemgående ældst og dem i Jylland yngst. Vi ved også, at ethvert materiale, som udsættes for vejr og vind, lidt efter lidt nedbrydes. Nogle materialer nedbrydes hurtigt, andre langsommere. Hastigheden hvormed dette sker kan imidlertid variere med bl.a. øget forurening. En langvarig påvirkning af vind og vejr i sammenhæng med stærk forurening kan derfor

have fået flere gravkors til at rustne og forvitre i den østlige del af Danmark end i den vestlige del.

Forklaringen kunne også tænkes at findes i de efterlattedes holdninger til deres døde. Enhver begravelse er omgærdet af en fredspligt, således at der efter jordfæstelsen skal gå et vist antal år, førend gravstedet må nedlægges. I de senere år har denne årrække været tyve; men tidligere lidt længere. Når fredspligten udløb måtte gravstedet sløjfes. Imidlertid kunne det, for at imødegå at noget sådant skete, allerede være blevet købt for en længere periode, eller ved tidens udløb da blive forlænget, som de efterladte nu engang har ønsket det. Et sådant ønske vil være bestemt af de efterlattedes pietet for den afdøde. Denne følelse nærede jyderne måske stærkere end øboerne? Det kunne man let forestille sig. Den dårlige jord og de barske forhold vestpå i Danmark gav bønderne et meget ringe udkomme. Sliddet og slæbet for det daglige brød har her givet folk en stærk gudsfrygt og gjort dem ydmyge og taknemmelige; hvorimod den fede muldjord østpå i Danmark har gjort sliddet og slæbet mindre, den materielle velstand større, og dermed gjort gudsfrygten mindre. Så med den øgede gudsfrygt fulgte en øget veneration for de døde, og følgelig bevaredes flere gamle gravsteder jo længere vi kommer vestpå i landet.

Ønsket om at bevare gravstedet, efter at fredspligten er ophørt, kan også bero på, at de efterladte selv engang har ønsket at blive begravet ved siden af deres forfædre. Og man må så samtidig antage, at efterhånden som slægten blev løsere og løsere bundet til en bestemt egn på grund af de store vandringer fra land til by, som startede i slutningen af forrige århundrede, så aftog ikke alene bindingerne til hjemstavnen men også til forfædrene på kirkegården. Hvis folk på Øerne derfor har været mere mobile end folk i Jylland, kunne dette forklare den nuværende hyppighed af gravkorsene, idet færre familiegravsteder har overlevet mere end få generationer her end der.

Endelig kunne hyppigheden forklares med, at der siden korsenes opstilling er død langt flere mennesker på Øerne end i Jylland, så at

flest gamle gravsteder på Sjælland har måtte vige pladsen for nye, efterhånden som de døde har skullet begraves.

Princippet om tidens, stedets og handlingens enhed i forklaringen fører os åbenbart frem til at kunne opstille ni sandsynlige hypoteser angående den ulige fordeling af kirkegårde med gravkors i de forskellige landsdele. Det udelukker naturligvis ikke, at der findes andre hypoteser, som vi også ville kunne betragte som værende plausible forklaringer. Blot har vort ræsonnement på grundlag af princippet ikke ført os frem til andre end de her i korthed opstillede ni hypoteser:

1. Der har været mindre træ til brug for gravminder de steder hvor der er flest gravkors.
2. Antallet af støberier var større i Jylland end på Øerne.
3. Moden varede længere i Jylland end på Øerne.
4. Der døde flest mennesker i Jylland imens moden varede.
5. Moden havde større gennemslagskraft og var derfor mere udbredt i Jylland end på Øerne.
6. Tidens tand har ødelagt flere kors på Øerne end i Jylland.
7. Jyderne har generelt næret større veneration for de døde end øboerne.
8. Jyderne har været mere bofaste end øboerne, og derfor er der bevaret langt flere gamle familiegravsteder i Jylland end på Fyn, Sjælland og Lolland-Falster.
9. Siden støbejernskorsene blev opstillet er der begravet langt flere mennesker på Øerne end i Jylland.

Det er således blandt disse ni alternative hypoteser, som alle har en *a priori* sandsynlighed, at vi skal prøve at finde den, som forklarer korsenes hyppighed. Hvordan gør vi det?

Det er efterhånden et velkendt metodologisk princip, at man ikke kan bevise en hypotese i strengt logisk forstand, men at en sådan kan modbevise, eller som det også hedder falsificeres. Følgende betragtes det også som en væsentlig empirisk støtte for en given hypotese, hvis det er muligt at falsificere alle øvrige alternative hypoteser, blot ikke den selv. Jo flere af den slags alternative hypoteser, der kan falsificeres, desto større er dens egen sandsynlighed. Hvis vi samtidig også er i stand til at begrunde den pågældende hypotese igennem empiriske test og ved anvendelse af statistiske metoder, så har den både opnået maximal *a posteriori* støtte såvel som maximal *a priori* støtte som forklaring af det ønskede fænomen. Lad os derfor prøve at teste hver hypotese for sig for at finde den rigtige forklaring.

Hypotese 1. Denne gik ud på, at der findes flest jernkors i de træfattigste egne af landet. Skovarealet i de forskellige amter er anført i tabel II.³ Når både Ringkøbing og Thisted amter har så mange jernkors hænger det tilsyneladende godt sammen med, at der i disse amter i midten af sidste århundrede var næ-

Tabel II. Skovarealet i procent af amtets samlede areal.

Københavns amt	7,3
Frederiksborg amt	16,6
Holbæk amt	6,8
Sorø amt	11,8
Maribo amt	10,4
Svendborg amt	10,5
Odense amt	6,7
Thisted amt	1-2?
Aalborg amt	8,4
Aarhus amt	9,0
Skanderborg amt	18,5
Ringkøbing amt	1-2?
Tønder amt	5,8
Aabenraa amt	9,8
Sønderborg amt	7,0

3. De anførte skovarealer angiver størrelsen i dag med undtagelse af skovarealerne for Ringkøbing og Thisted amter. Da det meste skov i Østjylland og på Øerne i dag er gammel skov, er det uden betydning, at opgørelsen ikke anfører tallene, som de så ud engang i anden halvdel af forrige århundrede. Men det gælder ikke for Vestjylland, som var meget skovfattig i midten af sidste århundrede, da man først for alvor begyndte at plante skov.

sten ingen skov; ligesom de få jernkors i Frederiksborg amt synes at hænge sammen med den store skovtæthed i Nordsjælland. Men hvordan sikrer vi os mod, at der blot er tale om en tilfældighed? Til brug herfor kan vi anvende en såkaldt korrelationstest, som i form af en korrelationskoefficient angiver graden af den sammenhæng, der består mellem hyppigheden af gravkorsene og skovarealet. En sådan udregning giver en korrelationskoefficient på $-0,13$. Det viser os, at der intet statistisk belæg er for at tro, at der er den antagne sammenhæng. Den første hypotese er med andre ord falsificeret.

Hypotese 2. Ifølge den skulle der være en sammenhæng mellem antallet af støberier og udbredelsen af gravkorsene, således forstået, at når så mange flere kirkegårde i Jylland end på Øerne har støbejernskors, så skyldes det, at der fandtes langt flere støberier vest for Lillebælt end øst for. Imidlertid viser en opgørelse fra 1855, at der var omkring 56 jernstøberier i provinsen med 1033 ansatte, og heraf lå de 26 støberier med tilsammen 379 arbejdere i Jylland, medens de resterende 30 støberier med tilsammen 654 arbejdere lå på Øerne.⁴ Til tallene for Øerne kan desuden føjes dem for København, hvor der var ca. 14 støberier med tilsammen 445 arbejdere. Overvægten af støberier og af arbejdere fandtes således helt klart på Øerne i modsætning til hypotesens påstand.

Hypotese 3. Denne forklarer forskellen mellem antallet af gravkors i Jylland og Øerne ud fra en antagelse om, at moden skulle have været længst, der hvor der er flest jernkors. En undersøgelse af, i hvor mange år det var på mode at opstille støbejernskors, viser en tidlig spredning i Jylland på gennemsnitlig 56 år for hvert amt, medens den for amterne på Øerne er på omkring 60 år. Moden varede åbenbart lige lang tid over hele landet. Hypotesen er dermed modbevist.

Hypotese 4. For at teste hypotesen om, at der imens moden blomstrede døde flest mennesker i de amter, hvor der i dag findes flest kirkegårde med gravkors, må vi tage hensyn til, at moden kulminerer på forskellige tidspunkter i de forskellige amter. Tabel III viser det omtrentlige antal døde i hvert undersøgt amt i tidsrummet for modens forløb, når vi regner med, at moden varer 60 år i hvert amt, og tager hensyn til, hvilket år moden kulminerer.⁵ Tallene i tabellen kan vi også underkaste en statistisk analyse for at se, om de korrelerer med tallene i anden kolonne i tabel I. Korrelationskoefficienten er i dette tilfælde $-0,29$. Altså er der ingen sammenhæng mellem, hvor mange der døde i et amt i perioden med støbejernskorsenes blomstring, og hvor mange kirkegårde der er, hvorpå der i dag står et eller flere af disse kors.

Hypotese 5. Som gravminde vandt støbejernskorset meget stærkere frem i Jylland end på Øerne. Denne forklaring er det meget vanskeligt at efterprøve. Imidlertid findes der hverken beretninger eller tegninger vedrørende kirkegårdene, som underbygger en sådan hypotese. Ej heller synes udbuddet af

Tabel III.

Københavns amt	96.444
Frederiksborg amt	90.346
Holbæk amt	92.690
Sorø amt	89.496
Maribo amt	99.649
Svendborg amt	102.026
Odense amt	118.250
Thisted amt	70.901
Aalborg amt	114.284
Aarhus amt	66.236
Skanderborg amt	78.783
Ringkøbing amt	89.297
Tønder amt	?
Aabenraa amt	?
Sønderborg amt	?

4. Tallene stammer fra Fabrikstaterne fra 1855. Heriblandt indgår hverken tallene fra Randers amt eller Nordslesvig, ligesom Bornholms amt også mangler. Billedet ændres imidlertid ikke særligt, såfremt disse tal også medtages i opgørelsen. For Jylland giver det ca. 10 flere støberier og for Øerne 1 støberi.

5. Tallene er udregnet på grundlag af *Statistisk Tabelværk: Tabeller over Vielser, Fødsler og Dødsfald i Danmark 1850–1970*, idet dødsfald for ti-årene før 1850 er beregnet som værende 5% mindre end for 1850–60.

kors at have været mindre på Øerne end i Jylland. De store variationer mellem de enkelte amter inden for det jyske område taler også meget stærkt imod tanken. For eksempel bliver forskellen mellem Aarhus og Skanderborg amter, to amter som støder op til hinanden, helt uforklarlig på grundlag af denne hypotese. Vi må derfor betragte den som grundløs, da den hverken har nogen form for empirisk støtte eller kan forklare den aktuelle spredning.

Vor undersøgelse af alle de fem hypoteser, som opfattede gravkorsenes hyppighed som værende uafhængig af tiden, har ført til, at de enten er blevet falsificeret eller på anden måde fundet grundløse. Vi skal derefter vende os mod de fire, som betragter hyppigheden som en funktion af tiden.

Hypotese 6. Da støbejernet efterhånden rustet, vil en større del af de kors, der har stået længst, være forsvundet end af dem, der har været opsat kortest tid. Hypotesen støttes tilsyneladende af den kendsgerning, at moden med støbejernskors kulminerer meget tidligere i den østlige del af landet end i den vestlige. I tabel IV er angivet kulminationsåret for de enkelte undersøgte amter.⁶ En korrelationsstest af sammenhængen mellem kulminationsåret og antallet af kirkegårde med gravkors giver en korrelationskoefficient på henholdsvis +0,85 i bedste fald og +0,76 i dårligste fald. Der kan således ikke herske tvivl om, at der er en positiv sammenhæng mellem, hvor længe gravkorsene har stået på et amts kirkegårde, og hvor mange af disse kirkegårde der stadig har bevaret et gravkors. Spørgsmålet er blot, om denne korrelation skyldes tidens tand, eller om den beror på noget andet. For selv om støbejern godt nok rustet, så er det alligevel meget vejrbestandigt. Der vil gå mange år selv uden pleje, førend et støbejernskors vil være rustet bort, og med den rette pleje kan det bestå i næsten en evighed. Hypotesen med tidens tand har også vanskelighed med at forklare, hvorfor der er en så stor variation mellem for eksempel Odense og Svendborg amter, hvor moden kulminerede

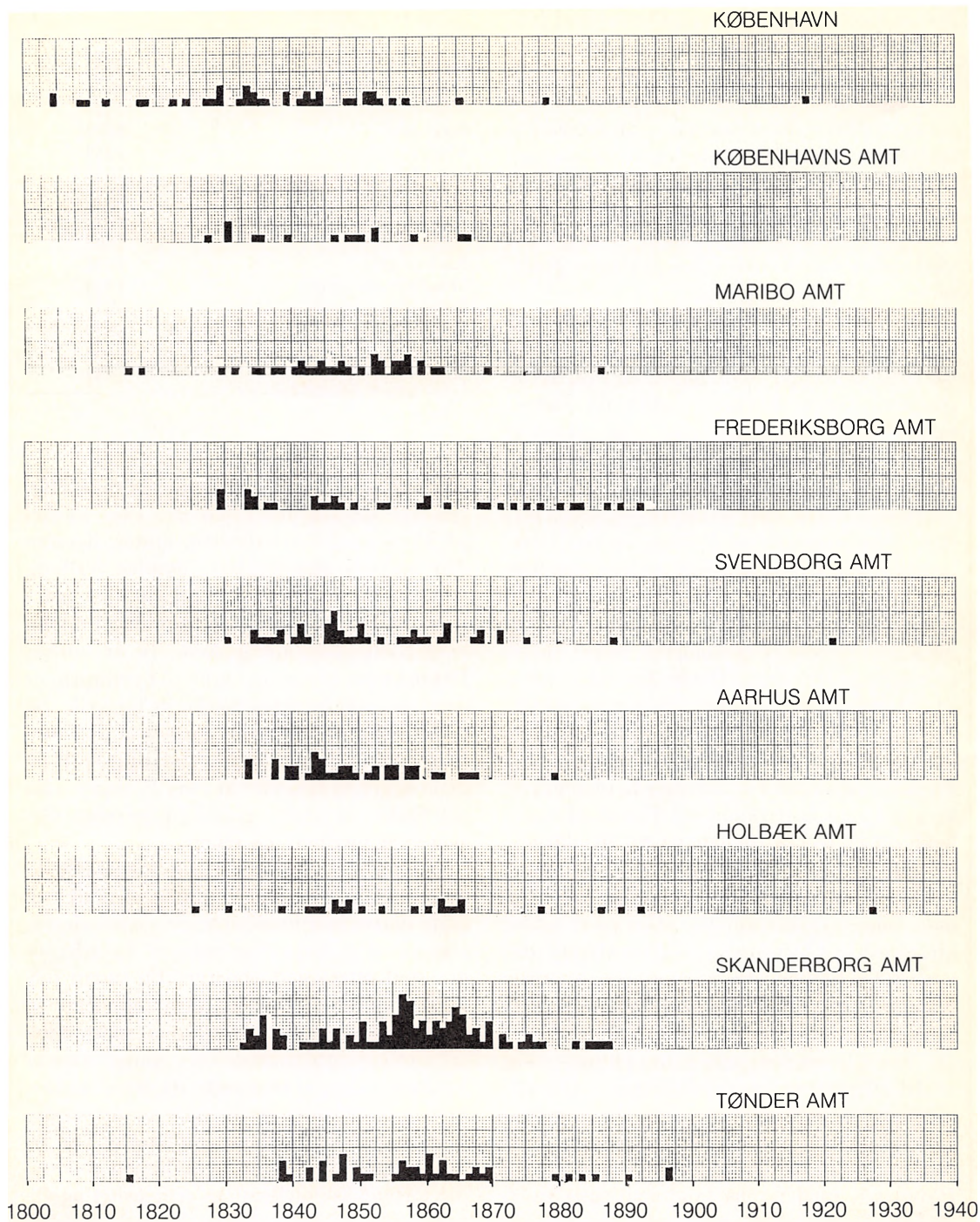
Tabel IV.

Københavns amt	1848
Frederiksborg amt	1850
Holbæk amt	1853
Sorø amt	1853?
Maribo amt	1849
Svendborg amt	1850
Odense amt	1850?
Thisted amt	1877
Aalborg amt	1868
Aarhus amt	1850
Skanderborg amt	1858
Ringkøbing amt	1872
Tønder amt	1859
Aabenraa amt	1864
Sønderborg amt	1864

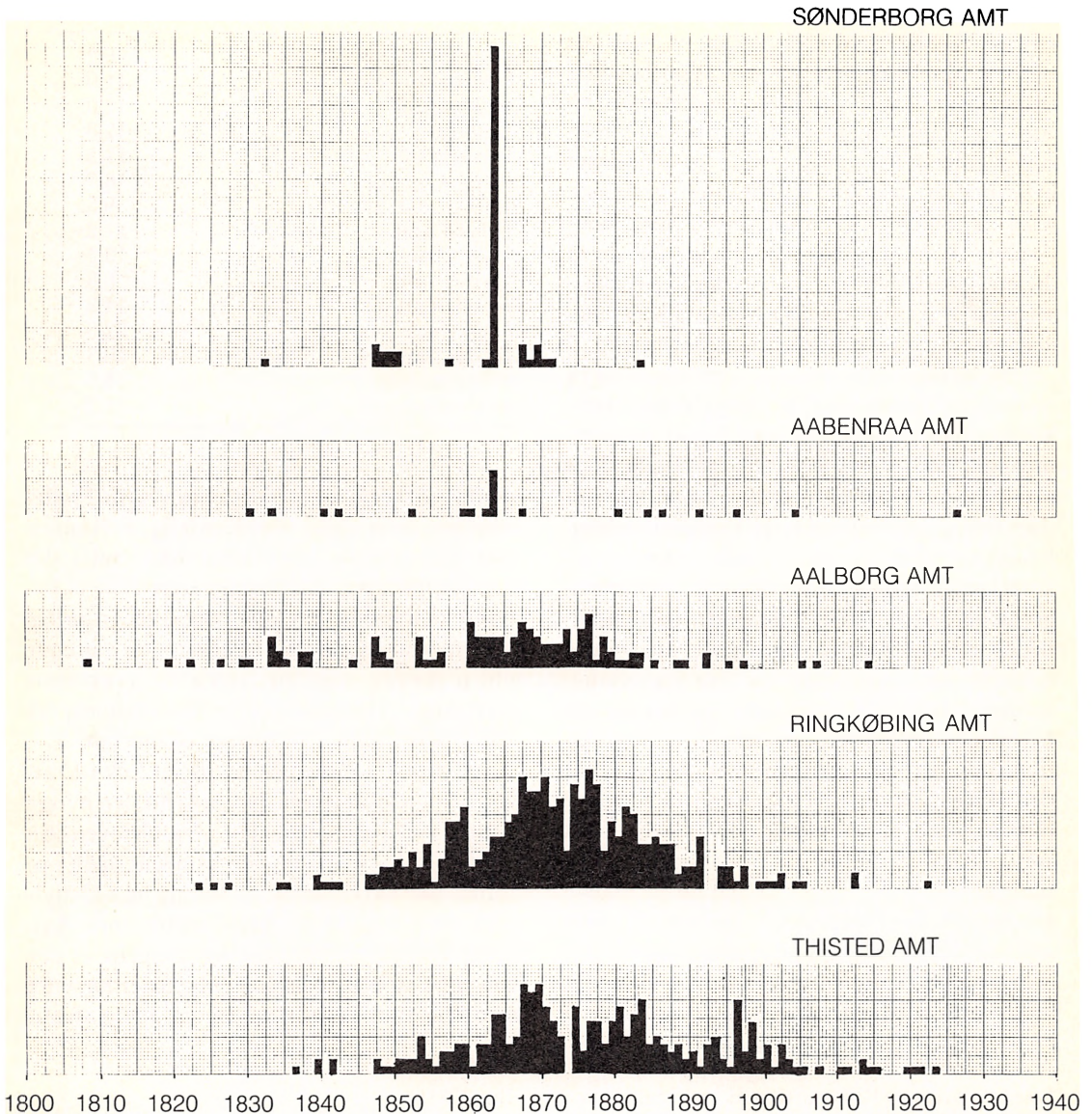
omtrent samtidig. En tilsvarende vanskelighed har den ved at forklare den store forskel på Maribo og Frederiksborg amter, ligesom den umuligt kan forklare, hvorfor Aalborg amt har 10 pct. færre kirkegårde med gravkors end Skanderborg amt, skønt moden i det førstnævnte amt kulminerede 10 år senere. Det må være et rimeligt krav til hypotesen, at den kan forklare disse markante forskelle. Så til trods for at hypotesen støttes af den omtalte korrelation, må dens forklaringskraft på den baggrund anses for at være tvivlsom. Om der findes en anden grund til korrelationen skal vi se nærmere på senere.

Hypotese 7. Ifølge denne hypotese skulle jyderne nære større veneration for de døde end både fynboerne, lollikkerne og sjællænderne, således at jyderne har fornyet forfædrenes gravsted oftere end øboerne. En sådan forklaring virker umiddelbar meget besnærende, og det er formodentlig også den, som de fleste vil fremsætte, hvis de blev spurgt. Den er imidlertid svær at begrunde, da det vil kræve, at man igennem en spørgeskemaundersøgelse fandt frem til, at blandt danskerne var jyderne de mest religiøse, og at der var en entydig forbindelse mellem ens religiøsitet og venerationen for ens forfædre. En sådan undersøgelse vil desuden være besværliggjort af, at religiøsitet så vel som venerationen er temme-

6. Jfr. Aase Faye: *Op. cit.*



Diagrammerne viser spredningen i tid. Dateringen er foretaget ud fra det på gravmindet angivne dødsår. De støble gravminder optræder hyppigst fra begyndelsen af 1830'erne til slutningen af 1890'erne – en periode på cirka 70 år. Spredningen er dog gennemsnitlig på omkring 60 år i hvert amt. Samtidig fremgår det af diagrammerne, at moden begynder tidligst i den østlige del af landet, ligesom den også her kulminerer førend i den vestlige del af landet. I virkeligheden er der tale om, at der består et lineært forhold mellem kulminationsåret og amtets afstand fra København.



lige imponerbare størrelser. Endvidere vil en sådan undersøgelse lide af den alvorlige fejl, at den kun vil afspejle den geografiske forskel i religiøsitet, som vi finder i dag, og som må antages at være vidt forskellig fra den, som fandtes, da gravkorsene blev opstillet. Alligevel skal vi søge at teste hypotesen på grundlag af en antagelse om, at Kristelig Folkepartis stemmeandel ved Folketingsvalget i 1984 i de forskellige amter er et mål for borgernes reli-

giøse livsholdning, således at jo flere stemmer dette parti har opnået ud af det samlede antal stemmer, jo større er amtets religiøsitet, d.v.s. jo flere stærkt religiøse mennesker lever i det pågældende amt. Denne antagelse synes rimelig, selv om der selvfølgelig er mange religiøse mennesker, som stemmer på andre partier end Kristelig Folkeparti. For antagelsen indebærer blot, at partiet opnår den samme procentvise del af samtlige religiøse stemmer i

hvert amt, hvilket ikke synes helt urimeligt at antage. Partiets stemmefordeling er angivet i tabel V. En udregning af korrelationskoefficienten giver +0,85, hvilket er udtryk for en stor korrelation mellem de amter, hvor Kristelig Folkeparti står stærkest, og de amter hvor der er flest kirkegårde med gravkors. Med andre ord har vi øjensynlig med henvisning til folks varierende pietet for deres døde en forklaring på, hvorfor støbejernskorsenes næsten ikke er bevaret i visse amter, medens det i andre amter er stærkt udbredt.

Imidlertid er der en ting, som bør få os til at tøve en kende med at drage denne konklusion. For ser vi i stedet på Venstres stemmeandel ved det samme folketingsvalg, hvis procentvise andel er opført i tabel VI, opdager vi, at den tilsvarende korrelationskoefficient er +0,82. Så der er ikke alene en stor korrelation mellem størrelsen af stemmeafgivningen på Kristelig Folkeparti og hyppigheden af kirkegårde med gravkors, men der er ligeledes en næsten lige så stor korrelation mellem Venstres stemmeandel og den samme hyppighed. Alligevel kan den første korrelation godt være ikke-tilfældig, samtidig med at den anden blot er tilfældig, skønt det måske ikke er særligt sandsynligt. Det er da også værd at notere sig, at til trods for Skanderborg amt har mere end tre gange så mange kirkegårde med jernkors i forhold til Sorø amt, så står Kristelig Folkeparti alligevel lidt svagere i det første amt i forhold til det andet amt; samt at Maribo har henvend dobbelt så

Tabel VI. Venstres andel af stemmerne.

Københavns amt	6,2
Fredriksborg amt	11,0
Holbæk amt	12,0
Sorø amt	12,0
Maribo amt	11,5
Svendborg amt	16,7
Odense amt	9,5
Thisted amt	21,2
Aalborg amt	13,5
Aarhus amt	8,8
Skanderborg amt	14,8
Ringkøbing amt	22,5
Tønder amt	20,3
Aabenraa amt	14,5
Sønderborg amt	11,2

mange kirkegårde med gravkors som Frederiksborg amt, selv om Kristelig Folkeparti står lidt svagere i det lollandske end i det nordsjællandske. Af disse grunde skal vi betragte den foreliggende hypotese på grundlag af den først fundne korrelation som værende utilstrækkelig som forklaring af jernkorsets spredning. Hvordan begge korrelationer så skal tolkes, vender vi tilbage til om lidt.

Hypotese 8. Denne går ud på, at folk i Vestjylland har været mere bofaste end den øvrige del af befolkningen, idet afvandringen fra land til by, siden støbejernskorsene blev opstillet, har været større på Øerne og i Østjylland end i tyndtbefolkede amter som Aalborg, Thisted og Ringkøbing. Følgelig er der blevet bevaret flere familiegravsteder forsynet med støbejernskors i de amter, hvor afvan-

Tabel V. Kristelig Folkepartis andel af stemmerne.

Københavns amt	1,4
Frederiksborg amt	1,7
Holbæk amt	2,0
Sorø amt	2,3
Maribo amt	1,5
Svendborg amt	1,8
Odense amt	1,6
Thisted amt	7,0
Aalborg amt	3,0
Aarhus amt	1,8
Skanderborg amt	2,2
Ringkøbing amt	8,4
Tønder amt	4,8
Aabenraa amt	3,2
Sønderborg amt	2,3

Tabel VII.

Københavns amt	1439
Frederiksborg amt	383
Holbæk amt	222
Sorø amt	193
Maribo amt	169
Svendborg amt	190
Odense amt	262
Thisted amt	230
Aalborg amt	375
Aarhus amt	558
Skanderborg amt	276
Ringkøbing amt	374
Tønder amt	101
Aabenraa amt	147
Sønderborg amt	133

dringen har været mindst. For at kunne teste denne hypotese, skal vi antage, at jo mindre befolkningstilvæksten har været blandt landbefolkningen i et amt desto større har af-folkningen været til amter med stor befolkningstilvækst. I tabel VII er anført den procentvise befolkningstilvækst fra 1801 til 1965 i de undersøgte amter.⁷ En udregning af korrelationskoefficienten for sammenhængen mellem landbefolkningens tilvækst og hyppigheden af gravkors i landsognene giver værdien +0,41. Denne ligger under den kritiske værdi, som i vort tilfælde med 13 frihedsgrader er +0,53. Så vi må slutte, at der ikke er nogen korrelation mellem hypotesen og antallet af kirkegårde med støbejernskors, således at hypotesen mangler enhver bekræftelse.

Hypotese 9. Denne indebærer, at mængden af de tilbageværende gravkors er bestemt af, hvor mange gravkors der efterhånden er blevet fjernet fra kirkegården for at give plads til nye begravelser. Vi skal antage, at der udøves et tryk på hver enkelt kirkegård. Dette tryk bevirker, alt efter hvor kraftigt det er, at man sløjfer de gamle gravsteder, der ikke længere er omgivet af fredspligten eller er fornyede, for at give plads for nye begravelser. Presset er ikke noget, vi umiddelbart kan iagttage, da det ikke blot er en funktion af antallet af begravelser pr. tid. For hvis kirkegårdene er tilstrækkelig store, så der altid kan findes ledig jord, hvor der ikke tidligere har været foretaget begravelser, så behøver man jo ikke at nedlægge hjemfaldne gravsteder forsynet med støbejernskors. Presset kan derfor defineres som antallet af begravelser pr. kirkegårdsareal pr. tidsenhed. Denne størrelse er nødvendigvis hverken konstant eller stadig stigende. Tænker vi os, at en kirkegård på et tidspunkt udvides med det dobbelte, så vil trykket pludselig falde tilsvarende, ligesom et fald i begravelsernes antal også vil forårsage et faldende tryk. Trykket er med andre ord

tidsafhængigt, og ligningen, som udtrykker det som en funktion af begravelser og kirkegårdsareal, vil derfor være en differentiallygning, hvis integrale giver os det samlede tryk på kirkegården i tidsrummet fra for eksempel modens kulmination til i dag. Så for at kunne udregne det samlede tryk kræves det, at man kender både kirkegårdsarealets størrelse ved periodens start og dens slutning, samt enhver ændring i antallet af begravelser i hele perioden.

Der knytter sig dog visse praktiske problemer til bestemmelsen af trykket på kirkegårdene. Da vi ikke kender noget til, hvor mange støbejernskors der oprindeligt stod opstillet på kirkegårdene, kan vi ikke vide noget om, hvor stort det absolutte tryk har været, for at for eksempel blot halvdelen af kirkegårdene i et amt i dag har et eller flere gravkors. Hvis vi derimod regner med, at der for hver 1000 begravelser er opsat det samme antal gravkors i hvert amt, så kan vi beregne det relative tryk. Det sker ved, at vi bruger trykket i et af amterne, i dette tilfælde Ringkøbing amt, som basis og opstiller forholdet mellem dette og trykket i et af de øvrige amter. Vi kan så beregne den forventede hyppighed af kirkegårde med jernkors i det pågældende amt ved at gange det relative tryk med antallet kirkegårde med gravkors i Ringkøbing amt.

Et andet praktisk problem er, at man måske ikke kender, hvor store kirkegårdsarealerne var i midten af forrige århundrede. I så fald kan man ikke bruge ovenomtalte differentiallygning, men må forsøge sig med en mere simpel udgave.⁸ I en sådan indgår i stedet det nuværende samlede kirkegårdsareal i hvert amt. Ligeledes vil vi i stedet for stigningen i begravelsernes antal betragte det totale antal begravelser, siden modens kulmination. Men desuden indgår der en bestemt konstans, også kaldet en trykudvidelseskoefficient, som har forskellig værdi fra amt til amt.

7. Befolkningstilvæksten i landsognene for de tre sønderjyske amter dækker blot perioden 1860–1965. Imidlertid får det ikke nogen indflydelse på udregningen af korrelationskoefficienten, eftersom landbefolkningens stigning har været minimal i perioden 1801–1859 i forhold til den ringe stigning i perioden 1860–1965.

8. I Aase Faye: *Op.cit.* findes en grundig redegørelse for hypotesen på grundlag af denne ligning.

Tabel VIII.

		obs.afv.	dob.st.
Københavns amt	18,7	+5,4	±5,7
Frederiksborg amt	13,3	-0,5	±5,3
Holbæk amt	20,4	+0,9	±7,3
Sorø amt	(19,9)	(+3,8)	±5,8
Maribo amt	30,2	-0,4	±7,3
Svendborg amt	32,6	+1,9	±8,7
Odense amt	(22,2)	(+5,5)	±3,2
Thisted amt	70,7	+1,6	±8,9
Aalborg amt	39,6	-0,4	±10,3
Aarhus amt	19,5	-5,1	±6,8
Skanderborg amt	46,7	-4,1	±8,1
Ringkøbing amt			
Tønder amt	54,4	+0,1	±5,8
Aabenraa amt	49,2	-3,4	±4,3
Sønderborg amt	37,5	-9,9	±4,4

Begrundelsen for at introducere denne koefficient er let at forstå. For tænker vi os, at en kirkegårds nuværende areal er fremkommet ved mange og store udvidelser i løbet af de sidste hundrede år, så vil trykket, som det er bestemt af kirkegårdsarealet i dag, måske være aftaget meget i forhold til trykket, som det tog sig ud tidligere, hvor det var bestemt af det daværende meget mindre kirkegårdsareal. Og vi må antage, at hvis trykket en eller flere gange har været steget stærkt, efter at støbejernskorsene var opstillede, således at man har haft svært ved at skaffe ny plads til flere begravelser, så har man først forsøgt sig med at nedlægge de gravsteder, som allerede var hjemfaldne, inden man har indlemmet ny jord under kirkegården. Men det har så også medført, at støbejernskorsene er blevet fjernet på grund af et stort pres på kirkegården, selv om trykket i dag registreres at være meget mindre, og vi derfor skulle forvente at finde langt flere gravkors, end vi gør. Idet vi går ud fra, at størrelsen af kirkegårdsudvidelserne har været bestemt af befolkningstilvæksten i

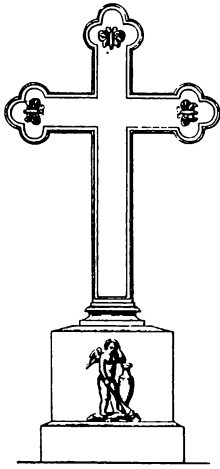
det pågældende sogn, skal vi definere trykudvidelseskoefficienten som befolkningstilvæksten pr. sogn pr. kirkegårdsareal. Vi skulle nu kunne beregne det forventede antal kirkegårde med gravkors.

Tabel VIII viser os disse tal. I første kolonne står angivet det beregnede antal landsogne med gravkors i procent af amtens samlede antal sogne, den anden kolonne anfører afvigelsen fra de tilsvarende observerede antal (tabel I), og den sidste kolonne angiver den dobbelte standardafvigelse. Alle de observerede afvigelser på nær to dækkes, som man kan se, af den dobbelte standardafvigelse, hvilket er det normale statistiske krav til en acceptabel afvigelse.⁹ At hypotesen passer med de observerede data kan vi også få bekræftet igennem en chi-i-anden test. Denne giver en værdi på 2,8. Sandsynligheden for at opnå en sådan værdi er 1 til 100. Dette opfylder mere end kravet om et statistisk tilfredsstillende bevis for hypotesen.

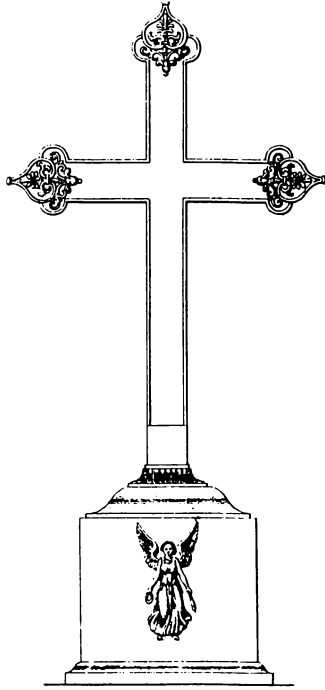
Blandt de ni hypoteser har vi åbenbart fundet den, der forklarer forekomsten af gravkors, sådan som vi ser dem i dag. Hypotesen har desuden den væsentlige metodologiske styrke frem for de øvrige alternative hypoteser, at den foruden forklaringskraft også besidder predikativ kraft. Hypotesen angiver således en etnologisk lov, som kan bruges til at forudsige, hvor mange af sognene i de ikke-undersøgte amter der stadig har støbejernsgravkors, når man kender kirkegårdsarealets størrelse og begravelsesernes antal i disse amter.

Imidlertid har vi også fundet, at der var en stor korrelation mellem nogle af de øvrige hypoteser og den observerede spredning, skønt vi af andre grunde har forkastet disse hypoteser. Vi har dermed også afvist, at der består en kausal forbindelse mellem det hypoteserne beskriver og forekomsten af gravkorsene. Men da en stor korrelation meget ofte kan tol-

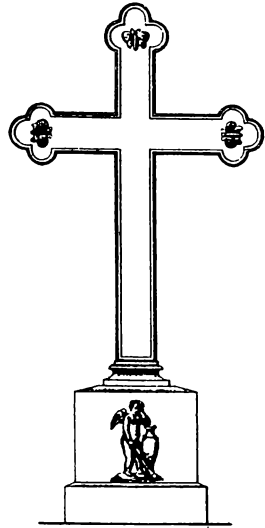
9. De to observerede afvigelser, som ikke falder inden for den dobbelte standardafvigelse, nemlig dem for Odense og Sønderborg amter, kan let forklares. Optællingen i Odense amt omfatter blot 18 ud af amtets 110 sogne, som ikke nødvendigvis er et repræsentativt udsnit. Hvad angår optællingen i Sønderborg amt, så omfatter den selvfølgelig alle støbejernskorsene på kriger-gravene fra de dansk-tyske krige, som ikke har været påvirket af trykket på kirkegårdene, da de henhører under Forsvarsministeriet, og som sådan er fredet som minde for de faldne.



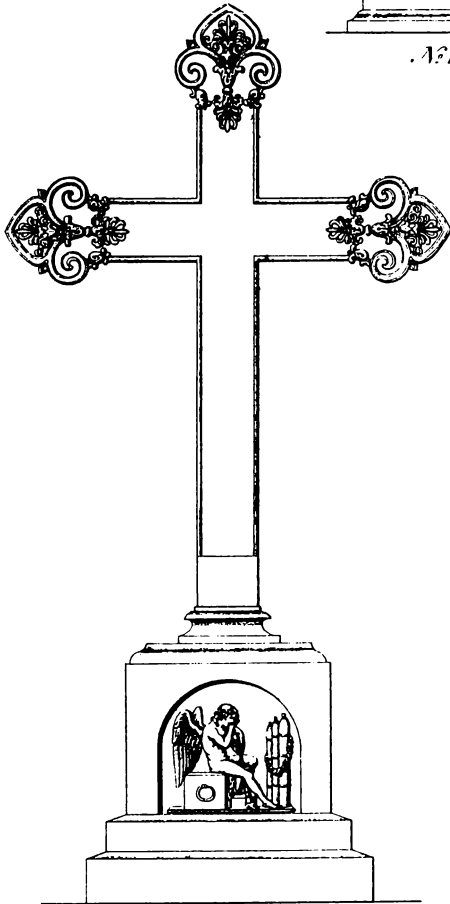
N^o 15A.



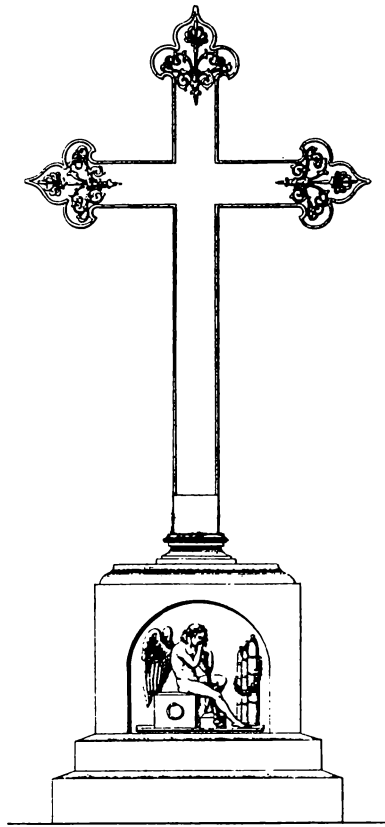
N^o 15C.



N^o 15B.



N^o 15E.



N^o 15D.

1:10
1:20
1:30
1:40
1:50
2:00
2:10
2:20
2:30
2:40
2:50
3:00
3:10
3:20
3:30
3:40
3:50
4:00
4:10
4:20
4:30
4:40
4:50
5:00
5:10
5:20
5:30
5:40
5:50
6:00
6:10
6:20
6:30
6:40
6:50
7:00
7:10
7:20
7:30
7:40
7:50
8:00
8:10
8:20
8:30
8:40
8:50
9:00
9:10
9:20
9:30
9:40
9:50
10:00
10:10
10:20
10:30
10:40
10:50
11:00
11:10
11:20
11:30
11:40
11:50
12:00
12:10
12:20
12:30
12:40
12:50
13:00
13:10
13:20
13:30
13:40
13:50
14:00
14:10
14:20
14:30
14:40
14:50
15:00
15:10
15:20
15:30
15:40
15:50
16:00
16:10
16:20
16:30
16:40
16:50
17:00
17:10
17:20
17:30
17:40
17:50
18:00
18:10
18:20
18:30
18:40
18:50
19:00
19:10
19:20
19:30
19:40
19:50
20:00
20:10
20:20
20:30
20:40
20:50
21:00
21:10
21:20
21:30
21:40
21:50
22:00
22:10
22:20
22:30
22:40
22:50
23:00
23:10
23:20
23:30
23:40
23:50
24:00
A. Ten.

kes som evidens for, at der foreligger en kausal sammenhæng mellem de korrelerede fænomener, og da de opstillede hypoteser alle har en *a priori* sandsynlighed, så må det anses for at være et metodologisk krav, at vi undersøger, om der findes en fælles årsag, som forklarer, hvorfor de forskellige hypoteser korrelerer med gravkorsenes hyppighed. Det virker simpelthen uplausibelt, at så mange *a priori* sandsynlige hypoteser skulle være korreleret med de samme data blot på grund af en tilfældighed.

I de amter, hvor der er få gravkors tilbage, har befolkningstilvæksten vist sig at være stor. Her opstod i særdeleshed helt nye byer omkring jernbanestationerne og andre af de trafikale knudepunkter, og mange af landsognene omkring de største byer omdannedes til forstæder, ligesom der omkring de mindre landsbyer i de sidste 20–25 år er skabt parcelhuskvarterer af udflyttere fra købstæderne. Det hele begyndte med, at den almindelige tendens til vandringer fra land til by især gjorde sig gældende i de tættest befolkede dele af landet, således at adskillige sogne på øerne og i Østjylland direkte gik tilbage i folketal i perioden 1860–1900 til trods for det ligeledes stærkt stigende fødselsoverskud på landet. Omvendt afgav de tyndt befolkede amter som Ringkøbing og Aalborg ikke nær så mange folk til byerne, men tværtimod var der en forøget bosætning på landet, efterhånden som megen ny landbrugsjord blev indvundet eller

opdyrket. Urbaniseringen af større dele af landbefolkningen ændrede samtidig denne gruppes livssyn og livsværdier, så disse ikke længere svarede til det gamle bondesamfunds normer. Derfor skiftede den urbaniserede del af befolkningen også lidt efter lidt politisk sindelag, når man ikke længere blev beskæftiget ved landbruget. Det er således ikke spor mærkeligt, at vi finder, at Venstres og Kristelig Folkepartis stemmeandele er størst i de amter, hvor der er flest jernkors, da både trykket på kirkegårdene og urbaniseringen har været mindst i de landsdele, hvor befolkningstætheden var ringest. For her har det gamle bondesamfunds dyder og normer overlevet bedst og her har partierne, som bygger på disse værdier, derfor stadig deres fleste tilhængere.

En lignende forklaring kan gives på den anden betydelige korrelation vi fandt mellem gravkorsenes hyppighed og modens kulmination. Danmark er geografisk sådan beskaffen, at de tyndest befolkede dele af landet ligger nord- og vestpå. Da moden naturligt nok startede øst på i den tættest befolkede del med den største befolkningstilvækst og langsomt bredte sig til den tyndest befolkede del med den mindste befolkningstilvækst, så må man forvente, at det er muligt at påvise en klar sammenhæng mellem kulminationsåret og gravkorsenes hyppighed, fordi begge i væsentlig grad afspejler befolkningstætheden og befolkningsforøgelsen.

Debat

Viggo Hansen:

»Marginale jorder« og »marginale« mennesker

Kenneth Olwigs bog *Hedens natur*¹ er oprindeligt blevet til som en doktorafhandling fra University of Minnesota, men da den i 1984 med titlen *Nature's Ideological Landscape* udsendtes af et engelsk forlag i The London Research Series in Geography, var den undergået væsentlige ændringer, idet hovedvægten nu var lagt på udviklingen i naturbegrebet, samtidig med at det akademiske sprog var blevet gjort mere læservenligt. Inspirationen til dette litterære-geografiske arbejde kom til forfatteren ved hans første møde med den jyske hede i 1965, som igen førte ham ind i den danske litterære behandling af heden hos Blicher o.a. Det første resultat af denne forskning blev en artikel på engelsk i Blicherselskabets bog *Omkring Blicher*, i 1974. Forlaget oplyser beredvilligt Olwigs data og motiver i den nu foreliggende danske udgave, der stort set er uændret fra den engelske, når man undtager det senere tilkomne kapitel 7 om »marginale« jorder og »marginale« mennesker.

Midt i en mediediskussion om dette emne, der også affødte en forespørgselsdebat i Folketinget, kommer Kenneth Olwigs bog *Hedens Natur* som et yderst aktuelt bidrag. Den går dog langt dybere ind i problemet og påviser, hvordan spørgsmålet om marginalitet inden for dansk landbrug også har en historisk dimension, og at sagen har et bredere og dybere perspektiv end det, der fylder dagens debat med de mange diskussioner og indlæg i pres-severdenen.

Ledeordet i Olwigs bog er, som det fremgår af titlen, begrebet »natur« med speciel reference til ordets skiftende betydningsindhold

i diskussionen om den jyske hede, og historisk spænder beretningen fra ca. 1750 til i dag. Nok er det beretningen om hedens historie og som sådan måske den bedste til dato, men langt mere drejer det sig om den almindelige opfattelse af heden som et stykke landskab og om den landskabspolitik, som affødtes heraf, såvel som den meningsdannelse, den lange række af forfattere fra Blicher og Meir Goldschmidt og H. C. Andersen til Dalgas, J. F. Schouw og Jeppe Aakjær var ophavsmænd til. Til denne række af navne kunne man føje Edv. Erslev, hvis bog om Jylland fik stor udbredelse. Alle var de ved deres personlige syn på heden med til at forme en meningsdannelse hos den danske befolkning, og det som herigennem kom til at betyde endnu mere, en politisk meningsdannelse hos myndighederne og hos landets lovgivende forsamlinger, forhold der blev helt afgørende for hedens skæbne. Bogen giver derved et levende indtryk af den rolle, som disse personer kom til at spille for deres samtid, dels via deres digtning og dels via deres praktiske indstilling til hede-sagen.

Det fremgår helt klart af den måde, hvorpå Olwig har tilrettelagt sit arbejde, at de kendte navne falder i to helt forskellige grupper. På den ene side har man digterne som de nævnte, hvortil kan føjes endnu et par stykker, hvis personlige opfattelse som belyst i bogens tekst ved gengivelser af deres kunst er typiske eksempler på, hvordan sanselige iagttagelser er i stand til i store kredse at skabe stemninger, der bliver meningsfyldte for læserne, uden at vedkommende gør sig selvstændige overvejelser derover. Heri ligger en side af kunstens virkninger, men man må heller ikke være blind for, at der ligger et strøg af propaganda bagved.

1. *Kenneth Olwig: Hedens natur*. Om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne. Teknisk Forlag 1986. 168 s. Kr. 188,-.

Til den nævnte kreds kan man så føje hedens malere som Fr. Vermehren, Hans Smidth og Chr. Dalsgaard, hvis populære kunst gennem reproduktioner er blevet allemandseje, og hos hvem de sanselige iagttagelser gengivet gennem penselstrøg skabte et øjebliksbillede af malernes situationssyn. På den anden side har man så personer som Dalgas og Morville, sekunderet af geografen J. F. Schouw, hvis interesser for heden efterhånden udmøntedes i en nyttepolitik, der virkeliggjordes gennem Hedeselskabet. Dettets formand, Mourier-Petersen, var »sagen« en stor støtte, mens der i begyndelsen var store meningsforskelle mellem Hedeselskabet og Landhusholdningsselskabet, der var blevet stiftet så tidligt som i 1769. Det kan synes så meget mærkeligere, som sidstnævnte var et produkt af oplysningstiden og den merkantilistiske politik og gik ind for fremskridt inden for landbruget. Man havde således i 1800-tallets sidste halvdel to meningsdannende selskaber, hvis modsætningsforhold må have ligget i, at Landhusholdningsselskabet var upolitisk, hvad Hedeselskabet næppe var. En tredje faktor i dette spil var Staten, der også var tidligt inde i billedet og udøvede en ikke ubetydelig rolle, som da denne i 1750'erne sendte Fr. Ludvig Greve von Moltke til Midtjylland for at undersøge mulighederne for en opblomstring af hedens erhverv. Mærkeligt nok omtaler Olwig ikke denne Moltke, hvis levende indberetninger, der tryktes, indeholder detaljerede gengivelser af social og økonomisk karakter fra heden omkring Herning, og hvori man finder kilden til Blichers *Æ Bindstouw*. Denne »forglemmelse« fra forfatterens side kan vel skyldes, at Moltkes indberetninger ikke synes at have fået umiddelbare følger, selv om det igennem dem skinner igennem, at begyndende frihedstanker blandt bønderne var levende.

Olwig lægger berettiget stor vægt på J. F. Schouws holdning til betydningen af en naturvidenskabelig opfattelse som værende en afgørende faktor for Dalgas' og Morvilles arbejde i Hedesagen og for virkeliggørelsen af Hedeselskabets mål. Indflydelsen kommer da også stærkt til udtryk i Dalgas' lille bog *Geografiske Billeder fra Heden* (1867), der fik

stor betydning for den danske befolknings opfattelse af Jylland og for hedens potentielle muligheder og dens foranderlighed. Heri kobler Dalgas den videnskabelige geografiske metode sammen med den litterære opfattelse af heden og påviser, hvordan det fysiske miljø var betinget af samfundsmæssige forhold, og at det var sådanne, der havde forvandlet et oprindeligt skovdække til en lynghede, hvorfor det også var muligt at gennemføre den reciproke proces. En sådan opfattelse var stik imod geologen Forchhammers oversvømmelsesteori og en stor uforanderlig Ahlhede, men fik støtte af efterfølgeren J. F. Johnstrup. Disse videnskabelige tanker har efter Olwigs mening sandsynligvis fremmet det virgilske tema hos Dalgas, når denne sætter lighedstegn mellem træer og frugtbarhed og priser bondegårdshaverne som et vigtigt element af den landlige idyl. Forsåvidt var der hos Dalgas ikke noget egentligt modsætningsforhold mellem Hedeselskabets nyttepolitik og hans tanker om et bosætningsmønster, der favoriserede de idylliske momenter. Det er først senere, at der opstår en konflikt mellem Hedeselskabets virke og Naturfredningsrådet, men da var den jyske hede næsten forsvundet. På samme måde var Jeppe Aakjær »for sent ude«, da han i årene efter 1. verdenskrig forsøgte at genopvække stemningen fra Blichers tid og kom med stærke udfald mod Hedeselskabets politik, som han mente ikke tilgodeså en social forbedring af hedebondens og de fattiges vilkår. Olwig viser i skildringen af Aakjærs indsats stor forståelse for dennes synspunkter, som de kom frem i hans sociale forfatterskab.

I hele det refererede forløb af opfattelsen af heden som et stykke natur og et landskab ser Olwig en afspejling af udviklingen af begrebet natur fra antikkens pastorale landskab med dets forherligelse af en idyl med kildevæld, enge og skyggefyldte træer, som det kommer frem i Virgils hyrdedigte, til senere at fremstå som et udtryk for det vilde, uberørte og uforanderlige, hvortil den jyske hede regnedes. Men efter reformationen ændredes billedet af heden til at ideologisk landskab med en forherligelse af fortidens dyder og værdier, som man tillagde de gamle gotiske (jyske) folke-

slag, og som kom til udtryk i et gotistisk Jyllands natur, en åndsretning som Olwig ser udtrykt i Robert Molesworths *En Beskrivelse af Danmark fra 1692*. Synspunktet kommer også frem i Hans de Hoffmans opfattelse af den jyske hede og dens befolkning, hvis miljø han personligt ikke ønskede forstyrret af en egns- og traditionsfremmed idé som den at lade tyske kolonister bosætte sig på Alheden. Sluttelig når man frem til et landskab, der udstyres med målelige, fysiske egenskaber og potentialer som repræsenteret ved Dalgas og Schouw. I bogens indledende kapitler analyserer Olwig på en blændende måde de alternative opfattelser af naturbegrebet, som det fremstår af antikkens forfattere og den nyere tids filosoffer.

Om kapitel 7 »marginale« jorder og »marginale« mennesker siger forfatteren selv, at hans problemstillinger pludselig aktualiseredes af en forespørgselsdebat i Folketinget d. 22 januar 1986, hvor hovedemnet var de såkaldte marginale jorder og deres fremtidige skæbne. »Marginale« jorder har tidligere været genstand for en geografisk undersøgelse, der med titlen *Opgivne og tilplantede Landbrugsarealer i Jylland*, skrevet af lektor Kr. M. Jensen, blev udgivet af Det kongelige danske geografiske Selskab som *Atlas over Danmark, Serie II, Bind 1*. Her er marginalitetens bærende princip de ændringer i arealudnyttelsen, der har fundet sted i Jylland gennem det meste af dette århundrede, når marker af økonomiske årsager var blevet opgivet og tilplantet. Her ses denne form for marginalitet især at have haft følger i det centrale bakkeland og på Djursland, hvor landskabet er karakteriseret af et stærkt kuperet terræn og kraftigt udvaskede jorder. Når marginaliteten nu er blevet en del af hedesagen, så hænger det sammen med den rimelige opfattelse, at de dårligste jorder må holde for i en tid med overproduktion af de gængse landbrugsvarer. Til en sådan nedlæggelsespolitik er dernæst knyttet den mulige etablering af fristeder for den danske befolkning. Naturfredningsforeningen er naturligvis inde i billedet, selv om det er et spørgsmål om, hvad man freder på denne måde.

Man aner heri Dalgas' tanker og visse ef-

terklange af de virgilske ideer, da der jo ikke kan være tale om en fredning af en »vild fortid« der tilbydes publikum til rekreative formål.

I den løbende diskussion om marginale jorder følger Olwig som hans synspunkt, at disse jorder især har affødt »marginale« mennesker, der gennem tiderne har tilpasset sig den omgivende naturs ressourcer, hvoraf de har plukket lidt hist og lidt her. Forfatteren tænker her især på de grupper af mennesker, der som taterne, natmændene og zigøjnerne havde sat sig uden for samfundet og alligevel var afhængige af det. Man skal nok ikke lægge noget nedladende eller ringeagtende i Olwigs anskuelse, og da slet ikke i hedebondens adfærdsmønster. Sandheden var snarere den, at hedens bønder ofte har vist større initiativ og opfindsomhed end danske bønder på de mere givtige jorder. Deres valg af boliglokalitet viser i hvert fald en stor indsigt i oparbejdelsen af de mange, men spredte ressourcer, der har stået til rådighed med henblik på opretholdelsen af tilværelsen i dette miljø gennem århundreder. Sociale og økonomiske rørelser ses, også hos Blicher, at have givet større genklang hos hedebonden end hos hans fæller i det etablerede samfund, ligesom man, de ringe trafikforhold til trods, har været mere kontaktsøgende end disse og været i stand til at gribe chancen, omend ofte af nød, når den bød sig, som det skete i den efter 1750 udbredte binderaktivitet. Situationen er nok en anden i dag end dengang. Men hedens beboere er næppe stillet anderledes i social og økonomisk henseende end mange byboere, om hvem man næppe ville bruge betegnelsen marginale mennesker. Diskussionen om marginale jorder og deres mulige fremtid befinder sig endnu i sin begyndelsesfase, og det vil nok kræve en del forskning, inden man når frem til et beslutningsforslag, der formentlig vil indeholde et element af frivillighed fra de berørtes side.

Et litterært-geografisk arbejde som Olwigs må ses som ret enestående i vor tids Danmark, et sted hvori sagligheden forenes med visse visioner. Til det saglige hører også den kartografiske dokumentation i en række kort af forskellig proveniens, og derud over er bo-

gen rigt illustreret med motiver, visende træk af hedens natur, der sammen med teksten gør bogen til et monument, som Olwig her har rejst over den hjertesag, som heden er for ham.

Erik Gøbel: Danske Handelskompagnier¹⁾

I en snart lang årrække har det ikke været moderne at udgive kilder på den facon, som ellers siden historievidenskabens kritiske genembrud for hundrede år siden har været almindelig.

Dengang var en typografisk nøje gengivelse eneste økonomisk realiserbare mulighed for gengivelse. Ofte lagde dertil udgiverne et meget stort arbejde i indledninger, kommentarer og så videre. Tænk blot på den af L. Laursen påbegyndte udgave af Danmark-Norges traktater 1523–1750.

Med vore dages forbedrede persontransportmuligheder og dokumentkopieringsteknikker (især fotokopi og mikrofilm) er en væsentlig del af begrundelsen for traditionelle kildeudgivelser imidlertid forsvundet.

Dog vil der vel altid være et almindeligt behov for udgivelse af sådanne generelle rækker som Kancelliets Brevbøger – der netop nu genoptages med årgang 1646 efter næsten tyve års pause siden det foregående bind. Derimod kan det synes problematisk at disponere over et betydeligt beløb af dansk historievidenskabs knappe ressourcer til en mere speciel udgave som professor Ole Feldbæks af danske handelskompagniers oktrojer og interne ledelsesregler 1616–1843.

I de senere år har der imidlertid vist sig en stærk tendens til at vende tilbage til mere empirisk betonet historieforskning. Samtidig er kredsen af forskere udvidet betydeligt, og dette giver sig eksempelvis udslag i øget efterspørgsel efter materiale til brug for undervisning på universiteter, seminarier og des-

lige. Desuden betyder de tiltagende tværvidenskabelige aktiviteter, at ikke-skriftkyndige får brug for let adgang til historisk kildemateriale til brug i andre fags forskning. I forlængelse heraf nævner Ole Feldbæk i bogens forord, hvad han opfatter som dens vigtigste *raison d'être* – og som anmelderen er ganske enig i: »I et signalement af merkantilismen indgår handelskompagnierne som et markant træk. Et studium af 1600- og 1700-tallets danske handelskompagnier kaster lys over væsentlige relationer mellem stat og samfund på det økonomiske, sociale og retlige område og over europæisk og oversøisk handelshistorie, samtidig med at de afdækker betydningsfulde institutionelle udviklingstræk. En samlet udgivelse af de danske handelskompagniers oktrojer og interne ledelsesregler gør det endvidere muligt at studere handelskompagniet som et tidstypisk fænomen snarere end som isolerede enkeltforetagender, og at sammenligne de danske kompagnier med de udenlandske« (side 5).

Ole Feldbæk har i en snes år beskæftiget sig med de danske handelskompagnier, især deres handel på Indien, men også mange andre aspekter af deres virke i de forskellige kolonier, i Europa og i monarkiets indenrigshandel og søfart. Hans seneste bøger har imidlertid handlet om udenrigspolitiske emner eller Danmarks historie i det 18. århundrede i almindelighed, så måske må man opfatte oktrojudgaven som en slags slutsten på Feldbæks omfattende og fortjenstfulde indsats netop på handelskompagniforskningens område.

Det nu foreliggende værk indeholder en kort generel introduktion om de danske handelskompagnier, lidt om udvælgelses- og udgivelsesprincipperne, en litteraturliste, navne- og sted- og sagregistre – samt 49 oktrojer og interne ledelsesregler. Dokumenterne er meget nærliggende opdelt efter de tre geografiske sfærer, hvor handelskompagnierne virkede, nemlig Asien, Guinea/Vestindien og Nordatlanten; hertil kommer de fire kompagnier.

Ole Feldbæk: Danske Handelskompagnier 1616–1843. Oktrojer og interne Ledelsesregler. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1986. 779 s., ill. Kr. 366,-.

nier af noget andet tilsnit, nemlig Almindeligt Handelskompagni, Afrikansk Kompagni, Vestindisk Handelsselskab og Handels- og Kanalkompagniet.

En oktroj er kort fortalt det kongelige privilegiebrev, som afstak de ydre rammer for foretagendets virksomhed, navnlig dets begunstigelser (for eksempel toldfrihed) og forpligtelser (for eksempel besejlingspligt). De interne ledelsesregler kaldtes gerne reglement eller konvention, og heri fastlagdes selskabets indre organisation (for eksempel med hensyn til regnskaberne, førelse, overskuddets deling og kompetencefordelingen mellem direktion og generalforsamling). Det er derfor helt rigtigt set af Ole Feldbæk, at både oktrojer og interne ledelsesregler bør medtages i udgaven, idet de to typer dokumenter er komplementære i deres belysning af samme eller tæt sammenhængende forhold.

Selve kildetekstgengivelserne optager 737 af bogens i alt 779 sider. De repræsenterer en kæmpemæssig arbejdsindsats af udgiveren og hans to studenter, som har hjulpet med transskribering og korrekturlæsning.

Ved udgivelsen har man så vidt muligt søgt at finde de originale kongelige oktrojer og selve de af aktionærerne underskrevne interne ledelsesregler. Kun i syv tilfælde har det været nødvendigt at falde tilbage på trykte, men dog samtidige tekstudgaver – nemlig i de tilfælde hvor hverken originaldokument eller autoritativ kopi har kunnet findes (for eksempel i centraladministrationens kopibøger).

Det forekommer derfor ikke umiddelbart indlysende, at en trykt udgave af Guineisk Kompagnis oktroj fra 18. marts 1765 er valgt, når oktrojteksten findes i Kommercekollegiets tyske privilegie- og koncessionsprotokol. At denne er tysksproget, men den trykte samtidige tekst er på dansk, burde ikke være nogen hindring for bogens benyttelse, som i forvejen må læse Glückstadts afrikakompagnis oktroj af 1659 og reglement af 1660 på tysk.

Men den arkivkyndige Ole Feldbæks af søgning af kildemulighederne er uhyre kompetent; selv om visse af de syv manglende originaldokumenter naturligvis kan vise sig at henligge på helt uberegnelige steder.

Teksterne er søgt gengivet bogstavret, præ-

cis som de i sin tid er skrevet, med anvendelse af de normalt brugte typografiske virkemidler som normal, kursiv eller halvfed sats, store eller små bogstaver og så videre. Dog er helt evidente skriverfejl af meningsforstyrrende karakter rettet af udgiveren.

Denne bogstavrette kildegengivelse er utrolig arbejdskrævende, og læsning i bogen vil for mange i dag nok være langsommelig og krævende. Hertil bidrager også de for 1700-tallet så karakteristiske meget lange og udviklede sætningskonstruktioner og inkonsekvente stavemåder. Som eksempel på dette sidste kan nævnes, at i Almindeligt Handelskompagnis konvention af 8. april 1774 er ordet rigsdaler forkortet på ikke mindre end otte forskellige måder (side 666–684).

En vis hjælp er der dog at finde i udgiverens fodnoter. Disse forklarer kort de vanskeligste formuleringer og fremmedord og helt specielle fagudtryk. Noteapparatet er tilsyneladende dimensioneret efter, hvad en universitetsstuderende kan forventes at vide eller ikke vide.

Kontrol af transskriberingens nøjagtighed kan eksempelvis ske ved hjælp af første og sidste side af Vestindisk-guineisk Kompagnis oktroj af 5. februar 1734. Disse er dels gengivet i facsimile side 414–415, og dels transskriberet side 411. Eneste unøjagtighed ved omformningen af disse sider af dette særdeles klart skrevne originale kongebrev er et manglende komma. Tager vi derimod Ostindisk Kompagnis første oktroj fra marts 1616, som findes i Danske Kancellis kopibog, kan visse detaljer i transskriptionen diskuteres – uden dog at et synspunkt og læsemåde nødvendigvis er mere korrekt end andet. Dette gælder for eksempel i spørgsmålet, om den hastige skriverhånd har anvendt store eller små k'er, h'er og v'er, om man skal trykke *Kong. May:* eller *May:*, og om der står *slagitt* eller *schlagitt*. Dog er det vist indiskutabelt, at der i denne oktrojs afslutningsformular i stedet for to gange *for^{lre}* (side 33) skal stå henholdsvis *for^{blre}* og *for^{ble}* (Sjællandske Registre folio 170a).

Gengivelsen af forlæggene er så nøje, at når udgaven side 718 bringer underskrifterne på Afrikansk Kompagnis oktroj af 31. marts

1755 (fra Kommercekollegiets privilegie- og koncessionsprotokol), så er en af dem fuldt korrekt gengivet som *Desmerc.* Her burde nok i en note eller lignende være gjort opmærksom på, at der er tale om deputeret i Kommercekollegiet Jean Henri Desmercières. Personidentifikationen må nu i stedet foretages ved hjælp af værkets udmærkede personregister.

Detaljer som de nævnte kan altid debatteres. Men en række stikprøver af transskriptionerne vidner alt i alt om, at kvaliteten af disse ligger på et endog meget højt niveau.

Af samme glimrende kvalitet er den omfattende litteraturliste. Som sædvanlig i Ole Feldbæks bøger er den meget omfattende, helt up to date og medtager en række upublicerede, men værdifulde universitetsspecialeafhandlinger.

Udgiveren har også påtaget sig det trælse, men særdeles vigtige arbejde at fremstille ikke blot et person- og stedregister, men tillige et glimrende sagregister. Dette sidste muligvis interessante tværgående undersøgelser af samme emne i alle kompagnierne.

Selv illustrationer er der taget med i bogen. Omslaget med Holger W. Schmidts rekonstruktionstegninger af Ostindisk Kompagnis og Asiatisk Kompagnis første hovedsæde på Christianshavn er spændende og smukke. Men billederne inde i bogen er gengivet med så grove raster, at mange fremstår temmelig grumsede. De gengivne håndskrifter og kort bliver således svære eller umulige at tyde (se for eksempel side 378 og 392).

Indledningsvis bringer udgiveren en generel oversigt over de danske handelskompagnier. Denne behandler på bare en halv snes sider kompagniernes rolle som instrumenter i den samlede økonomiske politik, hver af de tyve kompagniers historie, kompagniernes organisationsform samt indhold og funktion af oktrojer og interne ledelsesregler. Behandlingen af disse grundlæggende spørgsmål er kompetent, men særdeles summarisk. Professor Feldbæk har imidlertid behandlet netop disse emner andetsteds; senest i artiklen »The Danish Trading Companies of the Seventeenth and Eighteenth Centuries« i the *Scandinavian Economic History Review* bind

XXXIV 1986 side 204–218. Denne artikel udgør en omarbejdning med henblik på et internationalt publikum af oktrojudgavens generelle introduktion.

Endnu en udmærket, men stadig meget summarisk hjælp for benytteren af udgaven er de små indføringer, som findes om hvert kompagni. Heri behandles foretagendets historie i korte træk, her refereres til de transskriberede dokumenters proveniens, og her gives henvisninger til den allervigtigste speciallitteratur.

Det kræver altså sin mand eller kvinde at gå i gang med bogen. Men ingen har vel heller tænkt sig oktrojudgaven som morskabslæsning for uindviede. For den på forhånd interesserede og orienterede frembyder bogen imidlertid en genvej til kildeteksterne. Men man må spørge, om ikke netop specialisten alligevel ofte vil få brug for selv at konsultere originaldokumenterne, disses følgeskrivelser og andet supplerende arkivmateriale. Og dermed er spørgsmålet, om ikke en ordret, men ikke bogstavret, gengivelse af teksterne ville have tilgodeset fleres behov for en lettere læselig og mere tilgængelig form. Det kan ikke være mange, for hvem det er af betydning, om for eksempel et givet substantiv har stort eller lille begyndelsesbogstav, eller om rigsdaler er forkortet på den ene eller anden måde.

Når man i dag ofte vælger at afstå fra den traditionelle og krævende form for kildeudgivelse, hænger dette sammen med de krav, der må opfyldes af en kildegransker, og som er sjældne at finde. Kravene blev opregnet af Jacob Langebek – en af de tre store udgivere, hvis profil sammen med Grams og Suhms pryder Kildeskriftselskabets medaljon på bogens titelblad – i et brev, han skrev til Otto Thott den 10. juli 1770: »Hvad de ældre skrifter at læse, afskrive, konferere, bringe i behørig kronologisk orden og med fornødne anmærkninger oplyse, angår, da hører dertil en utrolig tid, flid, tålmodighed, agtsomhed, øvelse, læsning og indsigt, samt en egen lyst og drift, hvilke egenskaber i fremtiden vil blive rare«. Netop disse strenge krav er nu vanskelige at opfylde; men Ole Feldbæk gør det til fulde med sin flotte oktrojudgave.

Anmeldelser

Hans Chr. Wolter: Den danske hærs uniformering. En annoteret bibliografi og en nøgle til offentlige samlinger. Det kongelige Garnisonsbibliotek. 1985. 72 s. Kr. 55,50.

Uniformer er så meget. Ideelt set har de ofte afspejlet ønsker om prestige og tidens modeluner, senere har ønsket om lighed med omgivelserne spillet den største rolle. Gennem tiden er uniformerne gengivet med stærkt varierende præcision. Denne oversigts formål er at præsentere hovedmaterialet til beskrivelse af uniformeringen inden for det danske monarkis regulære hær.

Bogen falder i to dele. Først er en annoteret bibliografi, ordnet kronologisk, omfattende 70 værker. Bibliografien er begrænset til at indeholde selvstændige udgivelser. Annoteringen indeholder for hvert bind bl.a. en opremsning af uniformstyperne, størrelsen og teknikken, ligesom afhængighed af tidligere trykte forlæg er bemærket.

Nøglen til de offentlige samlinger omfatter Dronningens Håndbibliotek, Det kgl. Bibliotek, Garnisonsbiblioteket, Kunstindustrimuseet, Frederiksborgmuseet, Nationalmuseet, Rigsarkivet, Statens Museum for Kunst og Tøjhusmuseet. Disse samlinger har vidt forskelligt indhold og mindst lige så forskellige indgange. Kravet til en nøgle går derfor ud over beskrivelsen af indholdet; en beskrivelse af opstilling, indgange og øvrige hjælpemidler er nødvendig, for at benytteren kan få et rimeligt overblik. Dette krav er i høj grad opfyldt og letter anvendelsen. Dog er opstillingen ikke altid helt klar: således er det at foregribe det militær-industrielle kompleks at anbringe kommercekollegiet under landetaten (i Rigsarkivet).

Værket er utvivlsomt yderst nyttigt for de, der er interesserede i militæruniformer. For andre kan det have værdi som et godt eksempel på en tværregistrering.

Peter Korsgaard

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse III, 1. Forsvarets arkiver. Vejledning og oversigt. Bd. 1: Hæren 1660–1980, Rigsarkivet 1984. Red. V. A. Petersen. 266 s. Kr. 152,50.

Hærens arkiv, der tidligere henhørte under Forsvarsministeriet, blev i 1971 en afdeling under

Rigsarkivet og betegnes nu som Rigsarkivets 3. afdeling, Forsvarets arkiver, fordi der her ikke alene modtages arkivafleveringer fra hæren, men også fra søværn, flyvevåben og hjemmeværn med tilhørende institutioner. Det er derfor også planen at nærværende oversigt, der kun omfatter hærens arkiver, skal efterfølges af tilsvarende bind for de øvrige værn.

I indledningsafsnittet gives en oversigt over de protokol- og sagsrækker, der er specielle for militære enheders eller institutioners arkiver: bl.a. befalingsbøger, hvor de befalinger, som enheden selv udsteder, nedskrives; ordrebøger, hvor de ordrer, der er tilgået enheden fra de overordnede kommandomyndigheder er nedskrevet; dagbøger indeholdende referater af begivenheder ved enheden; listebøger, senere rapportbøger, med fortegnelser over heste og personel samt stambøger med oplysninger om personellets data. Personalhistorikere kan især have glæde af de sidste to arkivalietyper. Til glæde for dem gengives også i indledningen en fortegnelse over, hvilke registre til personoplysninger, der findes i Forsvarets arkiver, bl.a. lister over faldne 1848–50 og 1864.

Det har været tanken med oversigten over hærens arkiv, at den skulle kunne bruges af såvel historikere som hærens administration, og givetvis af hensyn til den sidste brugergruppe er oversigten over arkiverne opbygget ud fra den nugældende organisation – stab, infanteri, artilleri, specialtropper, kommandantskaber, skoler og øvrige forsvarsinstitutioner. Det gør det lidt sværere for historikeren at få et overblik over militærets kronologiske udvikling og afdelingernes indbyrdes relationer i ældre tid.

Oversigten er bygget op således, at der for hvert arkivfond er redegjort for afdelingens oprettelsestidspunkt og grundlaget for oprettelsen (lov, kongelig resolution, kongelig instruktion, cirkulære o.lign.). Desuden er der gjort rede for, hvilke navne, de enkelte afdelinger har haft til forskellig tid – særdeles nyttigt, da ændringerne har været mange og langt fra er gennemskuelige. F.eks. har 3. dragonregiment haft så forskellige navne som Slesvigske nationale Rytterregiment, Fyenske geworbne Dragonregiment og Jyske Dragonregiment. Alle navne er medtaget i stikordsregistret bag i bogen. Når man har fundet frem til det rigtige regiment, er der også store muligheder for de, der mere interesserer sig for socialhistorie, lokalhistorie og slægtshistorie end militærhistorie. Arki-

verne giver oplysning om personellet og livet på det sted, hvor regimentet var stationeret. Krigen og »fægtningerne« som slag og træfninger betegnes i 1848, indtager kun en begrænset del af den danske militærhistorie i forhold til fredstidsaktiviteterne.

Oversigten over hærens arkiv er ført helt frem til o. 1980, hvilket betyder, at en del af de arkivalier, der er anført i oversigten, er klausuleret en del år frem i tiden, men det er en stor værdi at få et overblik over den organisatoriske udvikling helt frem til i dag.

Bogen er bl.a. illustreret med billeder fra Forsvarets Billed- og Portrætsamling. Samlingen angives i oversigten som værende emneopdelt, og eksemplerne viser, at den nok er værd at stifte bekendskab med. Det samme gælder Kort- og Tegningssamlingen dækkede perioden 1660–1981.

Oversigten giver megen lyst til nærmere at studere de militære arkivers indhold, og det skal nok vise sig i et større antal benyttede af Forsvarets arkiver.

Birgitte Dedenroth-Schau

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse IV, I. Større private personarkiver i Rigsarkivets 4. afdeling. Ved Vello Helk, Rigsarkivet, 1984, 280 s., Kr. 91,50.

Omslaget til oversigten over de større private personarkiver i Rigsarkivet giver et første indtryk af samlingens indhold. Der er arkiver fra missionærer, politikere, gesandter, stiftsamtmænd, journalister, læger, fagforeningsformænd, direktører m.m. Rigsarkivet indsamler systematisk privatarkiver med hovedvægten lagt på politikere og embedsmænds papirer, men i øvrigt omfattende et bredt spektrum med alsidig belysning af Danmarks historie for øje, som der står i indledningen til bogen.

Siden 15. april 1972 har Rigsarkivet haft en særlig afdeling for indsamling af arkivalier af privat proveniens kaldet 4. afdeling og i løbet af afdelingens første ti-år har den haft en tilvækst på næsten 1500 m. Kort før afdelingen blev etableret, udgaves i 1972 en summarisk oversigt over, hvilke privatpersoner, man havde arkiver fra, blot med angivelse af personens navn og arkivets yderår, populært kaldet »Telefonbogen«, men med den foreliggende oversigt får man også at vide, hvilke typer af arkivalier, man kan finde i de enkelte privatarkiver – korrespondance, dagbøger, erindringer osv. Det skal dog pointeres, at det kun er de personarkiver, der fylder en pakke eller mere, der er medtaget i den nye oversigt. De ca. 3000 privatarkiver i Rigsarkivet, der kun fylder et læg eller mindre, må man stadig lede efter i fortegnelsen fra 1972, og for de senere indkomne, må man til Rigsarkivet for at konstatere, at de er der.

Baggrunden for, at de små arkiver ikke er medtaget her, har været, at de i oversigten ville få en overvægt, der ikke svarede til deres betydning og indhold, men det havde været en fordel, om alle havde været samlet i én publikation.

Privatarkiverne er opstillet alfabetisk efter efternavne. For hvert arkiv er angivet arkivskabernes fulde navn, fødsels- og dødsdag, erhverv, arkivets omfang og en summarisk indholdsoversigt samt henvisning til evt. udgivet folioregistratur eller foreløbig registratur. Man savner oplysning om, hvor i landet den pågældende har drevet sit erhverv, hvilket politisk parti politikeren repræsenterer og hvilket firma, direktøren har været ansat i.

Det er rart for udenbys at have fået denne oversigt, men der kommer jo stadig nye privatarkiver til. En så pænt indbundet bog ajourføres ikke hvert andet eller hvert femte år. En løsning ville være, at privatarkivoversigten blev overført til edb, således at den med korte mellemrum kunne udskrives på mikrokort eller endnu bedre være tilgængelig online.

Birgitte Dedenroth-Schau

Lyngby Kirkebog 1641–1699. Lyngby Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Transskriberet af Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby. Udg. af Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune. 1986. 362 s., Kr. 60,-

Rødovre Kirkebog 1682–1814. Ved Berna og Jørgen Møller-Holst. Udg. af Samfundet for Dansk Genealogi og Personhistorie. 1986. 304 s., ill. Kr. 95 (særpris for medlemmer: Kr. 80).

Begge de to kirkebogsudgivelser, som skal omtales her, er ordrette extenso udgivelser af de respektive sognes kirkebøger i en vis periode. På den måde er de ens; men med hensyn til »udstyr« i øvrigt er der tale om to helt forskellige former.

Det er tanken indledningsvis at præsentere de to udgivelser. Efter en vurdering af de anvendte udgivelsesprincipper skal der foretages en sammenligning med andre eksisterende kirkebogsudgivelser; herudfra skal mere principielle spørgsmål vedrørende udgivelser af kirkebøger drøftes.

Lyngby Kirkebog

Når man betragter de gengivelser af originalteksten, der findes i denne udgave af den ældste kirkebog fra Lyngby 1641–1699, forstår man til fulde udgiverens anmærkning s. 15 om, at kirkebogen ikke er let at læse! Det er ganske enkelt et imponerende arbejde, der her er gjort for at tilgængeliggøre denne kirkebog for en større kreds af mennesker.

Begyndelsestidspunktet 1641 gør kirkebogen til den ældste i Københavns Amt og samtidig til en af de ældste overhovedet i kongeriget. Udgaven består ud over den egentlige transskriptionsdel af en generel indledning, en redegørelse for udgivelsesprincipperne og en kort litteraturliste.

I indledningen bringes bl.a. en indgående redegørelse for de noget problematiske overleveringsforhold. Valentin Merchel blev kaldet til sognepræst i Lyngby i 1640 og har fra ihvertfald 1641 ført kirkebog i sognet. Der kendes desuden en endnu ældre kirkebog med indførsler tilbage fra 1615. Ingen af disse kirkebøger er bevaret i dag, og den tidligste del af den nu eksisterende kirkebog fra Lyngby er således kun kendt gennem en afskrift.

I indledningen argumenteres overbevisende og dygtigt for, at afskriften stammer fra 1680'erne, og at den er foretaget af Gentofte-præsten, Frederik Clausen Plum, fra 1672 præst i Gentofte, fra 1682 både i Gentofte og Lyngby, som fra dette år blev lagt som anneks til Gentofte Sogn. Kun savner man en lidt nøjere diskussion af afskriften, end tilfældet er.

Det er tilstræbt at gøre afskriften »så bogstavret som muligt« (s. 15), hvilket bl.a. har haft den konsekvens, at tekstens mange forkortelser af person- og stednavne er bibeholdt. Ulæsbare tekstdele er klart markeret, og der er ikke forsøgt nogen form for personidentifikationer. Indholdsmæssigt er den eneste afvigelse fra originalteksten således, at udgiverne i parentes har opløst alle forekommende helligdagsdateringer – og det er nu en nyttig hjælp.

Opstillingsmæssigt har originalens meget tæt beskrevne sider tvunget udgiverne til en omredigering, således at f.eks. alle døbsindførsler er samlet i et kronologisk afsnit til trods for, at de i originalen optræder sammen med vielser og begravelser inden for det enkelte år (kalenderår, ikke kirkeår).

Kontrol af transskriptionen er ikke forsøgt – alene originalens læsbarhed afskrækker! Men der er sandelig ikke mange markeringer af ulæsbare steder!! Udgaven er ikke forsynet med register, men et sådant loves i indledningen (s. 15).

Der skal uddeles mange roser til denne udgaves kvalitet og overskuelige disposition. En kritisk røst skal alene lyde mod litteraturlisten. Udvalget virker meget tilfældigt – ja, for enkelte titlers vedkommende uforståeligt! Der er tilløb til annotering af et par af titlerne; denne annotering burde nok have været gennemført konsekvent for hele udvalget af litteratur.

Rødovre Kirkebog

Arbejdet, der ligger til grund for udgivelsen af Rødovre Kirkebog, er ikke mindre imponerende end Lyngby Kirkebog.

Udgaven består af en transskription af sognets kirkebog 1682–1814, en indledning og endelig et såkaldt »register«.

Udgivelsen har sin rod i »almindeligt slægtshistorisk arbejde« med bl.a. indbyggere fra Rødovre Sogn. Opstillingen i transskriptionsdelen er klar og overskuelig og forekommer – uden at det på nogen måde er kontrolleret – omhyggelig og nøjagtig. Udgiverne af Rødovre Kirkebog har grebet lidt mere ind i originalteksten, end tilfældet er i Lyngby-udgivelsen. Således er f.eks. forkortelsen »begr.« i teksten ikke blot bibeholdt, men også, som det hedder, »gennemført konsekvent«, dvs. også anvendt, hvor præsten har skrevet ordet »begravet« helt ud. Forkortelser i specielt efternavne er opløst, uden at dette er markeret i transskriptionen (s. 11). Helligdagsdateringer er opløst lige som i Lyngby Kirkebog.

Udgaven af Rødovre Kirkebog rummer derudover også et omfattende alfabetisk register, og vel at mærke ikke et helt almindeligt register!

De omfattende slægtshistoriske studier i et bredt udvalg af arkivalier nævnt ovenfor har resulteret i et alfabetisk navnerregister, der for hver enkelt person i konkordansform anfører døbs-, troløvelses- og begravelsestidspunkt, angiver evt. flere ægteskaber og meget mere! I registret er søgt indarbejdet så mange personidentifikationer som overhovedet muligt, ligesom eksempelvis oplysninger om dødsfald efter 1814 er tilføjet, etc., etc. Resultaterne synes ganske imponerende; f.eks. forekommer 206 unavngivne personer i begravelseslisterne. Af disse er det lykkedes at identificere 173!

Kildegrundlaget er først og fremmest søgt dokumenteret gennem et sæt af standardnoter, således at f.eks. note 11 altid betyder henvisning til Brønshøj Kirkebog, note 5 altid henvisning til skifter, etc., etc. Dokumentation for det anvendte supplerende kildemateriale er imidlertid meget mangelfuld, og redegørelserne i indledningen herom alt, alt for usystematiske.

Allermest savnes imidlertid en redegørelse for de krav, udgiverne har stillet til personidentifikationen. Et eksempel:

I registret findes s. 233 Ane Simon Truelsens registreret 1727 (dåb), 1758 (troløvelse/vielse), 1806 (begravelse).

1727 oplyses, at Anne er ægtebarn af Simon Truel-sen i Rødovre (s. 41). 1758 oplyses, at unge Karl Jens Jensen og pigens Ane Simonsdatter er blevet troløvede. Forlovere var Simon Truel-sen og Peder Jensen (s. 142). 1806 oplyses, at Ane Simonsdatter Gaardmands Jens Jensens Enke døde (s. 219).

Lad det være sagt med det samme: Der er al mulig sandsynlighed for, at identifikationen er korrekt, men selv om identifikation altid i høj grad styres af konkrete facts, er der også en principiel side af sagen: Har udgiverne lagt visse minimumskrav til en identifikation, hvilke usikkerhedsmomenter accepteres (e.g. tidsunøjagtigheder, navnevarianter, etc.).

Jeg tror, det er væsentligt i alle slægtshistoriske undersøgelser af denne karakter, at man på forhånd lægger et vist »niveau« forstået som visse

grundkrav. Det er en hjælp for udgiverne og så sandelig også for benytterne.

En vurdering af de anvendte udgivelsesprincipper skal tage udgangspunkt i transskriptionsdelene. Begge udgaver er extenso-udgaver, og i begge lægges vægt på at ligge så tæt op ad originalerne som muligt. Der vil naturligt nok altid være enkelte detaljer, som det af praktiske grunde kan være nødvendigt eller blot rimeligt at ændre fra original til transskription, eksempelvis brugen af »i« og »j«, men det er så sandelig også kun sådanne ubetydelige ændringer, der kan accepteres i kildeudgaver i al almindelighed.

Efter min mening lever Lyngby-udgaven helt og aldeles op til de krav, man kan stille til en kildeudgave desangående. Rødovre-udgaven gør det også næsten – men desværre forekommer et par »skønhedspletter«, når udgiver eksempelvis, som nævnt ovenfor, har indarbejdet en ikke eksisterende forkortelse i teksten, blot for at gøre udgaven konsekvent!

Begge udgaver er forsynet med fyldige indledninger. Lyngby-udgavens er veldisponeret, meget saglig og analytisk; Rødovre-udgavens vel knapt så veldisponeret, men til gengæld inspirerende og appetitvækkende – den giver lyst til at gå i gang med at læse udgaven.

Af hensyn til benytteren ville det nok være rimeligt at markere den del af indledningen, som behandler udgivelsesprincipper. Det er så væsentligt, at det ikke (til dels) må blive skjult i den øvrige indledning.

Og så til sidst et hjertesuk: Kunne der ikke snart skrives en indledning til en kirkebog, som ikke fortæller om biskop Jesper Brockmands skrivelse fra 1641 og om kongebrevet af 20/5-1645!! Er det egentlig særlig væsentligt i en udgave af en kirkebog?

Hvad nu med spørgsmålet om registre? Her fremtræder de to udgaver jo ganske forskelligt – Lyngby-udgaven helt uden register og Rødovre-udgaven med et meget omfattende og meget »bearbejdet« register. Betraget helt nøjternt kan man hævde, at et register altid vil være en hjælp ved benyttelse af en kildeudgave. Men desværre er spørgsmålet ikke helt så enkelt endda. Løsningen med et almindeligt og fuldstændigt navnerregister er ikke særlig god. Et sådant ville selv for en udgave af ringe omfang blive meget omfattende og uigennemskueligt, navnlig for så vidt angår patronymerne.

Det er også sådanne overvejelser, der har fået Hans H. Worsøe til at udelade et egentligt navnerregister i udgaven af Vonsild Kirkebog 1659–1708 (Kbh. 1982), jfr. indledningen til denne s. XXX. Worsøe har i stedet udarbejdet en række andre registre, f.eks. et kronologisk register – men det er meget tvivlsomt, hvorvidt disse registertyper kan finde praktisk anvendelse ved en udgivelse af en gængs kirkebog.

En konsekvens af navnerregisterproblematikken

kan være helt at udelade dette. Det er eksempelvis sket i udgaven af Glostrup Sogns kirkebog 1676–1814 (1957–59). En anden konsekvens kunne være en løsning à la Rødovre-udgaven. Heller ikke denne løsning er imidlertid efter min mening ideel; ovenfor har jeg anført en række konkrete indvendinger mod det foreliggende register – men det principielle ved sagen er, at benytteren meget let forledes til blindt at stole på de opstillede sammenhænge og derved fratages muligheden for kombinatorik på egen hånd.

På den anden side rummer et arbejde som eksempelvis Rødovre-udgaven så omfattende studier, at det forekommer tåbeligt bare at se bort fra det. Men hvad så?

Spørgsmålet kan egentlig først besvares endegyldigt, når det inddrages i en diskussion af, hvorvidt det overhovedet er umagen værd at udgive kirkebøger i transskriberet form?

Mængden af hidtidige større udgivelser af kirkebøger er til at overse:

- Perlestikkerbogen, ved Hans Knudsen og Albert Fabritius (Kbh. 1954). En extenso-udgave med registre over sted- og personnavne af Nakskovpræsten Anders Pedersen Perlestikkers optegnelser og regnskaber.
- Glostrup Sogns kirkebog 1676–1814 (1957–59). En extenso-udgave uden nogen form for registre.
- Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731 I–II (1963–68), ved Ole Højrup. En extenso-udgave af de dele af kirkebøgerne, der indeholder mandtal og biografier, forsynet med registre.
- Vonsild Kirkebog 1659–1708 (Kbh. 1982), ved Hans H. Worsøe. En udgave i uddrag, omfattende fødsler, dødsfald og levnedsskildringer med forskellige specialregistre.

Herudover findes rundt omkring i først og fremmest amtshistoriske årbøger – men også i andre tidsskrifter, eksempelvis Personalhistorisk Tidsskrift en lang række såkaldte »Uddrag af X-sogns kirkebog«, ofte omfattende et meget kort spand af år og ofte karakteriseret ved at være yderst særprægede. Som eksempel herpå kan anføres Årbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt. 1912, s. 107–126, 1916, s. 111–118 (Kildebrønde Sogns kirkebog), Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarboeg, 7. rk., bd. 3 (1954), s. 354–72 (Væggerløse Sogns kirkebog) og Indholdsfortegnelse til Personalhistorisk Tidsskrift 1880–1929 (1968), ss. VI–VII.

Der synes at være en tendens til, at disse uddrag ikke mere optræder så ofte i de amtshistoriske årbøger. Til gengæld flourer genren stadig livligt landet over i en bred vifte af f.eks. medlemsblade til lokalhistoriske og slægtshistoriske foreninger.

Og nu tilbage til spørgsmålet: Er det umagen værd at udgive kirkebøger eller dele af samme i transskriberet form? Det afhænger indlysende nok af formålet med udgivelsen: Som lokalhistorisk/slægtshistorisk formidlingsarbejde er der ingen

tvivl om, at en udgivelse af en kirkebog har sin helt klare værdi. Det virker spændende, det er tilgængeligt, det kan givetvis fremkalde stor interesse for lokalhistorisk/slægtshistorisk arbejde.

Derimod har jeg – desværre – noget vanskeligere ved at se nytten af kirkebogsudgivelser for den »dagligt arbejdende« slægtsforsker. Det er da pragtfuldt at komme til noget, der er let at gå til, noget, der »endelig er til at læse«. Men meget snart er undersøgelserne måske koncentreret til en anden egn uden udgaven kirkebog og hvad så?

Det må med rimelighed kunne fastslås, at trykte kildeudgaver aldrig må være forudsætningen for at dyrke slægts- og lokalhistorie; her må et af grundkravene være evnen til at læse ældre håndskrift, selv i de mest kringlede varianter.

Som supplement til de anførte betragtninger kan desuden anføres, at det – det er ihvertfald min erfaring – desværre ikke er særlig ofte, at slægtsforskere i almindelighed er opmærksomme på eksistensen af trykte kirkebøger/kirkebogsuddrag.

Derved er jeg tilbage ved spørgsmålet om registre og i det hele taget andre bearbejdelser af kirkebøger (jfr. ovenfor).

Lad det være sagt med det samme: Et arbejde som det, der rummes i udgaven af Rødovre Kirkebog, repræsenterer et stykke folkeligt historisk arbejde, hvis værdi ikke kan sættes højt nok. Aldrig nok så mange principielle indvendinger mod nytten af kirkebogsudgivelser må hindre, at et arbejde som Rødovre-udgavens register udføres. Det samme gælder i og for sig et hvilket som helst andet register/hjælpemiddel, der udarbejdes lokalt.

Men et sådant register behøver ikke nødvendigvis at blive publiceret, hverken separat eller sammen med den tilhørende kirkebog. Det vigtigste er, at det bliver nyttiggjort for en bredere kreds. Og her står vi efter min mening med noget helt centralt. Vi har i dag en glimrende »Historisk Vejviser«, en lige så glimrende og nyttig »SLA-adresseliste«. Men hvor man dog savner et overblik over lokalt udarbejdede hjælpemidler, eksempelvis registre til kirkebøger. Moderne skrive- og publiceringsteknik gør en tilbagevendende ajourføring af en sådan oversigt overkommelig.

Tanken om, at en større kreds kunne få glæde af ens arbejde, kunne meget vel tænkes at virke ansporende på lokale initiativer. Det er min klare opfattelse, at det er alt, alt for ressourcekrævende at udgive kirkebøger in extenso og alt, alt for usystematisk at udgive små bidder hist og her. Men registre er nyttige, og arbejdet hermed må prioriteres højt, jfr. også Fynske Årbøger 1986, s. 108–112.

Skal der endelig udgives kirkebøger in extenso, bør man måske overveje, om der skal ske en prioritering og koordinering under hensyntagen til tid, sted og art, jfr. Susanne Krogh Benders tankevækkende artikel i Fortid og Nutid XXVII, hft. 1 (1977), s. 67–70: Kildeudgaver: hvad, for hvem,

hvordan (denne artikel vedrører vel at mærke tingbøger).

En sådan prioritering og koordinering kræver vel imidlertid en eller anden form for central organisation og styring med udstikkelse af retningslinier, etc., etc. En tilsvarende koordinering er formentlig også påkrævet ved udarbejdelse af registre som anbefalet ovenfor (hvadenten man nu kan blive enige om den ene eller anden form). Og hvor bliver der så plads til det folkelige element?

Erik Kann

Nordisk lovoversigt. Viktige lover for kvinder ca. 1810–1980. Red. af Ida Blom og Anne Trandberg. Nordisk Ministerråd, Oslo 1985, 225 s. Kr. 96,-.

Lovoversigten er udsprunget af det nordiske forskningsprojekt: »Kvindens arbejde i samfund og familie i de nordiske lande ca. 1870–1970«, der beror på et samarbejde mellem forskellige forskningsinstitutioner i de fem nordiske lande: Danmark, Norge, Sverige, Finland og Island. Oversigten registrerer vigtige love fra alle 5 nordiske lande i perioden 1810–1980 og indeholder udover lovenes originaltitler et resumé af hver enkelt lov. Opmærksomheden er især rettet mod bestemmelser om formel forskelsbehandling inden for arbejdsretten, familieretten, arveretten, forsikringsretten, personretten og strafferetten. Det er som sagt ikke selve lovteksten vi her står overfor, men en række resumeer af et omfattende og vigtigt lovstof, som på forskellig vis har virket regulerende ind på udformningen af kvindernes liv. Bogen erstatter altså ikke en læsning af selve lovstoffet, hvilket imidlertid heller ikke har været hensigten fra forfatterens side.

Bogen er tænkt som en vejviser til selve lovstoffet og »den som vil arbejde videre med stoffet, må bl.a. gå til selve lovtekstene og studere forarbejdene til lovene og tidens rets praksis« (s.4).

Forfatterne gør tillige selv opmærksom på, at oversigten ikke er fuldstændig. Først og fremmest fordi den, på nær nogle enkelte danske bekendtgørelser og forordninger, udelukkende omfatter lovstof. Dernæst udelukker bogen almenlovgivningen (såsom eksempelvis befolkningslovgivningen) og mister herved en væsentlig dimension i hele kønsproblematikken. Men trods dette har medarbejder og redaktør valgt at udgive bogen i troen på, at der er et behov for den. Og det er da kun glædeligt at perfektionismen er opgivet og oversigten udgivet i sin nuværende form – for der er sandelig et stort behov for en sådan bog.

Som håndbog og opslagsbog er bogen et aldeles nyttigt hjælpemiddel. Lovene er ordnet kronologisk for hvert land og hver enkelt lov er udover resumeet opført med årstal, dato, lovnummer og ori-

Anmeldelser

ginal lovtitel. Derudover er bogen forsynet med et stikordsregister, som er udarbejdet på grundlag af lovtitel og resumé, og der er oftest flere indgange til hver enkelt lov.

I en indledning til bogen gør redaktøren Ida Blom opmærksom på det farlige i at tage lovstoffet på ordet. Lovene er og bliver normative udsagn, som ikke nødvendigvis svarer til virkeligheden på samme vis som dele af virkeligheden ikke lader sig aflæse i lovstoffet.

Dog skriver hun senere:

»Lovverket danner likevel en ramme omkring menneskes liv som kan fortelle oss noe om holdninger og forventninger til bestemte grupper av mennesker. De lovene som her presenteres kan gi oss et bilde av endringer i holdning til kvinners funksjon – til kvinners arbeid – i samfunn og familie i de nordiske land i de siste vel hundre år« (s.5). Og som sådan er lovværket en god og nyttig indfaldsvinkel til såvel forskning som undervisning i kvinde-historie i Norden.

Grethe Carlslund Petersen

Vi tar EDB i bruk. Tekst- og databehandling i lokalhistorisk arbeid. Red. Rolf Fladby og Harald Winge. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1986. 35 s.

Med baggrund i en stærkt stigende interesse for anvendelse af EDB blandt de, der beskæftiger sig med lokalhistorie, afholdt Norsk lokalhistorisk institutt august 1985 et seminar om brugen af EDB. En del af indlæggene fra dette seminar bringes i skriftserien »Småskrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt nr. 5.«

Anvendelsen af EDB i det lokalhistoriske arbejde er behandlet ud fra den tilgangsvinkel, som forfatterne til de traditionelle Bygdebeskrivelser (her i landet sognebeskrivelser) har hertil. Publikationens hovedemne behandles af Ståle Dyrvik, der under titlen *Tekstbehandling i den intellektuelle skapingsprosessen* gennemgår de mange muligheder og den store hjælp, lokalhistorikeren vil kunne hente gennem anvendelse af tekstbehandling.

Blandt de umiddelbare fordele ved anvendelse af tekstbehandling fremføres den tidligere ukendte mulighed for fortsat rettelse i det skrevne, tilskrivning og omrokering. Disse fordele demonstreres gennem et eksempel, hvor en familie på gården Hauge undersøges. Vi præsenteres for oplysninger i tre udgaver:

1. udgave indeholder kun de oplysninger om familien, der kan hentes fra kirkebøgerne, 2. udgave er midtvejs i undersøgelsen, og den indeholder oplysninger i kort form fra andre kilder, mens den 3. udgave viser den endelige præsentation af familien.

Fordelen ved denne fremgangsmåde er bl.a., at

forfattere hurtigt kan få udskrevet grundoplysningerne og få dem sendt ud til kontrol i familierne. Mens det sker, kan der arbejdes videre med de forskellige kilder. Nye oplysninger tilføjes efterhånden på de dertil oprettede filer. Som en af de vigtigste fordele nævnes ganske rigtigt, at man ikke længere har argumentet med dobbelt arbejde for at udskyde tidspunktet for starten af skrivefasen.

Ståle Dyrvik er meget begejstret for de muligheder, tekstbehandling giver, og selv om han nævner, at der kan være farer ved anvendelsen f.eks. et snæversyn rettet mod de 24 linier med 80 karakterer på skærmbilledet, samt manglende udsyn på tværs af kilderne m.m., mener han ikke, vi skal holde fast ved brugen af smålapper til kladder, men tværtimod gå ind på den nye tekniks præmisser og tage kampen mod ulemperne på en mere offensiv måde.

I de tre efterfølgende artikler præsenteres, hvilke ydelser lokalhistorikeren vil kunne hente hos forskellige institutioner, der med den nye teknologi opbevarer historiske data. *Norsk samfunnsvitenskabelig datatjeneste (NSD)*, der har hovedsæde ved universitetet i Bergen, præsenteres af Gunnar Thorvaldsen. NSD er oprettet i 1971 af Rådet for samfundsvitenskabelig forskning i Norge med det formål at lette adgangen til data og programmet for den samfundsvitenskabelige forskning. Netop dette formål, mener Gunnar Thorvaldsen, giver begrænsninger i den interesse, lokalhistorikeren kan have for NSDs data. De indsamler ofte oplysninger om få variable for hele Norge, mens den lokalhistoriske forskning oftest har brug for oplysninger om mange forhold i et afgrænset område. Af interesse for den lokalhistoriske forskning nævnes derfor især kommunedatabasen, der indeholder oplysninger fra alle kommuner i tidsrummet 1769 til i dag. En liste over dens indhold ved begyndelsen af 1985 bringes efter præsentationen.

Fredrik Fagertun redegør for *Registreringscentralen for historiske data (RHD)*. RHD låner folketællinger og kirkebøger fra statsarkiverne og Riksarkivet. De afskrives, og efter nødvendig kontrol og korrektur er det muligt at rekvirere f.eks. folketællingslister sorteret på navn, erhverv, fødested m.m., som kan leveres enten på papir, diskette eller magnetbånd. Rekvirenter med egen datakraft kan således selv foretage behandling af kildematerialet. RHD er oprettet som en serviceinstitution for universiteterne og højskolerne, men bliver nu også i stort omfang brugt af lokalhistorikere og slægtsforskere. Med beskrivelsen bringes ligeledes her en liste over, hvilke folketællinger der er registreret eller planlagt registreret ved RHD pr. 26. september 1985.

EDB-baserte brukertjenester i arkivverket behandles af Ivar Fonnes. Fremstillingen behandler dog mere de fremtidige muligheder med hensyn til at anvende EDB-teknologien til brugerservice i arkivvæsenet. I Norge har de begrænsede økonomiske og personalemæssige ressourcer, på samme måde

som i Danmark, hindret udnyttelsen af den nyeste teknologi i større omfang. Brugerservicen deles op i to områder: at gøre arkivmateriale på EDB-medier tilgængeligt samt at anvende EDB som hjælpemiddel til at gøre andet arkivmateriale lettere tilgængeligt. På det første område er man kommet senere i gang end i Danmark, idet Riksarkivet modtog de første afleveringer så sent som i 1985. EDB-baserede metoder til fremfindning af relevant kildemateriale, uanset om det findes på papir, mikrofilm eller magnetbånd m.v., har man derimod arbejdet med i længere tid. Gennem et stipendium i »automatiseret arkivinformation« er der nu udarbejdet et oplæg til produktion af de almindelige kataloger og registre, og man er gået i gang med næste fase, hvor disse oplysninger lægges ned i en database med mulighed for on-line søgning. Fordelene er, at brugerne har adgang til alle oplysninger og derfor mulighed for at søge bredere. Det er lettere at holde databasen ajour end kataloger og registre på papir, og det bliver muligt udefra via terminal at koble sig på databasen. Ivar Fønnes behandler også de muligheder, lagring på optiske plader vil byde på i arkivvæsenet. Den store kapacitet med f.eks. 100.000 A4-sider lagret på en optisk plade på størrelse med en LP vil kunne revolutionere mulighederne for at gemme og anvende materialet »på« arkiverne.

Problemerne med anskaffelse af lokalhistoriske programmer behandles i det afsluttende afsnit af Ståle Dyrvik. Han kommer her frem til, at de færdige pakker med tekstbehandlings- og databaseprogrammer i hovedsagen vil kunne dække mange af lokalhistorikerens behov, men at denne ved specielle undersøgelser selv må udvikle det nødvendige program.

Selv om skriftet efter min mening fokuserer for ensidigt på de positive sider ved anvendelsen af tekstbehandling og andre EDB-programmer, må udgivelsen siges at være nyttig. Udviklingen i Danmark og Norge forløber på mange måder parallelt, og der er ingen tvivl om, at udviklingen også i Danmark vil gå i den retning, der her er skitseret. Ligeledes vil de, der er i besiddelse af et tekstbehandlingsprogram, kunne hente inspiration til anvendelsen af dette i Ståle Dyrviks hovedartikel herom.

Asbjørn Hellum

Knud Prange: Lokalhistoriske kilder – hvorfor, hvordan og hvorledes. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 10. København 1983. 24 s. Kr. 14,60.

Knud Prange: Lokalhistorikeren som forsker og skribent. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 11. København 1983. 16 s. Kr. 12,20.

Luise Skak-Nielsen: Byernes brandtaxationer og

deres kildeværdi for genealogisk og lokalhistorisk forskning. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 12. København 1983. 22 s. ill. Kr. 24,40.

Knud Prange: Slægtshistorie/lokalhistorie. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 13. København 1983. 16 s., ill. Kr. 18,30.

Rita Holm: Breve til amtmanden. Kilder til 1700-tallets lokalhistorie. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 14. København 1984. 16 s., ill. Kr. 18,30.

Knud Prange: Svenskekrig stilstand – opgang. Lokalhistorisk Afdeling, småtryk nr. 15. København 1985. 17 s., ill. Kr. 18,30.

Lige siden oprettelsen i 1970 har Lokalhistorisk Afdeling under Historisk Institut ved Københavns Universitet blandt andet henvendt sig til offentligheden gennem serien af såkaldte »småtryk«.

15 stykker er det blevet til indtil nu, og af disse er det de seks seneste, udsendt 1983–85, som omtales her. Dette tidsskrift har i øvrigt tidligere bragt en omtale af småtryk nr. 1–7 (Bind XXV, hft. 5–6 (1974), s. 627–629).

Idéen med serien er på billig og enkel måde at tilgængeliggøre særtryk af væsentlige tidsskriftartikler om lokalhistorie, artikler, som det må anses for mindre sandsynligt, at det brede flertal får læst, så længe de er gemt i diverse tidsskrifter. Ulempen ved formen er naturligvis, at udvalget i serien let bliver mere tilfældigt end godt er – det bliver en præsentation af spredte glimt fra den lokalhistoriske arbejdsmark. Derved risikeres let, at den »ekstragrupper«, der nås ved denne publikationsform, »nøjes med« disse mere spredte indlæg i den lokalhistoriske debat og dermed ikke får kendskab til væsentlige sider af en måske eksisterende sammenhæng!

Det kan imidlertid næppe være meningen, at instituttet gennem sin publikationsvirksomhed skal præsentere *den væsentlige og centrale sammenhæng* i tingen! *Muligheden for inspiration* må tælle stærkt, og serien af småtryk har efter min mening absolut sin berettigelse. Det kunne måske så overvejes, om afdelingen ved mellemrum »skød« en mere samlende oversigt ind imellem rækken af »småtryk«, til hjælp både for denne og hin – en art tilbagevendende status i debatten? Hvorom alting er, de seks »småtryk«, der skal behandles her, er alle interessante og spændende, og de rummer hver for sig behandling af væsentlige og centrale lokalhistoriske problemfelter.

I det seneste »småtryk« i serien – nr. 15 – fremsetter Knud Prange »Reflexioner over befolkningsudviklingen i sjællandske købstæder ca. 1650 til ca. 1850 (anf. publ., s. 32). Opfattelsen er, at byernes befolkningsudvikling ikke kan studeres generelt på landsplan; undersøgelser af lokale variationer er helt nødvendige for at få fuld klarhed

over udviklingen. Knud Pranges indlæg er dels en fokusering på væsentlige metodiske problemer ved studiet af befolkningsudviklingen i købstæderne, dels et bidrag til diskussionen om forholdet mellem rigshistorien og lokalhistorien.

I nr. 14 giver Rita Holm en række eksempler på, hvorledes indkomne breve til Københavns Amt 1724–1819 kan belyse en vifte af dagliglivets problemer, således som de tog sig ud fra den »jævne« befolknings hold.

Artiklen forsøger ingen sammenfatninger eller generelle vurderinger, men den er så sandelig en begejstret og levende inspirationskilde.

I nr. 13 behandler Knud Prange forholdet mellem slægtshistorie og lokalhistorie. Eftersom artiklen oprindelig stammer fra Personalhistorisk Tidsskrift er udgangspunktet naturligt nok personalhistorikerens: Hvorledes kan han/hun have nytte af lokalhistorikerens arbejde?

Artiklens hovedsynspunkt er, at slægts- og lokalhistorie »blot (er) forskellige sider af samme sag« (anf. arb., s. 149) eller som Knud Prange slutter: »Isoleret vil de to videnskabsgrene ikke kunne udrette stort til løsning af disse problemer. Sammen vil de kunne nå meget langt – til nytte også for demografi, etnologi, kvindehistorie og social historie – men først og fremmest til uddybning af landets hele historie« (anf. arb., s. 160).

Forholdet mellem slægtshistorie og lokalhistorie er også emnet for »småtryk« nr. 12, hvor Luise Skak-Nielsen specielt tager købstædernes brandtaxationer op til behandling. Gennem en lang række konkrete eksempler forsøger hun at vise, hvorledes taxationernes oplysninger kan udnyttes til belysning af forskellige problemstillinger, afhængigt af om der er tale om lokalhistorie eller slægtshistorie.

Artiklen savner efter min mening en klar begrundelse for, hvorfor det er væsentligt at skelne så skarpt mellem en lokalhistorisk og en slægtshistorisk indfaldsvinkel til denne kildegruppe. Det er naturligvis korrekt, at de to fag i første omgang vil interessere sig for forskellige ting i en brandtaxa-tion (blandt andet på grund af traditioner inden for fagene?). I en formidlingsmæssig sammenhæng må det afgørende imidlertid være at pege på, hvorledes brandtaxationer overhovedet kan udnyttes, fremfor at nærme sig det sidespor, hvor man fortæller brugerne, hvilke emner de »bør« beskæftige sig med, alt efter om de er lokalhistorikere eller slægtshistorikere. Synspunktet er nok trukket lidt hårdt op, men der ligger nu en fare i visse af artiklens meget bastante formuleringer.

I seriens nr. 11 behandler Knud Prange en af lokalhistoriens »klassiske« problemkredse, nemlig diskussionen om forholdet mellem amatør og professionel; er det rigshistorikeren, der er professionel, og lokalhistorikeren, der er amatør, eller hvordan forholder det sig?

Debattens hovedpunkter skal ikke refereres her, blot skal det anføres, at Knud Pranges opfattelse

er, »at lokalhistorien kan have betydning for rigshistorien, men at den så sandelig også har sin egen videnskabelige interesse« (anf. arb., s. 489), eller som det udtrykkes lidt senere i artiklen, »... at lokalhistorien har en egenverdi, der både er folkelig og videnskabelig« (anf. arb., s. 491). Knud Prange anfører – og efter min mening med rette – at han har svært ved at se, at der behøver at være en modsætning mellem såkaldt folkelig og videnskabelig lokalhistorie.

I »småtryk« nr. 10, det sidste, der skal omtales her, er det igen Knud Prange, der fører pennen. Han gør det her dels i en overbevisende argumentation for, hvorfor lokalhistorie med fordel kan indgå i undervisningen i folkeskolen, dels i en spændende eksemplificering af anvendelse af blandt andet folketællinger, kirkebøger og brandtaxationer i forskellige undervisningsforløb. Artiklen afsluttes af en annoteret bibliografi.

Indlægget er ganske vist fra 1976 og 1977, og nye undervisningsvejledninger har set dagens lys siden, men jeg synes stadig, at der er mange nyttige ting at hente i denne introduktion.

De seks artikler afspejler i mange henseender et af faget lokalhistories mange dilemmaer:

I mange år måtte man kæmpe for den simple ting overhovedet at blive anerkendt som disciplin – derefter stod striden om fagets grænser til andre nærbeslægtede discipliner, og idag forsøger man på den ene side at fastholde fagets egen indre værdi, samtidig med at man – i tidens tværfaglige ånd – distancerer sig lidt fra en alt for skarp markeret fagafgrænsning.

For mig at se har det altid været en styrke ved faget, at det så længe – og tildels stadigvæk – har måttet kæmpe for sin »eksistens«. De omtalte artikler kan kun overbevise om fagets berettigelse og give mod til fremtidige stridsmål!

Erik Kann

Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark*. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt. 627 s. Rigsarkivet/GAD 1985. kr. 183,-

Forhenværende landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen overgås næppe af nogen indenfor den nordiske arkivverden, når det gælder forskning og publicering af resultaterne – det ene robuste produkt efter det andet har han udgivet, så den faglitterære præstation allerede for længe siden har kunnet udmåles i hyldemetre.

Det foreliggende værk er en mastodont på over 620 sider, skabt efter at forfatteren officielt har trukket sig tilbage for at nyde sit otium. Imidlertid har H. J. det nok sådan, at han just nyder fortsat at beskæftige sig med de emner, som han i den lange tjeneste i det danske arkivvæsen har arbejdet

med og også i vid udstrækning været en slags læremester med for arkivfolket. Det er flot gjort, og man vil formentlig også herefter se beviser for hans engagement på tryk.

Det var H. J., der i 1975 via Statens humanistiske forskningsråd tog initiativ til at få startet projektet: Den danske lokaladministrations historiske udvikling i perioden 1660–1868. – Og han blev i en årrække derefter en veloplagt og begejstret formand for den styringsgruppe Rådet nedsatte.

Stoffet er næsten uoverskueligt. H. J. har inddelt fremstillingen i 4 hovedafsnit, og motiverne for at skære, hvor det gøres, udredes i et sammendrag, der danner slutning på de respektive hovedafsnit.

Indtil 1660 var forholdene ifølge H. J. disse, at den læge befolkning faktisk havde en ret aktiv rolle i beslutningsprocesserne vedr. forvaltningen og styrelsen af lokale samfundsanliggender, men så begyndte kongemagten at stramme grebet om »folkeligheden«, og procedurerne blev stadig mere centraliserede; rigsstyrelsen udlækkede professionelle embedsmænd og satte dem på fast løn, – om end denne ofte kunne være umuligt at forsørge en familie med – det faldt ganske godt i hak med den ny enevældes forestillinger om, hvad der var godt for staten.

Men hvem tænker i øvrigt nu over, at vi allerede i 1500-tallets Danmark havde institutioner, der i sig i det mindste bar *kimen* til et embedslægevæsen, et apotekervæsen, et jordmodervæsen, et skovvæsen – eller et jordmodervæsen? Umiddelbart er det f.eks. vanskeligt at forestille sig, at vi allerede omkring 1580 havde fået stabet en autoriseret skare af 40 skovridere på benene, der igen blev suppleret af et uvist antal skovfogeder.

H. J. må således konstatere, at vi ved repetition af Danmarkshistorien ikke blot skal tælle de 4 velkendte stænder (adel, gejstlighed, borger og bonde), men tillige en 5. stand, d.v.s. embedsstanden.

Det næste hovedafsnit er en ordentlig mundfuld: 1660–1848, men en kendsgerning er det, at kongen, hvem han så end var og hvad han end magtede, ifølge loven skulle samle den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt i egne hænder. Vort arvekongedømme måtte tage, hvad der kom, – folket var ikke altid velsignet med de højeste administrative begavelser i Frederik 3.s slægtslinie. Til syvende og sidst blev det embedsmændene, der skulle forvalte den bureaukratiske styreform og, hvad domsfunktionen som sådan angik, eksisterede et domstolsapparat, der arbejdede relativ uafhængigt, skønt kongen altid svævede et sted i baggrunden og havde muligheden for at gribe ind med sin benådningsretting.

Amtmændene var det uomgængelige bindeled mellem den lokale og den centrale administration; skal vi tage deres instrukser vedr. embedspligterne for pålydende, så har der næsten ikke været grænser for, hvad en amtmand i den periode skulle

stikke sin næse i, bestyre eller have kundskaber om.

Men *hvad* de danske amtmænd egentlig foretog sig, er stadig dårligt belyst forskningsmæssigt, og det er forståeligt, at H. J. udtaler sin beklagelse over den i »Lokaladministrations-projektet« endnu manglende publikation, der skulle gennemskue amtmændsgerningen i praksis, herunder embedets sværhedsgrad i det daglige. Der må have været væsentlig forskel på denne øvrighedspersons vilkår, prestige eller dygtighed, der må have været mere end nuancer i arbejdsforholdene, hvis der skulle drages sammenligninger mellem amtmanden i Hjørring og amtmanden i København f.eks..

Der gives en lidt ulden forklaring på sognefogedembedets oprindelse, det antydes, at sognefogeden skulle være udsprunget af det gamle landsbysamfunds oldermand, men undertiden dukker der i kilder som tingbøger o.lign. faktisk sognefogeder op allerede i 1600-årene.

Det er værd at notere sig, hvad bogen også understreger, at købstædernes magistrater og borgmestre aldrig fik en enevældig monarks instruks; helt til 1837 varetog købstadsstyrelserne således både statslige og kommunale opgaver, – her var et hjørne, enevælden ikke rigtig fik fod på.

Forfatteren gør ingen hemmelighed af, at han i utallige spørgsmål har måttet føle sig ladt i stikken – grundforskning mangler simpelthed endnu på væsentlige områder. Denne omstændighed får så til følge, at H. J. må klamre sig til lov- og forordningsstoffet, og af samme årsag føres læseren undertiden ind i passager, hvor det mildt at sige går over stok og sten. Fra 1848 – 1913 får man på 15 linier beskrevet, hvordan ressortfordelingen indenfor det centrale statsbygningsvæsen skiftede en halv snes gange!

Her er generelt ikke tale om hygge-godnatlæsning, men om at fordøje en stort komponeret og vældig kundskabsrig fremstilling. Man klammer sig med taknemmelighed til annotationsapparat, person-, stednavne- og sagregister. Her er tale om en håndbog.

Lotte Dombernowsky

Carl Weismann, Vildtets og Jagtens Historie i Danmark. Anden udgave, Forlaget Skippershoved. 1985. 564 s. Kr. 225,-

Jesper Laursen, Krybskytter i Danmark – Beretninger fra det virkelige liv. Forlaget Skippershoved. 1986. 205 s., ill. Kr. 168,-

I forst- og jagtkredse betragter man Carl Weismanns store værk, »Jagtens og Vildtets Historie i Danmark« fra 1931 som en klassiker. Derimod kan man vist uden at fornærme nogen konstatere, at historikere har et pauvert kendskab til dette ar-

bejde; i hvert fald er det højest sjældent, man finder henvisninger til Weismann i den historiske litteratur. Dette er såre bedrøveligt, da W.s arbejde så afgjort havde fortjent en bedre skæbne. Nu kan der imidlertid rådes bod på gammel skade, idet det lille jyske forlag, Skippershoved, har udsendt en ny udgave af værket. Egentlig er der tale om et fotografisk optryk – iøvrigt af høj kvalitet – af den oprindelige udgave, forsynet med nyt forord af P. Chr. Nielsen, lektor i skovhistorie ved Landbohøjskolen.

Som ung forstkandidat blev Carl Weismann (1871–1944) ansat som videnskabelig assistent på Landbohøjskolen under professor A. Oppermann, dansk skovhistories egentlige grundlægger. Inspireret af Oppermann skrev W. omkring århundredskiftet nogle udmærkede skovhistoriske afhandlinger. I det følgende kvarte århundrede, hvor W. virkede som skovrider på de schimmelmann'ske godsder Lindenberg og Mylenberg (det sidstnævnte i Holsten), blev de litterære sysler lagt på hylden. I 1928 tog han sin afsked og kastede sig atter over historiske studier; efter tre års intense kildestudier kunne han udsende dette sit historisk-videnskabelige hovedværk. En fornem præstation af en mand, der var nået godt op i årene!

Bogen gennemgår på de første ca. 400 sider jagtens og vildtets historie fra middelalder til nutid (1931), men med hovedvægt på det 18. århundrede; således optager tidsrummet 1730–1778 ikke mindre end en fjerdedel af dette afsnit. S. 406–533 indeholder en række særskilte artikler om datidens jagtformer (falkejagt, parforcejagt m. v.) og om udvalgte dyrearters historie, f.eks. ulvens og vildsvinets. Et »sagregister« omhandler kun vildtarterne – hvoraf ikke mindre end 70 er opregnet –, men en fyldig indholdsfortegnelse giver læseren rimelig god mulighed for at orientere sig i det historiske stof; bogen er forsynet med noteapparat, men har ingen samlet litteraturliste.

Bogens sigte er langt mere omfattende, end titlen umiddelbart lader ane; heri ligger muligvis en af forklaringerne på, at den aldrig slog igennem i større kredse. W. bringer et meget interessant og varieret stof frem med tilknytning til forskellige fagdiscipliner: socialhistorie, herunder navnlig landbohistorie; rets- og administrationshistorie; kulturhistorie og folkeminde-videnskab; naturhistorie og økologi. Det utrykte kildemateriale stammer først og fremmest fra jagt- og skovvæsenets arkiver i Rentekammeret; W. har derimod bevidst afholdt sig fra at søge materiale i godsarkiverne, men har til gengæld inddraget et væld af samtidig, trykt materiale. Afgrænsningen af kildematerialet har betydet, at bogen i det væsentlige kun beskriver det kongelige jagtvæsen. Da dette opererede i store dele af kongeriget og hertugdømmerne, får afhandlingen alligevel et landsdækkende omrids. Tyngdepunktet ligger dog i Nordsjælland, som bekendt det mest yndede område for kgl. jagter. W. inddrager også Nordslesvig, hvilket

er en heldig disposition, da der findes nervepirrende beretninger om ulvejagterne i den tidligere så udstrakte Farris Skov i Haderslev Amt.

Med enevældens indførelse blev jagtretten et regale. En række forordninger fra 1680'erne gav et sæt komplicerede regler for retsforholdet i forbindelse med jagten og vildtet. Hovedformålet med jagtforordningerne var naturligvis at sikre hoffet dyresteg på bordet. Kongen havde ikke alene eneret på jagten på krongodset, men også på universitetets og kommunitetets godser, på købstadsjordene samt i en række tilfælde på privat gods. I hovedtræk var godsejere tilstået fuld jagtfrihed på deres enemærker, på fællig, dvs. bøndergods måtte lodsejerne – vel at mærke ikke bønderne – jage al slags vildt undtagen »stort vildt« (krondyr og vildsvin). Som sagt måtte bønderne ikke jage; en bestemmelse fra 1732 åbnede dog ret for selvejere til at jage – dvs. fange, ikke *skyde* – fugle og andet småvildt, såfremt deres marker var indhegnede. Bønder måtte af hensyn til vildtet ikke holde løsgående hunde, medmindre disse var »lemmede«, dvs. havde fået den ene forpote afkortet ved knæet. (W. påpeger med rette, at denne forholdsregel kunne være til gavn for bønderne selv, da hundene ellers ville have gjort mere skade på kreaturerne end på vildtet; forholdsreglen kunne også være gavnlig af hensyn til hundegalskaben.)

Store dele af krongodset, navnlig ryttergodset, var indrettet til såkaldte vildtbaner, hvor der gjaldt særlig skrappe regler.

Foruden vildtbanen i Nordsjælland, fandtes der store vildtbaner ved Vordingborg, Antvorskov, Koldinghus, Skanderborg og Hald. Private måtte ikke jage i vildtbanen, også selvom de ejede gods inden for dens afmærkninger. Private måtte heller ikke holde skytte, medmindre de var ejere af komplette hovedgårde; herregårdsskytter – ifølge W. »hårde halse« af tvivlsom afstamning – var netop berygtede som krybskytter i vildtbanerne!

Weismann beskriver detaljeret udviklingen af det kgl. jagtvæsen, hvis glansperiode faldt fra slutningen af 1600-tallet til omkr. 1750. Christian 5. var som bekendt ivrig parforcejæger og skal i egen person have skitseret planen for den såkaldte »Stjerne« i Store Dyrehave. Jagt- og skovvæsenets personaleforhold beskrives grundigt, og W. tegner fine biografier af de ledende administratorer, navnlig medlemmerne af slægten Gram, som gennem tre generationer sad på overjægermesterembedet. W. vurderer vildtets udbredelse og antal i datidens Danmark, og han giver f.eks. præcise oplysninger om Københavns (herunder hoffets) forsyning med vildt i 1760'erne; på baggrund af vor nuværende viden om Københavns forsyning med kød i dette tidsrum, skulle det ikke være umuligt at skønne over vildtets andel af denne forsyning.

Af særlig betydning for »Fortids og Nutids« læsere er vel forholdet mellem landbefolkningen og jagtvæsenet. Kilderne til dette problem er forbausende righoldige, og W. har en klar, intuitiv op-

fattelse af temaets historiske betydning. Det siger sig selv, at jagtvæsenets indretning under den tidlige enevælde måtte give anledning til talrige konflikter med landbefolkningen, først og fremmest den del, der var bosat inden for eller i nærheden af vildtbaner. Vildtskader på bøndernes afgrøder udgjorde vel det største problem. Kronvildtet, som nærmest var tamt, hærgede kålhaverne, medens nogle »onde« hjorte overfaldt mennesker og kreaturer på Falster, ja, de havde endog »spidset« en hest til døde. W. vurderer nøgternt sådanne klager, som han finder overdrevne, men samtidig slår han fast, at centraladministrationen for det meste tog ensidigt stilling til fordel for jagtvæsenets interesser. Jagtbetjentene var yderst emsige og indberettede enhver forseelse, som bønderne havde begået, selv når disse havde skræmt en flok spurve bort fra kornmarken ved hjælp af bøsse-skud, hvilket var forbudt!

I 1730'erne, navnlig i årene 1735–36, udløste den latente spænding mellem jagtvæsen og landbefolkning en – som W. udtrykker det – »epidemi« af klager over vildtskader på afgrøderne. W. analyserer omhyggeligt disse klager, som han tilskriver dels de dårlige år for landbruget i dette årti, dels det faktum, at Rentekammeret trods alt var beyndt at *lylle* til klagerne. Vi møder her åbenbart for første gang under enevælden en bølge af kollektive bondeprotester, et historisk fænomen, som afgjort fortjener et nøjere studium. (Se s. 201 ff.)

Bønderne var pålagt at give møde som klappere ved de såkaldte storjagter, der kunne strække sig over 3–4 dage og inddrage flere tusinde mand. Ved ulvejagt skulle hele skovpartiet omringes af folk, hvis jagten skulle give et tilfredsstillende resultat. Sådanne arrangementer gav naturligvis anledning til gnidninger mellem jagtpersonale og bønder, de sidste kunne udeblive *en masse* og fortrække at betale den obligatoriske mult. W.s undersøgelser viser dog, at bøndernes holdning til jagtvæsenet langtfra var negativ; lokalt set var sjællændere og bornholmere mest kontrære, andre steder mødte bønderne mere villigt frem, fordi de indså, at f.eks. ræve- og ulvejagter var til deres egen fordel.

I anden halvdel af det 18. århundrede gik det overdådige kgl. jagtvæsen sin undergang i møde. Ryttergodset blev solgt i løbet af 1760'erne, og ofte fulgte jagtretten med ejendomsretten. Af større betydning for jagtens udvikling blev derimod landboreformerne, især udskiftningen. Udskiftningen af det nordsjællandske krongods og fra 1763 indretningen af planmæssig skovdrift sammesteds stod i skarp modsætning til jagtvæsenets interesser, idet indhegningen af marker og skovkulturer var til gene for vildt såvel som for jægere. W. giver interessante beskrivelser af rivaliseringen mellem forskellige grupper i Rentekammeret på grund af disse spørgsmål. I 1778 blev skovvæsenet, som indtil da havde været underordnet jagtvæsenet, udskilt som selvstændig institution. Året forinden var parforfejagen endelig blevet nedlagt og i 1789

kunne C. D. F. Reventlow afskedige flertallet af hofskytter og vildtfogeder, naturligvis under højlydte protester.

Art. 1 i den store udskiftningsforordning af 1781 indeholdt et vigtigt incitament til udskiftning på de private godser, idet jagtretten i praksis blev udvidet. Kronvildtet blev givet fri til jagt, hvilket ifølge W. betød, at mange jyske godsslagtere ved at drive uhæmmet jagt på deres jorder fik lettere ved at klare finansieringen af købene. Selvejerbønder, som indhegnede deres marker, fik i realiteten også ubegrænset jagtret, hvor denne tidligere havde været begrænset. (Udskiftningsforordningen nævner ikke direkte denne udvidelse af jagtretten, men da den siger, at *andre* ikke må jage på selvejeres indhegnede marker, drog man den slutning, at al jagt derefter tilfaldt dem alene.) – W.s bog giver således mange nye perspektiver på landbefolkningens kår i det 18. århundrede. Særlig interessant er forholdet mellem jagt, skovbrug og udskiftning, et problem, som landbohistorikerne (dog med undtagelse af forrige århundredes »agrarihistorikere«, C. Christensen-Hørsholm) ligesom har forbigået i stilhed.

Weismanns storartede værk er fra ende til anden interessant og spændende læsning. Artiklen om falkejagt (s. 406–38) er det mest fængslende stykke kulturhistorie, anmelderen længe har læst. W.s fortrolighed med vildtets adfærd gør ham naturligvis særlig egnet til at skrive dets historie. Men man fornemmer ved læsning af hans bog, at han også har et solidt menneskekundskab, hvilket har sat ham i stand til nærmest *ex auditorio* at behandle kildematerialet med den kritiske indstilling, der nu engang kræves af historikere. Ganske vist tager det omfangsrige stof af og til magten fra ham, når han fordyber sig i detaljerne, men man tilgiver ham gerne: Weismann er en god fortæller, han skriver et ukunstlet og flydende dansk, og han forfølger med iver sine sager til bunds, hvilket er meget tilfredsstillende for læseren.

I jagthistorien og -litteraturen indtager krybskytten en karakteristisk dobbeltrolle, på den ene side foragtet som gemen forbryder, på den anden side beundret som en slags Robin-Hood-agtig folkehelt i det små. Ifølge W. var vildtttyveri eller krybskytteri i det 18. århundrede ikke noget problem af betydning, langt mere alvorligt var skovtyveriet, dvs. tyveri af brænde, tømmer, hegnsmateriale m. m. W. betoner endvidere, at krybskytteriet var et socialt problem, under enevælden var det fortrinvis husmænd og herregårdsskytter, der blev dømt for vildtttyveri i de kgl. vildtbaner.

Den egentlige storhedstid for krybskytteriet faldt i tidsrummet ca. 1850–1930. Jesper Laursens bog, »Krybskytter i Danmark«, også udsendt på forlaget Skippershoved, indeholder en snes biografier af kendte danske krybskytter fra denne periode. Laursens sigte med bogen er ved hjælp af »rimeligt sandfærdige« beretninger at tegne et »lidt mere nuanceret billede af krybskytteriet og dets histori-

ske baggrund«. En del stof er hentet fra utrykte krybskytte-memoirer, andet fra jagttidskrifter og lokalhistoriske publikationer samt fra den righoldige bestand af udgivne erindringsværker. Enkelte af de sidstnævnte, f.eks. Mads Fuglsangs erindringer, er allerede kendt og skattet litteratur.

Når man læser disse beretninger – og lad det være sagt med det samme, det er interessant læsning, – får man en klar fornemmelse af krybskytteriet som socialt fænomen. Krybskytterne var som regel fattigfolk, der havde en stor familie at forsørge. De forsvarede deres håndtering med den banale og sikkert ældgamle filosofi om, at vildtet i kraft af, at det frit kunne bevæge sig omkring, ikke kunne betragtes som nogen enkelt persons ejendom. Christian Fasan alias Chr. Petersen fra Nakskov, der havde syv munde at mætte, gjorde nærmest krybskytteriet til et spørgsmål om klassekamp: »Når jeg på cykel asede mig hjemad med byttet fra en natlig jagt, havde jeg en følelse af, at jeg havde taget noget fra de rige, noget, som de urimeligt havde søgt at tage eneretten på.«

I det hele taget var Lolland-Falster og Syd-sjælland med de mange adelige reder og tilhørende skovpartier et eldorado for krybskytter. Stibanken, en samling huse midt i Christianssæde Skov var allerede i midten af forrige århundrede berygtet for at huse folk, der »har et andet syn på »mit og dit«, end man har andre steder«, som en lokal avis udtrykte det. I landbefolkningens bevidsthed havde krybskytterne en høj stjerne, fordi de som regel var i stand til at snøre skovpersonalet, godsejerstandens repræsentanter. Krybskytte-historier var kærkomment nyhedsstof i lokalsamfundet, uanset hvor obskure og fantasifulde de end måtte være. Et par eksempler viser, at gårdmændene ligefrem billigede krybskytteriet, da de på grund af vildtskader i markerne gerne så bestandene i skovene reduceret. Et par fæstebønder under Tranekær gods på Langeland opfordrede ligefrem en kendt krybskytte til at drive jagt på råvildtet på deres marker, da fæstebrevene forbød dem selv at jage. Dette skete så sent som i 1908, men leder unægtelig tanker tilbage på tilstandene et par hundrede år tidligere.

Beretningerne stammer ikke kun fra krybskytterne selv, men også deres utrættelige forfølgere, jagtbetjentene, udtaler sig. Dette giver bogen den nuancering, forfatteren efterlyser. I et enkelt tilfælde er vi endog så heldige, at få én og samme begivenhed skildret fra begge sider, krybskytten og hans overmand, skovfogeden. Ofte endte disse sammenstød i voldsomme slagsmål. En lollandsk jagtbetjent satte gerne liv og lemmer på spil, når tjenesten fordrerede det: »Den eneste udvej til at komme hele dette uvæsen til livs var at gøre krybskytterne kede af deres håndtering. Og det nåedes, dels ved at anholde dem, og dels, og ikke mindst ved at prygle dem, når vi fik fat i dem, thi der var flere, som ikke frygtede nogle dages arrest, hvorimod de var bange for en ordentlig livfuld prygl.«

Andre skovejere fandt en mere genial løsning: de ansatte en »judas«, dvs. en lokalkendt krybskytte som jagtbetjent eller herregårdsskytte; han kendte de tidligere kolleger og deres rævestreger!

Der er gennemgående et tragisk og sørgmodigt skær over disse »beretninger fra det virkelige liv«, som det hedder i undertitlen. Man fornemmer, at mange krybskytter kunne have udnyttet deres talenter til noget bedre, hvis de vel at mærke havde haft flere muligheder at vælge imellem. Kun én af dem, Gade Søren fra Lindemborg kanten, skulle opleve den nærmest legendariske triumf at gå på hjortejagt med selvste greven årtier efter, at han definitivt havde indstillet krybskytteriet; han havde i mellemtiden måttet stikke af til Amerika, hvor han gjorde stor karriere som restauratør. – Jesper Laursen har med stor held redigeret denne bog, blot kunne man måske til slut have ønsket sig en kort afrunding af emnet.

Asgar Th. Simonsen

Beth Grothe Nielsen: Anstaltsbørn og børneanstalter gennem 400 år. Forlaget SocPol. 1986. 212s., ill. Kr. 150,-

I 1668 angav præsten ved Vartovr Kirke i København at antallet af børn »indlagt« på Christian den 4.'s børnehus var 400. Nogle år senere opgjorde man tallet til over 700.

I de sidste 10 år har antallet af børn og unge under 20 år, som hvert år anbringes udenfor hjemmet konstant ligget på et sted mellem 15 og 16.000.

Om den mellemliggende 400 årige periode, om udviklingen fra en tid med kun ganske få institutioner, hvor »hjemløse, forsømte, vanartede« og »fordærvede« børn kunne anbringes til forholdene idag, hvor mulighederne for anbringelse af børn og unge udenfor hjemmet er mange og forskelligartede er der for ganske nylig udkommet en lille bog. Den er skrevet af lektor i strafferet ved Århus Universitet, Beth Grothe Nielsen og hedder Anstaltsbørn og børneanstalter gennem 400 år. Bogen indeholder også et efterskrift af Benny Lihme om udviklingerne i de sidste 10–15 år.

I bogen analyseres den lovgivningsmæssige udvikling fra Christian den 4.'s børnehus fra 1605 over tugt-rasp- og forbedringshuset, det kongelige vajsenhus og det kongelige opfostringshus – alle fra 1700-årene –, diverse filantropiske foranstaltninger og børnehjem i det 19. århundrede til den eksplosive udvikling i antallet af institutioner og anbringelsesmuligheder i løbet af det 20. århundrede.

Disse forandringer knyttes til udviklingen i samfundet, og det vil især sige til forandringer i samfundets økonomiske forhold eller sagt med andre ord i produktionsmåden.

Christian den 4.'s børnehus ses således som et udtryk for statens ønske om at skaffe de første manufakturer en billig og flittig arbejdskraft. Helt ind til begyndelsen af det 20. århundrede havde institutions/plejehjemsanbringelsen som formål at gøre børnene til rettskafne, arbejdsomme landbrugere. Men fra slutningen af det 19. århundrede satsedes i højere grad på at lære dem – i al fald drengene – et simpelt håndværk i erkendelse af, at langt de fleste børn kom fra byen og sandsynligvis vendte tilbage dertil som voksne. Ungdomsarbejdsledsesheden gennemslag i 1970'erne og 80'erne har betydet en ændring i institutions/plejehjemsanbringelserne formål: målet er idag i højere grad at lære børnene og de unge at overleve i et samfund, hvor det ikke længere er muligt i så høj en grad at knytte sin identitet til et arbejde.

Bogens erklærede formål er at bidrage til udviklingen af en kritisk retsteori, dvs. at klargøre forbindelserne mellem lovgivningen og de øvrige samfundsmæssige udviklinger. Det endelige mål hermed er at bidrage til en kritik af de nutidige institutioner/anbringelsesmåder og diskutere evt. alternativer.

Forfatterne kredser således hele bogen igennem om det centrale spørgsmål: er det muligt at anbringe børn og unge udenfor hjemmet under den ene eller den anden form uden at der bliver tale om umyndiggørelse, nedværdigelse eller en stempling for resten af livet? Hvordan hindrer vi/man at disse børn og unge (for)-bliver sociale tabere?

Af historierne om anstalterne kan man lære, at dette spørgsmål også blev stillet for 100 år siden. Da begyndte man nemlig at udskille de børn, som at fysisk/psykisk eller kriminelle årsager var blevet anbragt udenfor hjemmet fra de børn, der af sociale årsager måtte fjernes fra hjemmet. Opdragelse og straf blev skilt ad med det formål at hindre at børnene skulle stemples for livet pga. forhold de sådan set var »uskyldige« i og for at give børn med særlige problemer en mere hensigtsmæssig behandling. Med særlige problemer sigtede man i første omgang til kriminalitet, »moralisk fordærvelse« og åndssvaghed. Først efter 2. verdenskrig blev man for alvor opmærksom på, at børnene også kunne lide af så alvorlige psykiske problemer at dette kunne give anledning til en fjernelse fra hjemmet.

Kritiske retsteoretikere og socialpædagoger mener i dag, at børn og unges problemer må ansues ud fra et helhedsperspektiv – og dermed også søges løst ud fra en helhedsbetragtning, dvs. ved inddragelse af familie og nærmiljø.

Denne kritik har i de sidste 10–15 år ført til en afinstitutioniserings-proces, hvor man i højere grad sætter ind overfor familien og miljøet end anbringer børnene i institutioner. Et andet udslag heraf er oprettelsen af en lang række alternative behandlingsinstitutioner rundt omkring i landet. Her arbejdes med demokratiske behandlingsformer, hvor der tilstræbes at børnene og de unge får

et medansvar for deres eget liv og hele dagligdagen på institutionen.

På trods af disse udviklinger så stiller forfatterne sig skeptiske overfor mulighederne for at et demokratisk behandlingssystem kan udvikle sig i et borgerligt samfund, hvor personlige problemer per definition altid individualiseres.

Jeg har stor sympati for ønsket om at bruge historien kritisk og politisk – og for kravet om et demokratisk »behandlingssystem« for børn og unge. Men jeg synes at der i denne bog gives for lidt plads til institutions*historien*; lidt frækt kunne man sige, at den faktisk blot er et påskud for en kritik af et moderne behandlingssystem, hvor børn, unge og deres familier i mange sammenhænge reduceres til umyndige tabere.

Ca. 120 af bogens 208 sider er helliget det 20. århundrede; de foregående 300 år »spises af« på 71 sider. Man kan så indvende, at der jo ikke er så meget at skrive om og at problematikken ikke bliver synlig for alvor før ved slutningen af det 19. århundrede. Jeg er ikke sikker på, at det er rigtigt. Det er måske korrekt, hvis man ser på udviklingen i lovgivningsperspektiv som i denne bog. Men hvis man søgte forklaringer på andre niveauer end det snævert økonomiske eller hvis man kiggede nærmere på livet i institutionerne, så ville der være stof til langt mere end 71 sider.

Mere konkret så savner jeg en diskussion af forandringerne i familierelationerne og i de sociale netværk mennesker imellem både på landet og i byerne. Hvor kom alle disse tiggende børn fra og hvorfor blev de i et problem i samtiden? Jeg savner en diskussion af forandringer i holdningerne til børn- og til unge – en betegnelse som først dukker op omkring århundredeskiftet. Dens opdukken må kunne sige noget om ændrede levevilkår for børn og en ændret holdning til dem. Jeg kunne også godt tænke mig at få oplysninger om børnenes alder, køn- og klassebaggrund. Ændres den i løbet af perioden? Hvorfor? Hvorfor ikke?

Under læsning af bogen har det slået mig, at den danske stat først forholdsvis sent – nemlig i 1930'erne – for alvor går ind i dette område med økonomisk støtte. Hvorfor det? Kaster man nemlig et sideblik til skolelovgivningen, så er den danske stat nemlig langt tidligere ude end f.eks. den svenske eller den engelske. Er der klasse-mæssige/ideologiske/politiske m.v. forklaringer på dette forhold?

Jeg synes også det kunne have været spændende med en diskussion af forbindelserne mellem skolens udvikling og så udviklingen inden for børneanstalter/plejehjem mv. Er det ikke sådan, at antallet af »vanskelige« børn ikke bare øges pga. samfundsmæssige forandringer, vanskeligheder for familien osv. men også fordi udskillelsen/differentieringen indenfor skolesystemet blev stadig mere hårfin? Jeg tænker på oprettelse af særklasser fra 1870'erne, specialundervisning, intelligenstest fra tiden omkring 1. verdenskrig og siden skolepsykologtjenesten mv.

Endelig savner jeg en undersøgelse af livet på institutionerne. Hvordan opfattedes disse af forældrene og børnene? Hvad betød det at børneloven af 1905 gav myndighederne ret til at tvangsfjerne børnene uden forældrenes skriftlige tilsagn – hvilket ikke havde været muligt tidligere. – Var denne lov et udtryk for, at forældrene ikke ville gå med til at få børnene fjernet og hvorfor? Og hvordan reagerede de så på deres umyndiggørelse? Grothe Nielsen nævner et enkelt eksempel fra 1716 på en pige, der skar halsen over på en lille dreng for at blive fri for at være på børnehuset (s. 30). Men jeg kender flere eksempler på børn, der har sat ild til opdragelseshjem eller gjort andre former for oprør mod forholdene. Det kunne være interessant med en mere grundig behandling af dette aspekt. Hvis ikke ligger der efter min mening en stor fare for, at børn og forældre blot anskues som passive tilskuere/ofre for historiens gang.

Retfærdigvis skal det siges at der i bogen er optrykt udklip af erindringer fra børnehjemsbørn og diverse billeder i et forsøg på også at få »oplevelsessiden« med – men jeg kunne som sagt godt have tænkt mig en mere uddybende behandling heraf.

Beth Grothe Nielsen vil formodentlig mene, at hun har dækket sig ind mod min kritik, når hun i bogens forord skriver, at hun kun har været ude efter den »officielle målsætning« og »ikke at give en beskrivelse af institutionernes faktiske indhold gennem tiderne eller af resultaterne af deres indsats«.

Men jeg spørger alligevel mig selv om det ikke havde været arbejdet værd – indenfor et så forsømt og tabubelagt område som samfundets behandling af »forsømte, vanrøgtede«, adfærdsvanskelige og småkriminelle børn – at udfolde de ovennævnte problemstillinger noget mere. Læsning af bogen har i al fald givet mig stor appetit på at gå igang med nogle nærmere analyser af børn og unges levilkår generelt og af forholdene på enkelte institutioner. Sagen er nemlig den, at rundt omkring på landets lokal- og landsarkiver findes meget fint bevarede arkiver fra forskellige børne- og ungdomsanstalter. Oplysningerne om børnene og de unge er blevet gemt af generationer af forstandere, fordi »eleverne« rent faktisk var stemplede – og man vidste aldrig om en myndighed ville henvende sig, efter at barnet havde forladt institutionen, for at høre nærmere om barnets tidligere løbebane. Der ligger altså rundt omkring i landet et meget stort – og næsten ubehandlet – materiale, der kan give os mange nye oplysninger om børn og unges levilkår i de sidste 400 år.

Beth Grothe Niensens bog kan – dens mangler til trods – udmærket bruges som ramme for og indføring i de specielle problemer der har været forbundet med anbringelse af børn og unge udenfor hjemmet igennem de sidste mange generationer.

Ning de Coninck-Smith

Kenneth Olwig: Nature's Ideological Landscape. A Literary and Geographic Perspective on its Development and Preservation on Denmark's Jutland Heath. The London Research Series in Geography, No. 5, London: George Allen & Unwin Ltd., 1984, xix + 115 s., ill.

Dansk udgave: *Hedens natur*. Teknisk Forlag. 1986. 168 s. ill. Kr. 188,-.

»Gothic Jutland has been restored!« Med disse ord karakteriserer den amerikanskfødte geograf, Kenneth Olwig, forrige århundredes navnkundige heideopdyrkning. For den uindviede læser er det ikke umiddelbart gennemskueligt, hvad der menes med, at et »gotisk« Jylland er genrejst. Ikke desto mindre vil enhver, som læser Olwigs »Nature's Ideological Landscape«, vedgå, at denne bog indtager en helt usædvanlig plads i vor righoldige litteratur om de jyske heders historie.

Kenneth Olwigs afhandling er en omarbejdelse af hans tesis for den amerikanske doktorgrad ved University of Minnesota, hvor han har studeret geografi og Scandinavian Studies (nordisk sprog og litteratur). Forfatteren har med held kombineret disse to fag – som ved første øjekast synes uforenelige – i et tværfagligt projekt, hvori også den historiske synsvinkel spiller en afgørende rolle. Formålet er at skildre den jyske hedes forvandling fra omkring 1750 til i dag med hovedvægt på at analysere, hvilke ideologiske konsekvenser, de skiftende epokers naturopfattelse har haft på den regionale udvikling. Naturopfattelsen anser Olwig for en ideologi, forstået i dette ords brede betydning. Den dybere hensigt med bogen er at fremsætte en generel kritisk analyse af regional planlægning, navnlig landskabsplanlægning, idet de jyske heders forvandling tjener som empirisk eksempel. Disse er – understreger forfatteren – særlig velegnede som »case-study«, da de dels har inspireret et stort antal danske skribenter, dels har gennemgået en karakteristisk udvikling fra øde, ufrugtbart landskab til moderne industri- og landbrugsområde.

De ideologiske kræfter bag hedens opdyrkning – hedesagen – har Olwig udtydet ved en gennemgang af et omfattende udvalg af skøn- og faglitteratur, hvoraf ikke mindst St. St. Blichers og H. C. Andersens digtning tilhører vor nationale skat. (Man forbavses over at se, hvor meget ideologisk gods Olwig på s. 51–52 kan trække ud af »Jylland mellem tvende have«). Bogens illustrationer udgør et vigtigt supplement til teksten; der findes noter, indholds- og billedfortegnelse samt litteraturliste og register. Bogen har ikke flere end de 3 à 4 trykfejl, som amerikanske akademikere med respekt for sig selv vil tolerere i deres skriftlige arbejder.

Olwig tager udgangspunkt i den klassiske, græsk-romerske definition af begrebet »natur«.

(Kap. 1: The morphology of the ideological landscape.) Vergil betragter naturen som en proces, i hvilken mennesket som socialt væsen bevidst griber ind i det fysiske miljø. De landskabsformer, der opstod som følge af denne indgriben, symboliserede forskellige stadier af samfundsudviklingen; hvert stadium var karakteriseret ved et specifikt sæt sociale normer. Vildnisstadiet – det øde landskab – havde romerne hverken etisk eller æstetisk smag for; agerbrugssamfundet, som Vergil kendte det, foragtede han, fordi det førte til sædernes forfald. Det æstetiske og moralske ideal fandt Vergil derimod i den svundne »guldalder« hyrdesamfund, hvor samfundsnormerne var præget af oprindelig og ufordærvede dyder. I klassisk bevidsthed stod det pastorale landskab med dets idyl af grønne enge, skyggefulde lunde og svale kildevæld som symbol på den ideelle samfundstilstand.

Vergil antog, at man endnu på hans tid kunne finde reminiscenser af de ideale hyrdesamfund i Det romerske Riges udkantsprovinser. Ligeledes var han overbevist om, at en ny guldalder ville indtræffe, når romerriget omsider var gået til grunde i korrupsion og fordærv. Hans åbenbaring skulle bl.a. få indflydelse på 1500-tallets tyske reformatorer, idet de anså deres strid med pavedømmet for en gentagelse af gaternes sejr over det dekadente Rom i folkevandringstiden. Også de drømte om en ny guldalder genkomst, og deres anskuelser, under ét betegnet som »gotikken«, indeholdt som al anden profeti en skjult kritik af det bestående.

Første gang Danmark blev underkastet en gotisk ransagelse, skete med Robert Molesworths kendte skrift, »An account of Denmark as it was in the year 1692«. (Se kap. 2: The nature of Gothic Jutland). Molesworth anså den danske enevælde for en »unaturlig« tilstand; kun i Jylland fandtes – i overensstemmelse med Vergils forherligelse af udkantsområderne – et område, hvor enevælden ikke havde undermineret gamle dyder som f.eks. »health« og »liberty«. Hans kritik vakte betydelig opsigt i England og fik senere, da den danske regering i midten af 1700-tallet opmuntrede til offentlig debat om samfundøkonomiske spørgsmål, stor indflydelse herhjemme. Gotisk tankegang kommer for dagen i Erik Pontoppidans »Oeconomiske Magazin« og i hans »Danske Atlas«; sidstnævnte værk blev fuldført af Pontoppidans svoger, Hans de Hoffman, der bl.a. i kraft af sin stilling som amtmand i Koldinghus havde et indgående kendskab til den menige jyske bonde. I stærke vendinger fremhævede Hoffman vestjyderne på bekostning af deres standsfæller i andre dele af Danmark: de havde fra hedenold levet i større frihed, var økonomisk bedre stillede og moralsk mere velanskrevne. Enevælden havde imidlertid undergravet landbefolkningens oprindelige samfundsorden, hvilket havde ført til, at Vestjylland var gået i forfald, befolkningstallet sunket og agre og skove fortrængt af hedeflader. (Man havde allerede dengang videnskabeligt bevis for, at der tidligere

havde stået skov på hederne.) Pontoppidan og Hoffman ønskede begge at genskabe det oprindelige, nærmest vergilske guldalderlandskab i Vestjylland. Hoffmans løsning var den mest realistiske: udviklingen skulle baseres på en intensivering af det lokale hedebrug. Som bekendt gik centraladministrationen andre veje, da den valgte at indkalde i hundredvis af tyske kolonister.

I det 19. århundrede indtil Hedeselskabets oprettelse i 1866 var hedesagen i første række et literært og socialt motiv for St. St. Blicher. Karakteristisk for Blicher var hans holdning ambivalent: på den ene side ønskede han at bevare den uberrørte natur, på den anden side indså han nødvendigheden af at nyttiggøre den for samfundet. Til at begynde med var Blichers opfattelse præget af Ossian-digtene, som han selv havde oversat til dansk i 1807. (Kap. 3: Nature as wilderness landscape: Ossian's and Blicher's heath). Kenneth Olwig gennemgår grundigt den sociale og kulturelle baggrund for den berømte, skotske digtcyklus og påpeger, at Ossians æstetik afveg fra den klassiske tradition, idet den med en »anti-social« indstilling glorificerede det øde og dystre landskab som sindbillede på en heroisk fortid. Blicher frigjorde sig fra disse »eskapistiske drømme« og vendte sig mod den vergilske naturforståelse: Heden med dens oldtidsminder og heroiske fortid vidnede om en forgangen storhed, som skulle genrejses. I digtning og praktisk virke (f.eks. Himmelbjergfesterne) søgte Blicher bevidst at skabe sig en rolle som patriotisk fører i bestræbelserne på at vække Danmark til »genfødsel« efter nederlaget i krigen 1807–14. (Kap. 4: The politics of landscape).

Olwig overvurderer dog Blichers betydning i samtidens sociale og politiske røre; det var først efter hans død i 1848, at Blicher fik, hvad forfatteren kalder »a poetic impact upon politics.« At Blicher sammen med Oehlenschläger og B. S. Ingemann skulle have bidraget til en »national reaktion« mod den oplyste enevælde (s. 46), beror på en fejlforklaring af disse guldalderdigteres samfundssind. Olwig undlader endvidere at uddybe det reelle indhold af Blichers sociale engagement. En passage i digtet, »Jyllandsreise i Sex Døgn«, fortolker han derhen, at Blicher stillede sig på »the side of the downtrodden.« (S. 40.) Læser man Blichers beskrivelse over Viborg Amt fra 1839, får man det klare indtryk, at det ikke er hedens jordløse, han har haft i tankerne. »Lovgivning har – skriver han – viseligen stræbt at sætte en grænse for udparcellering i det små.« Blicher tænker her på udstykningsforordningen af 1819, som indtil dens ophævelse i 1897 i praksis lagde en væsentlig dæmper på omfordelingen af jordressourcerne i Vestjylland. Det var altså med de etablerede hedeboender som social basis, Blicher ville genrejse det gotiske Jylland!

Heller ikke Enrico Dalgas stræbte i realiteten efter at skabe en socialt mere retfærdig jordfordeling i Vestjylland. Det kan undre lidt, for Dalgas' far-

broder, Carl Dalgas, var en af de få, der i første halvdel af århundredet havde indtaget en positiv holdning til udstykning af hederne i småbrug. (Olwig omtaler ham ikke). Hedeselskabets grundlægger var, som Olwig overbevisende har redegjort for, påvirket af sin plejefar, J. F. Schouw, hvis folkelige indsats som pædagog og populærvidenskabelig skribent her bliver draget frem af glemselens slør. Gennem Schouw har Dalgas sikkert også fået sin klassiske dannelse grundfæstet. I det mindste hører Dalgas' kendte værk, »Geografiske billeder fra heden« (1867–68) hjemme i den klassiske tradition, det er en udspøkeret naturvidenskabelig og geografisk analyse, som er forenet med en klassisklitterær opfattelse af landskabet. (s. 68.) Ifølge Dalgas var det enhver dansk mands pligt at »join in removing the curse which seems to have lain upon West Jutland for a half-millennium...« Tanken om at genskabe et vergilsk guldalderlandskab med skove, enge og frodige agre blev med Dalgas en national sag. (Kap. 5: The »heat cause«.)

Hedeselskabets overvældende succes blev i begyndelsen af dette århundrede imødegået af folk, som anså dets rolle for at være udspillet. Navnlig Jeppe Aakjær angreb i skarpe vendinger Hedeselskabet for at have bidraget til, at en dybtgående jordreform blev forhalet; hvad angik de sidste stumper hede, havde de ingen landbrugsværdi, men burde bevares for fremtiden som historiske mindesmærker. (Kap. 6: Divergent views of the heath.)

Aakjærs understregning af hedernes æstetiske og rekreative værdier blev videreført i Socialdemokratiets og Naturfredningsforeningens kampagne for fredning af de tiloversblevne heder. Med fredningen blev landskabet reduceret til et fysisk objekt, beskyttet mod menneskelig påvirkning. Resultatet er ironisk nok, at hederne forsvinder i krat og buskads, medmindre de underkastes en dyr naturpleje. Olwig finder, at de fejlslagne forsøg på at bevare hedernes status quo rejser alvorlige spørgsmål om vor tids naturopfattelse (s. 90.)

Dette problem skal ikke diskuteres her. I historisk sammenhæng virker det derimod ejendommeligt, når Olwig s. 91–93 ligesom antyder, at hedeopdyrkningen i grunden var overflødig. Han hævder, at hedesagen var resultat af en national ideologi, hvis indhold (f.eks. tabet af Nordslesvig) ikke blev kritisk gransket; en rationel begrundelse, som hævdet af historikerne, var der ikke tale om. Det er en sandhed med modifikation: Hedeopdyrkningen var i væsentlig grad et resultat af socialt pres, som p.g.a. befolkningsudviklingen allerede gjorde sig gældende i begyndelsen af forrige århundrede. Som ovenfor nævnt lagde lovgivningen hindringer i vejen for en massiv kolonisation af heden, men ikke desto mindre blev der oprettet i hundredvis af nye landbrug i Vestjylland. Det betød, at en talrig befolkningsgruppe fik mulighed for at slå sig ned som jordbrugere. Hvis ikke den mulighed havde

stået åben, var de sikkert endt som emigranter i forfatterens hjemland, Amerika.

Olwigs afhandling er i enhver henseende original. Den er resultat af et grundlæggende kendskab til dansk litteratur og historie, hvilket navnlig i betragtning af at forfatteren er udlænding vidner om en stor intellektuel arbejdspræstation. Mange af dansk litteraturs klassikere er genlæst på en stimulerende måde og set i lyset af vigtige kulturstrømninger i europæisk historie. Alt dette gør hans argument om betydningen af klassisk naturopfattelse i hedespørgsmålet besnærende. Det giver desuden historikerne et vigtigt kildekritisk begreb i hænde i vurderingen af 17- og 1800-tallets debat om landboforhold; det viser også konkret, at ånd er magt – ikke mindst i form af den »sorte skoles« klassiske dannelse.

Asger Th. Simonsen

Karin Kryger: Frihedsstøtten. Landbohistorisk Selskab 1986. 181 s. ill. Kr. 248,-.

Karin Krygers bog om Frihedsstøtten er blevet til på initiativ af Landbrugsrådets Stavnsbåndsudvalg i anledning af 200-året for stavnsbåndets ophævelse i 1788. At dette bestillingsarbejde er udkommet et par år før det egentlige jubilæumsår er kun en fordel. Bogen risikerer ikke at drukne i den række publikationer, der utvivlsomt vil komme i den anledning.

»Frihedsstøtten« kommer rundt om hele emnet. Først et kapitel om de historiske forudsætninger for stavnsbåndets ophævelse og datidens syn på bonden som person – »Frihed og ejendom«. Derefter historien om »Ærestøtten for Kongens Velgerninger imod Bondestanden«, den rolle planerne kom til at spille under proprietærfejden, subscriptionsbidrag, »entreprenørerne« og beslutningerne omkring placeringen af monumentet. Endelig om Grundstensnedlæggelsen i 1792, færdigrejsningen i 1797, og de politiske forhold i den tidsperiode. Forfatteren får klart markeret frihedsstøttens rolle i denne politisk vanskelige og intrigefyldte tid.

Det næste store kapitel handler om »Frihedsstøttens budskab og udsmykning«, og her præsenteres en spændende diskussion af de tegninger, der menes at ligge til grund for udformningen af støtten. Forfatteren argumenterer overbevisende for, at en bestemt farvelagt tuschtegning har været præsentationstegningen, som subscriptionsribenterne kunne se, idet man har konstateret, at den er meget slidt i kanten og har en del fingerfedt på både for- og bagside. Den må således nødvendigvis have passeret mange hænder. (Se især s. 64–65, iøvrigt gengivet på bogens bagside).

De tre billedhuggere præsenteres, Wiedewelt, Weidenhaupt og Dajon. Deres arbejde blev ikke af-

lønnen, det var deres bidrag til støtten. Herefter følger en spændende gennemgang af de fire store allegoriske figurer og af de to relieffer. Og det udbydes nærmere, hvorfor netop de blev valgt. I disse afsnit er forfatteren rigtig på hjemmebane. Sammenhængen mellem forordningens tekst og de valgte allegorier, samt ændringer af motiver fra skitse til endelig form er engageret og spændende fremstillet.

De fire store allegoriske figurer forestiller troskab, borgerdyd, agerdykningsflid og taperthed. Troskab skal her forstås som »Troskab mod Fædrelandet«. (Blot kunne man ønske at troskabens hund, som der tales en del om, havde fået en gengivelse, hvor man kunne se den!) Borgerdyd skulle oprindeligt have været »Kærlighed til Fædrelandet«, men da den allegoriske figur her var en sejrende kriger, valgte man noget andet, da man ikke ønskede at understrege noget militaristisk. Der fandtes ikke nogen allegorisk figur for borgerdyd, der blot symboliseredes ved en egekrans. Denne satte man så på hovedet af en kvinde med blottet bryst og indholdsmæssigt kom figuren herved også til at stå for fred. (Men det er en noget længere argumentation, end der her er plads til. Læs den i stedet s. 68).

Agerdykningsfliden er fremstillet som en Ceres med overflødhedshorn, og taperheden er en kvinde med et løveskind over sig, en hentydning til Herkules, der var den almindeligste personifikation for symbolet. Men taperheden har også et spydbundt indhyllet i et flag, der egentlig hører til enighedens personifikation, for oprindeligt havde man tænkt at anbringe denne figur på støtten. Ved at føje spyddene til taperheden får man indirekte en hentydning til enigheden, og taperheden kommer herved både til at symbolisere bøndernes forsvarsvilje for landet og folkets styrke gennem enighed. Dette illustrerer, at symbolbrug ikke altid er så ligetil. Meget ofte er netop bestemte tolkninger afhængige af konteksten. Attributer ligger ikke altid fast, de kan udelades eller suppleres med andre. Man kan ikke altid tolke et monument umiddelbart. Længere beskrivelser og forklaringer er tit nødvendige for forståelsen, idet der ofte ligger mange overvejelser og hensyn bag et monuments udformning. Det gælder så absolut for frihedsstøtten. Ikke alene for de fire store allegoriske figurer, men så sandelig også for de to relieffer med »Trældom afskaffes« og »Retfærdighedens genius«. Man får også her forklaringen på, hvorfor »Friheden« ikke er personificeret på sin »Frihedsstøtte« – tilsyneladende en modsigelse. Men læs selv. Det er nogle af de mest fascinerende afsnit i bogen.

Det næste store kapitel drejer sig om »Frihedsstøtten i 1800-tallet«, og det er en veloplagt og morsom gennemgang af den rolle støtten havde i datiden. Gennem samtidige stik, malerier, fotografier m.m. får man indtryk af støttens omgivelser, der naturligvis gennemgik mange og store forandringer gennem tiden. Og der lægges morsomt op

til næste mere intrikate kapitel, hvor »Et nationalt monument står i vejen«. Planer for flytning, omgivelser, problemerne ved banens gennemføring, stat, kommune og banes tovtrækkerier etc. er spændende læsning. De sidste års skrivelser og diskussioner om flytning af monumentet er den rene søndagsudflugt ved siden af. Det afsluttende kapitel om »Frihedsstøtten i 1900-tallet« refererer netop disse sidste års hændelser, og bringer således bogen helt op to date. Men der er også beretninger og fotografier fra krigsårene, som må få ældre læsere til at mindes, at frihedsstøttens figurer var fjernet og det nederste af støtten sikret mod sprængstykker af en grim firkantet klodset kasse.

Som det fremgår af dette referat, er det en alsidig bog. Der er ikke her fortalt om alt, hvad den kommer ind på, for den nysgerrige læser må også gerne blive overrasket. Det er en meget grundig bog. Alene bibliografien er omfangsrig – og den nyeste litteratur er med! Naturligvis er der også både navneregister og et dækkende noteapparat. Forfatteren har haft begrænset tid til bogen, og det er en imponerende arbejdsindsats, der ligger bag. Men den havde måske haft godt af at hvile lidt. I sit sprog ligger den tæt op af tonen i kilderne, der kan være noget omstændelig, og undertiden forekommer gentagelser af tidligere udsagn sagt før, som utvivlsomt ville være undgået, hvis det ikke absolut skulle have gået så stærkt. Men det har intet med bogens indhold at gøre, som i sin alsidighed er forbilledlig.

Dorthe Falcon Møller

Julius Schovelin: Strejkerne i Danmark 1862–1881.

Udgivet af Jens Engberg. Universitetsforlaget i Aarhus 1985. 214 s. Kr. 138,75.

Hermed foreligger i trykt form Schovelins fremstilling, der hidtil har foreligget i håndskrift i Rigsarkivet. Der er tale om en afhandling som i 1883 blev belønnet med Universitets guldmedalje. Jens Engberg har supplerende udarbejdet indholdsfortegnelse, kapiteloverskrifter, fag- og stedregister og notehenvisninger. Endvidere har Jens Engberg indledningsvis skrevet en kort biografi over Julius Vilhelm Schovelin født i 1860 og redegjort for bedømmelsesudvalgets vurdering af afhandlingen.

Schovelin var meget interesseret i socialismen og arbejderklassen i sine unge år. Det var denne interesse, der fik hans professorer til at udarbejde en prisopgave om strejkerne i Danmark i årtiet før – og årtiet efter Internationales opståen i Danmark. Senere i livet placerede J. Schovelin sig som økonom, forfatter og politiker på den yderste højrefløj. Han blev f.eks. rådgiver for Tietgen i årene 1888 til 1910.

Men i denne afhandling er tendensen klart arbejdsdervelig. I sammenfatningen skriver han om arbejdsgiverne i forbindelse med konjunkturo-

svinget i 1875: »... og da nu den økonomiske Mis-
ère indtraadte, kunde Driftsherrerne nu ogsaa paa
deres Side med frelst Samvittighed benytte dem
fuldt ud af Konkurrenceforholdet til at trykke Løn-
nen og de fleste nægtede dem heller ikke noget i
den Retning. Humanitetsfølelsen hos de større Fa-
brikanter og Priskuranternes Tilstedeværelse holdt
vel noget igen, men alt i alt kun ubetydelig;...« (s.
200).

J. Schovelins kildegrundlag er aviser og samta-
ler med arbejdsgivere og fagforeningsledere med
flere. Desværre opgiver han ikke sine kilder, og
dette må være grunden til at Henry Bruun i »Den
faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil aar
1900« (1938/1977) kun med stor forsigtighed be-
nytter Schovelins afhandling. I note 4) s. 497 skr-
ver Bruun: »Den i det følgende udviklede Tanke-
gang er for Skomagerfagets Vedkommende frem-
ført af J. V. Schovelin..., *Som det synes på Grundlag af
Oplysninger fra Faget Arbejderes*«. Ligeså reser-
veret formulerer Bruun note 7 s. 520 om omkostningerne
ved en strejke blandt møbelsnedkerne i Køben-
havn i 1873: »J. V. Schovelin... – *mulig efter Med-
delelse fra Fagforeningen*«.

Georg Nørregaard er i det andet klassiske værk
om den tidlige arbejderbevægelse: »Arbejdsforhold
indenfor dansk haandværk og industri 1857–1899«
(1943/1977) noget dristigere end Henry Bruun.
Nørregaards kapitel om 1870'ernes strejker (s.
175–186) beror i høj grad på Schovelins frem-
stilling – 18 notehenvisninger af 72.

Uanset de manglende kildereferencer er det
glimrende, at Schovelins afhandling er blevet til-
gængelig i en trykt udgave. For det spændende og
interessante ved værket er, at det er skrevet i en
fase af fagforeningernes historie, hvor arbejderne
har høstet erfaringer med strejkevåbnet under høj-
konjunkturen 1871–75 og lavkonjunkturen
1876–79, og i begyndelsen af 1880'erne kan skimte
en ny konsolideringsfase med nyttig brug af »den
partielle strejke«. Det problematiske er naturligvis,
i hvor høj grad den unge cand. polit. Schovelin har
bearbejdet de indsamlede ræsonnementer og over-
vejelser, som arbejderlederne har indviet ham i.
Men afhandlingens tendens og vor viden om den
tids strejker i øvrigt (H. Bruun med flere) peger i
retning af, at vi her står med en samtidig be-
retning, der i grove træk afspejler i hvert fald kø-
benhavnske fagforeningslederes opfattelse af strej-
kevåbenets muligheder og begrænsninger omkring
år 1880.

Værket består dels i en gennemgang af 186 strej-
ker, hvoraf 80% falder i perioden 1871–75, i Kø-
benhavn og provinsen, og dels i nogle opsamlende
afsnit, kap. III og VI.

Schovelin afviser tanker om voldgift som løsning
på arbejdskonflikter. »...ligesom Krigen er den
moderne Politiks stadige, stiltiende Forudsætning
imellem Nationerne indbyrdes, saaledes er Striken
under de nuværende sociale Forhold Lønnings-
politikens: ultimo ratio.« (s. 208).

Er man interesseret i specielle fag i perioden
1862–1881, er der i fremstillingen lange udred-
ninger om de forskellige fags større og mindre held
ved at bruge strejkevåbenet. Schovelin opstiller på
det nærmeste en rangliste over fagene, med bygge-
fagene og typograferne i den øverste ende og sko-
magere og skræddere i bunden.

Helge Stavnbjerg

Kr. Marius Jensen og Anette Reenberg: *Landbrugs-
atlas Danmark*. Atlas over Danmark Serie II
bd. 4. Udg. af Det Kongelige Danske Geogra-
fiske Selskab i kommission hos C. A. Reitzels
Forlag. 1986. 118 s., Kr. 225,-

Såvel med hensyn til indhold som udstyr er det et
videnskabeligt formidlingsarbejde på meget højt
niveau, der her skal præsenteres.

Planerne for et stort anlæg »Atlas over Dan-
mark« bestående af en række tematisk afgrænsede
enkeltpbind hvert omhandlende en væsentlig del af
det danske natur- og kulturlandskab blev udfor-
met under krigen. I 1949 udkom det første bind,
Axel Schous »Landskabsformerne«, der såvel pæ-
dagogisk som videnskabeligt siden har domineret
opfattelsen af det danske naturlandskab og dets til-
blivelse. Seriens 2. bind blev Aage Aagesens om
befolkningen fra 1961, der mærkelig nok forblev
noget overset. Der var også fra starten planlagt et
atlas over landbrugets geografi. Arbejdet hermed
var betroet Aage H. Kampp, der næsten var fæ-
rdig med bindet, da samtlige klicheer og trykmanu-
skripter ulykkeligvis gik tabt ved schalburgtaget
mod Allers etablerement i Valby i foråret 1945.

Aage H. Kampps mange forarbejder blev imid-
lertid rekonstrueret og suppleret og dels brugt til
disputatsen fra 1959¹ dels til en lang række andre
arbejder opsummeret i »Prikkortatlas Danmark«²
og på engelsk i »An Agricultural Geography of
Denmark«³, hvoraf de to sidste mærkelig nok ikke
nævnes i Landbrugsatlas Danmark.

På trods heraf har der længe manglet et up-to-
date atlas over Danmarks landbrug, og det er me-
get glædeligt, at det nu har været muligt at udgive
det. Målet med atlasen har først og fremmest væ-
ret at belyse det danske landbrugs nuværende
struktur og produktionsbetingelser med særlig
vægt på ændringerne efter 1971. Som forfatterne
selv erkender (s. 2 og s. 103), så spiller den histori-
ske udvikling på mange måder en afgørende rolle
for nutidens landbrugslandskab, og de historiske
aspekter er da også i høj grad inddraget i analy-
serne. I den forbindelse kan man undre sig over, at
redaktionen ikke har valgt at udnytte blot nogle af
Aage H. Kampps mange arbejder, der ville have
passet fint ind i sammenhængen.

Såvel i dag som i fortiden har landbrugets pro-
duktionsvilkår imidlertid været helt afhængige af

de naturgivne forhold. Derfor indledes Landbrugsatlas Danmark med en gennemgang af Danmarks jordbundsforhold (af professor Kjeld Rasmussen), hvori der for første gang siden 1935 offentliggøres et detaljeret kort i stor målestok over jordbundsforholdene. Professor H. C. Aslyng har skrevet et meget instruktivt afsnit om de klimatiske forhold, og lektor Hans Kuhlman har behandlet det stadig stigende problem, som vindfygningen udgør.

Vindfygningen synes blot at være et af resultaterne af den på mange måder betænkelige udvikling af det danske landbrug, som behandles i værket, nemlig at byg og rodfrugter er blevet så dominerende i udnyttelsen af landbrugsarealet, at 2/3 af alle marker ligger nøgne hen i de kritiske forårsmåneder, og sammen med koncentrationen i ejendomsforholdene og den voksende stordrift, sløjfede levende hegn og stendiger, er risikoen for vinderosion steget meget betydeligt.

Det centrale i Landbrugsatlas Danmark er en række afsnit med en grundig gennemgang af de forskellige landbrugsafgrøder og ændringerne heri siden århundredskiftet. Medens Aage H. Kampps materiale var baseret på *sogne*-statistik, så har landbrugstællingerne efter 1970 kun omfattet de da skabte *primærkommuner*, hvilket naturligvis giver et mere grovmasket billede. For denne forskning er situationen efter 1981 dog endnu vanskeligere, idet Danmarks Statistik nu kun foretager stikprøvetællinger. Kommunalreformen 1970 har endda givet forfatterne problemer nok med at sammenligne tal før og efter reformen. For dog at få grundlag for visse slutninger har man udvalgt 4 amter og foretaget statistiske korrektioner for deres arealmæssige ændringer i 1970.

Som en art konklusion på undersøgelserne af arealudnyttelsen er foretaget en analyse af afgrøderne regionale fordeling ved en »principal-komponentanalyse«, der siges at være en »multivariabel transformation«. Anmelderen skal af gode grunde afstå fra at vurdere metoden men skal blot med interesse konstatere, at de fremstillede kort over afgrødestrukturen med »kommunerne inddelt efter scores på principalkomponent 1« 1981 og 1971 i hovedtrækkene ganske svarer til Aage H. Kampps kort over landbrugsregionerne samt til mit eget kort over dyrkningsystemerne i 1682/83.⁴

Det er vel ganske tankevækkende, at udsagnet »de generelle ændringer i afgrødestrukturen har ikke betydet udjævning af de regionale forskelle; de ensartede områder er de samme, selv om karakter-

trækkene (afgrødemønstrene) er forandrede« (s. 68), har gyldighed ikke blot for perioden 1971–81 men også 300 år tilbage i tiden, selv om den landbrugsmæssige udnyttelse af de enkelte regioner naturligvis er ændret fundamentalt.

I afsnittet om husdyrene i landbruget er det mest bemærkelsesværdige den stærke stigning i svineholdet efter 1950 især i Jylland og parallelt hermed forskydningen i antallet af malkekøer fra øerne til Jylland. Det er i den forbindelse ejendommeligt, at et fænomen som den markante koncentration af mejerier i de senere år overhovedet ikke omtales, ligesom det moderne standardværk om mejeribrug,⁵ end ikke forekommer i litteraturlisten.

Læsere, der er optaget af den løbende debat om landbrugets forurening af naturen med nitrat og om mulighederne for økologisk landbrug, vil blive skuffede over Landbrugsatlas Danmark. Gødningsproblemerne behandles yderst kortfattet (s. 89–91), hvorimod afsnittet om landbrugets energiforbrug (s. 91–94) er mere perspektivrigt, med en dokumentation af det store nitratforbrug i Vestjylland af hensyn til produktionen af grovfoder til kreaturerne. Det påpeges, at det egentlig er urationelt, at Lolland-Falster producerer store mængder foder i form af sukkerroetop m.v. og foderkorn, eftersom det kvægløse landbrug slet ikke kan forbruge dette foder, hvorimod der går store mængder energi til at transportere mælk fra Jylland til Hovedstadsområdet.

Økologiske driftsformer antydes som en mulighed på s. 94, men forfatterne afstår desværre fra en nærmere analyse.

Ændringerne i landbefolkningens størrelse og sammensætning har ligesom koncentrationen i ejendomsforholdene været særdeles betydelige i de senere årtier, hvilket atlasets belyser meget fint.

I et af de sidste afsnit: Landbruget og kulturlandskabet (s. 103–09) gennemgås meget illustrativt som et eksempel udviklingen i Bjernede sogn ved Sorø. Det nævnes indledningsvis »at en analyse af *nutidige* kortblade vil ofte være tilstrækkeligt til at påpege de væsentlige spor af den historiske udvikling i kulturlandskabet«, og man undskylder nærmest, at der i dette tilfælde også inddrages ældre kildemateriale. Metoden med retrospektiv analyse af moderne kortblade er en væsentlig del af undervisningen i kulturgeografi ved vore universiteter og skal som sådan ikke anfægtes. Eksemplet kan dog give lejlighed til at bemærke, at metoden

-
1. Aage H. Kampp: Landbrugsgeografiske Studier. Kbh. 1959.
 2. Aage H. Kampp: Prikkortatlas Danmark. Geografforlaget. 1984.
 3. Aage H. Kampp: An Agricultural Geography of Denmark. Geography of World Agriculture bd. 5. Budapest. 1975.
 4. Karl-Erik Frandsen: Vang og Tægt. fig. 51. Esbjerg. 1983.
 5. Claus Bjørn (red.): Dansk Mejeribrug 1882–2000. Odense 1982.

nemt inddebærer alvorlige fejltolkninger. Således kunne forfatterne have undgået at skrive sætningen »Bjernede Hovedgård hører ligeledes til sognets ældste bebyggelse« (s. 104), hvis de havde foretaget et enkelt opslag i Trap: Danmark (bd. 8 s. 735). Heraf fremgår det, at hovedgården først blev oprettet i 1783, samtidig med at Bjernede landsby med 7 gårde blev nedlagt, medens til gengæld ejerlaget Bjernede Huse med 6 husmandsboliger blev oprettet.

Landbrugsatlas Danmark er en særdeles fin videnskabelig, pædagogisk og teknisk præstation, som fortjener at få en vid udbredelse. På den baggrund virker nogle redaktionelle mangler ekstra irriterende. Langt de fleste af kortene er gengivet i farver, hvilket generelt gør dem let overskuelige. Bedst i så henseende er de kort, hvor man har lagt en farveskala, der går fra grøn (laveste værdi) over gul (gennemsnit) til rød (højeste værdi). Værre er de kort, hvor man har valgt en skala fra hvid over gul til rød, og næsten ulæselige er de kort, der indeholder op til 5 blå nuancer. Brugerne havde i de sidste tilfælde været meget bedre tjent med de gode gammeldags sort-hvide kort med rastere, (som også kunne kopieres til undervisningsbrug).

De sikkert mange læsere, som bliver så interesserede af værket, at de vil søge supplerende oplysninger om de enkelte emner, har det ikke nemt. Kildeangivelser til tekst, kort og figurer forekommer kun undtagelsesvis, og litteraturfortegnelsen er som nævnt meget summarisk. Derimod har man gjort ekstraordinært meget ud af engelske resuméer til såvel figurer som tekst, hvilket selvfølgelig er rosværdigt. Men at man i et værk af et sådant format (og til en sådan pris) ikke har kunnet ofre 2 sider på et register er uforståeligt.

Karl-Erik Frandsen

Troels Fink: Estruptidens politiske historie 1875–1894. Odense Universitetsforlag 1986. 620 s., ill. Kr. 298,-

»Han (Estrup) havde ... en forstående holdning over det trofaste tyende, men han havde ikke tillid til, at den brede befolkning ville formå at opbyde den indsigt og den sunde fornuft, der skulle til, for at den kunne tage ansvaret for landets styre«. Sådant skriver Troels Fink i bind I, s. 10 om Estrup – manden der mere end nogen anden har givet en hel periode navn.

Det er et værk som Fink har arbejdet på i mere end en menneskealder, men først nu har han fået afsluttet dette arbejde om den politiske side af Estruptiden.

Værket er delt i to bind, bind I omhandler tiden 1875–1885 – et tiår hvor den politiske kamp med Troels Finks ord stort set blev ført inden for

Grundlovens rammer, bind II omfatter årene 1885–1894 hvor »væsentlige elementer af forfatningen« var sat ud af kraft. Om diktatur var der dog aldrig tale.

Estruptiden var en politisk kamptid, hvor strids- emnet var hvordan Grundlovens ord om folkestyre egentlig skulle forstås. For Venstre var parlamentarismen svaret, for Højre var parlamentarismen blot »talmajestættens enevoldsmagt«, og som det indledende citat viser, var Estrup uden forståelse for at folkets brede lag kunne tilføre dansk politik kvaliteter.

På sin vis kan man sige at Troels Fink giver Estrup nogen oprejsning. Efter Venstres sejr i 1901 har der sandt at sige ikke været megen sympati for »Grundlovsbryderen« i dansk historieskrivning. Estrup fremstår ikke som den magtglade statsleder, slet ikke som nogen diktator type i Finks bog. På mange områder blev han presset af andre, og det var vel egentlig først efter 1885 at han virkelig blev den »stærke mand«. Fink siger om Estrups rolle i 1885 at »det var ikke Estrup, men hans fætter, kulturminister Jacob Scavenius, som udførte den konfrontationspolitik, der førte til konflikten i 1885 (II, s. 10) – med juridisk opbakning af dr. jur. Henning Matzen. Efter de store provisorier og især efter attentatforsøget på Estrup fik han en stærkere position ikke blot i offentligheden, men også i partiet Højre«.

I forhold til kongen synes Estrup dog af have været både selvstændig og sikker. Det må også have været nødvendigt, for Troels Finks bog viser hvor diletantisk Christian IX var både i udenrigspolitisk henseende og i forhold til Rigsdagen. Demokratiets kerne forstod kongen aldrig.

Hovedpersonen er naturligvis Estrup, men gennem skildringen af det politiske spil tegnes der også nærgående portrætter af Venstres ledende skikkelser, især af Berg og Hørup. Ingen af dem skildres med udpræget sympati. Også andre politiske billeder tegnes, blandt dem af Lars Dinesen, hvis indsats som Højres indpisker vel nok anerkendes, men som bestemt ikke er noget tiltalende bekendtskab. Om hans rolle i kulturminister Scavenius' fald – (ministeren på horehus) – skrev Politiken at »sagen lugter af Lars Dinesen og andet kannedt«.

Troels Finks skildring er kronologisk fremadskridende, og den kan virke let trættende i sin detaljerighed. Den oplives af en række velvalgte citater af bl.a. kabinetssekretær Trap og direktør P. Vedel, som begge havde et skarpt blik for at fange situationer. Mest lider værket måske under en manglende syntese, faktisk er man lidt i tvivl om hvad Fink egentlig vil – udover at præsentere sit righoldige materiale. Men dette savn skal ikke sløre at der er samlet et stort, kildemæssig vel-funderet materiale om denne spændende periode i dansk politik.

Verner Bruhn

Jóan Pauli Joensen: Folk og Fisk. En studie over produktion og miljø i klipfiskeberedningen på Færøerne. Ålborg Universitetsforlag. 1985. 219 s., ill. Kr. 185,-

Klipfiskeproduktionen var grundlaget for den færøske økonomi fra slutningen af forrige århundrede frem til 2. verdenskrig. Men den var mere end det: den var forudsætningen for en omformning af det færøske samfund fra en selvforsyningsøkonomi til en pengeøkonomi, ligesom den samtidig i et helt ukendt omfang inddrog øerne i den internationale økonomi. Herved er tiden central i den færøske historie, men erindringerne fra dengang er også en væsentlig del af den færøske referensramme og selvopfattelse den dag i dag.

Overgangen fra bondesamfund til fiskersamfund og i særdeleshed de socio-kulturelle processer i forbindelse hermed har gennem ti år været en central del af museumsinspektør Jóan Pauli Joensens forskning. Han har gennem indsamlingsprojektet »Færøerne i sluppetiden« indsamlet et meget stort erindringsmateriale. En del af dette materiale er tidligere blevet udgivet i »Fiskafolk« (1982), som primært er en kildesamling. Den første bearbejdelse foreligger med »Folk og Fisk«.

Grundlæggende for udviklingen af klipfiskeberedningen var handelens frigivelse og impulser udefra. Efter at den danske stat i 1856 havde opgivet sit monopol på handelen havde mange købmænd begyndt forretning, men i løbet af kort tid etablerede mange større virksomheder filialer på bygderne, således at Færøerne blev knyttet sammen i et net af handelsinteresser. Den tekniske viden kom fra Shetlandsøerne, både m.h.t. fiskeriet og fiskebehandlingen. Det oprindelige fiskeri var kystfiskeri fra mindre både, men i slutningen af 1800-tallet overtoges udrangerede engelske og shetlandske slupper. Investeringerne heri var omfattende, og partsrederierne afløstes af enkeltmandsvirksomheder, oftest købmænd.

Klipfiskeberedningen var en langvarig og arbejdskrævende proces. Flækning, rensning og den første saltning skete på slupperne, mens vaskning, saltning og tørring foregik i land. Tørringen var i solen på klipper, men efterhånden vandt inden-dørstørring frem. Arbejdet var meget afhængigt af vejret, både regn og stærk sol kunne ødelægge fisken. Beredningen var kvindearbejde, kun opsynet foretoges af mænd, ofte købmanden selv. Størstedelen af produktionen foregik i nogle få bygder, og hertil kom i sæsonen mange kvinder fra andre bygder.

Før klipfisken var der meget begrænsede muligheder for kvinder at få arbejde uden for hjemmet, og da næsten udelukkende som tjenestefolk for blot kost og logi. Sæsonarbejdet skabte også en geografisk mobilitet som aldrig før blandt de ugifte kvinder. Arbejdet var hårdt, akkorden bevirkede store individuelle forskelle i løn, og indkvarteringen var

ofte ringe. Men der var ikke mange andre muligheder. Og allerede i 1922 stiftedes fiskepigeres fagforening i Tvøroyri, den største fiskebygd.

Ud fra amtslægens indberetninger og ernærings-ekspeditionen 1936-37 kan føden i de mindre og større bygder beskrives. Ud over at vise store forskelle i mønstret – de gamle fødeelementer var ved at forsvinde i de større bygder, hvor man ikke havde råd til at købe dem – fremgår det også, at selv i selvforsyningsøkonomien var der store uligheder.

Samfundet var kapitalsvagt, selv skatterne blev oftest erlagt i arbejdsydelse. Købmændene var i længden ikke kapitalstærke nok til selv at finansiere væksten. De gav rente på penge, som andre satte i deres virksomhed, for at lokke kapital til. Desuden forhalede de deres ansattes lønudbetaling og udbetalte den helst i varer. Det var almindeligt både for fiskerne og fiskepigerne at have en kontrabog, hvori løn og varer stod noteret, og så vente med afregningen, til sæsonen var slut. Konsekvensen var, at de ansatte var bundet til den enkelte købmand, og det var snarere tredivernes afsætningskrise med de følgende købmandsfallitter end fagbevægelsens styrke, som fik ændret systemet.

Tvøroyri var den vigtigste fiskerihavn og klipfiskeproducent frem til 1930, og bogen slutter med en nærmere undersøgelse af forholdene her. I Tvøroyri kom forskellene mellem klasserne stærkest til udtryk. Købmændene på den ene og en stor gruppe arbejdsfolk på den anden skilte sig både økonomisk og kulturelt ud fra det gamle bygdesamfund. Meget underholdende er beskrivelsen af, hvorledes storkøbmændene efterabede det danske borgerskabs manerer.

Af den gennemgang turde være fremgået, at bogen er en væsentlig beskrivelse af et vigtigt område i den færøske historie. For andre er den spændende ved sin undersøgelse af overgangen fra selvforsynings- til pengeøkonomi, særligt da den gennem sit materiale kommer meget tæt på lokalsamfundet. Til gengæld er den almene økonomiske udvikling dårligt belyst, og kildemæssigt er det også et problem, at forfatteren ikke i højere grad inddrager de bevarede købmandsarkiver til kontrol og supplement. Endnu er der desværre ikke skrevet en faglig god gennemgang af en færøsk købmandsvirksomhed. I beskrivelsen af produktionsmiljøet ville det også være på sin plads med en oversigt over bygningerne i købmandsvirksomheden. Overraskende er det også, at kvindernes stilling ikke undersøges mere. Deres nye pengeindtægt kunne dog have fået konsekvenser.

I betragtning af, at dansk ikke er forfatterens modersmål, er bogen velskrevet. Men forlaget burde have gjort forfatter og læser den tjeneste i det mindste at rette elementære grammatiske fejl (f.eks. skrives »sin« i stedet for »deres«). Til gengæld må man sige, at billeder og tegninger på udmærket vis supplerer og illustrerer teksten.

Peter Korsgaard

Hans Erling Langkilde: Nyklassicismen i købstæderne. Arkitektur og arkitekter i årene omkr. 1920. Arkitektens Forlag, København 1986. 160 s., ill. Kr. 295,00.

Købstædernes almindelige Brandforsikring har fået den gode idé at markere sit 225 års jubilæum med udgivelsen af en publikation om et dansk bygningskulturelt emne, meget relevant om nyklassicismen i købstæderne omkring 1920. Bogens forfatter er arkitekt og kendes bl.a. for ét af dansk funktionalismes hovedværker, Lyngby Rådhus opført i 1938–41 (i samarbejde med Ib Martin Jensen). Selv om Langkilde har stået fadder til dette rådhus og mange andre funktionalistiske bygninger, har han altid haft format nok til at værdsætte de umiddelbart forudgående perioders, historicismens og nyklassicismens, kunstneriske udtryksmåder, som funktionalismen – i alle tilfælde i teorien – brød fuldstændigt med. Langkildes afbalancerede synsmåde, at vurdere en stilistisk epoke ud fra dens egne forudsætninger, er almindelig anerkendt i dag, men har i 1930–40'erne været kontroversiel.

Med Langkildes bog får vi for første gang en større samlet behandling af nyklassicismen i Danmark. Perioden har selvfølgelig været inddraget i nyere og nye arkitekturhistoriske oversigtsværker, men har lidt under funktionalismens dominerende rolle i nybyggeriet igennem fem decennier. Funderet på grundsætninger som »form follows function« og »less is more« har funktionalismen ikke haft meget til overs for en epoke, der satte det æstetiske, velafvejede proportioner og velafbalancerede detaljer i højsædet. Dette kommer tidligst og tydeligt til udtryk i tidsskriftet »Kritisk Revy« 1926–28. Først i de senere år er man for alvor begyndt at stille spørgsmål ved de principper, funktionalismen baserede sig på. Nyklassicismen er tidligere behandlet af Hakon Stephensen med udgivelser om arkitekterne Thorkild Henningsen (i 1978) og Carl Petersen (i 1979), begge centrale skikkelser i dansk nyklassicisme. Den begyndende revurdering af perioden har også givet sig udslag i udstillingsmæssig sammenhæng. Der tænkes hér specielt på det fællesnordiske udstillingsprojekt »Nordisk klassicisme 1910–1930«, der herhjemme vist i Nikolaj Kirke i 1982.

Langkilde har afgrænset sit stof til købstæderne, hvilket begrundes med, at »Nyklassicismen har været for lidet værdsat, navnlig i købstæderne, hvor den endda har udfoldet sig særlig smukt.« (s. 13) – og mindre pompøst end i hovedstaden. Det er netop stilens typiske og almene udtryksformer, Langkilde søger. At nyklassicismen i stor udstrækning har været benyttet til beskedne enfamilieshuse (Bedre Byggeskik), har utvivlsomt været en medvirkende årsag til, at perioden er blevet overset. Det er nu en gang lettere at få øje på et stort rådhus eller en stor kirke. Men sådanne formål er nyklassicismen nu også blevet fundet anvendelig

til i købstæderne. Formålet med Langkildes bog er bl.a. at åbne folks øjne for nyklassicismen i provinsen med henblik på værdsættelse og bevaring.

Langkilde har personligt kendt mange af de arkitekter, der har opført nyklassicistiske bygninger i købstæderne. Han er måske dén sidste, der er i besiddelse af dette førstehånds kendskab og som samtidig har interesse for og evner til at behandle emnet. Langkilde har ved siden af sin omfattende virksomhed som arkitekt også skrevet en række bøger om arkitektur og boligforhold, ligesom han har været redaktør af tidsskriftet »Arkitekten«, lærer og professor ved Kunstakademiet. Langkilde har til fulde udnyttet den fond af viden og erfaringer, han har indhøstet på alle disse felter i »Nyklassicismen i købstæderne«. Det er en meget informativ og yderst velskrevet bog.

Foruden et kort forord rummer publikationen en indledning med en præcis karakteristik af perioden og en afklaring af begrebet »nyklassicisme«, der u hensigtsmæssigt anvendes på to stilistiske perioder, henholdsvis i begyndelsen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. Derefter følger bogens hovedafsnit, en alfabetisk-geografisk tilrettelagt gennemgang af ialt 23 købstæders nyklassicistiske arkitektur. Esbjerg, Hjørring og Horsens m.fl. bliver behandlet, lokaliteter, der normalt ikke vies megen opmærksomhed i arkitekturhistoriske værker, men som har deres berettigelse i denne sammenhæng. Man kunne umiddelbart frygte, at en sådan leksikalsk tilgang til emnet, hvor praktisk den end måtte forekomme, ville resultere i mange kedsommelige gentagelser. Men det gør den ikke. Langkilde manøvrerer fornemt igennem det store og ret uopdyrkede stof, afdækker fortløbende nye facetter af periodens arkitektur, dens idé og udtryk, samtidig med, at periodens mange og mindre kendte, men ofte dygtige arkitekter præsenteres, f.eks. Harald Peters i Esbjerg, Viggo Norn i Horsens og Holger Mundt i Sønderborg. Langkilde er ikke mere fastlåst i sin leksikalske disposition, end at han bryder den alfabetiske rækkefølge af købstadspræsentationen allerede fra starten, men han gør det også kun dér. Det er gjort med velberådet hu, idet det af hensyn til forståelsen af perioden er væsentligt at få gennemgået Fåborg Kunstmuseum – opført efter tegning af Carl Petersen i 1912–15 – før enfamilieshusene i Esbjerg, idet kunstmuseet må betragtes som nyklassicismens første og måske fineste hovedværk. Oven på Fåborg og Esbjerg afdækkes – købstad for købstad – nyklassicismens ideologi og udtryksformer gradvist. Der slutes af med Århus, der må siges at være et værdigt punktum for bogens hovedemne med sine mange og fornemme nyklassicistiske bygninger. At Århus indtager en særstilling i denne sammenhæng skyldes, at byen omkring århundredskiftet udviklede sig til provinsens største og ikke mindre tilstedeværelsen af specielt én overordentlig duelig – og produktiv – arkitekt, nemlig Axel Høeg Hansen. Bogen afsluttes med et efterskrift om-

handlende nyklassicismen i København. Derved sættes stilens formulering i købstæderne i relief. – »Nyklassicismen i købstæderne« er forsynet med noter, henvisninger og personregister.

Langkilde anvender bl.a. følgende adjektiver til karakteristisk af nyklassicismen: klarhed, konsekvens, æstetisk kvalitet og harmonisk proportionering. Disse kan med fuld ret anvendes til at beskrive Langkildes behandling af nyklassicismen. Emne og form går således op i en højere enhed. Det gør bogens emne og dens udstyr også. Bogens format er således baseret på det gyldne snit, og der er valgt en klassisk skrifttype. – Bogen er rigt udstyret med illustrationer bestående af bygningstegninger og sort-hvide fotos; dertil kommer farvegengivelser af en række af arkitekternes bygningsprojekter, typisk akvareller. Det er sjældent, at en dansk bog om arkitektur er så fornemt udrustet. Der er tale om et stykke overordentlig fint boghåndværk.

Der er god grund til at ønske Langkilde og Købstædernes almindelige Brandforsikring til lykke med denne publikation. Samtidig skal Langkilde ønskes til lykke med de 80 år i år med håb om et langt og produktivt otium.

Anne Christiansen.

Axel Christophersen: København og omegn gennem 6000 år. En kortlægning af de arkæologiske interesseområder i Københavns Kommune. Københavns Bymuseum. 1985. 168 s., ill. Kr. 95,-

Gennem det seneste årti har vi set en stigende interesse for byarkæologi. Det er bl.a. befordret af loven fra 1969 om, at fund, der gøres ved jordarbejder, skal anmeldes, så der kan gives lejlighed til at foretage arkæologiske undersøgelser. Principielt kan disse først iværksættes, når man ved gravning er stødt på et fortidsminde, men gennem de 17 år, loven har virket, er det blevet en udbredt praksis, at arkæologiske hensyn inddrages i planlægningen af anlægsopgaver. Den foreliggende bog skal tjene netop dette formål.

Bogens indhold beskrives i indledningen som en systematisk registrering af allerede kendte lokaliteter af arkæologisk interesse inden for Københavns Bymuseums ansvarsområde. Det er vist første gang, der i Danmark er udgivet en sådan oversigt med det udtrykkelige sigte at være et arkæologisk redskab for planlægning af anlægsopgaver. Det er et stort skridt frem. Men det første skridt er altid det vanskeligste. Man gør her nogle erfaringer, som gerne skulle nyttiggøres i fremtidigt arbejde af tilsvarende karakter.

Bogen henvender sig først og fremmest til kom-

munens fysiske planlæggere, men der udtrykkes håb om, at den – på trods af at den ikke prætenderer en videnskabelig analyse af de indsamlede data – i kraft af det systematiske indsamlingsarbejde kan bruges til et indledende studium af byens historisk-topografiske udvikling. Det kan være farligt at have et dobbeltsigte. Man risikerer, i stedet for at placere sig centralt, at sætte sig mellem to stole. Og hvor går grænsen mellem den videnskabelige analyse og det, der er gjort her, hvor i hvert fald for historisk tid fund søges identificeret og fænomener søges lokaliseret ud fra skriftlige kilder?

Efter indledning med programmerklæring og redegørelse for målgruppe og indsamlingsprincipper, falder bogen i fire afsnit: Forhistoriske lokaliteter; landbebyggelsen; middelalderbyen og institutioner etc. (åer, søer m.v.) uden for voldene.

De fire registrantafsnit består af kort med afmærkning af fundlokaliteter osv. med en efterfølgende forklaring til hvert enkelt af de afmærkede fænomener. Det indskærpes gang på gang, at der også kan komme fund, hvor der ikke tidligere er registreret noget. Signaturforklaringen findes på forsides flap, som kan foldes ud, så man stadig har den for øje.

I afsnittet om de forhistoriske lokaliteter er der et kort over hele området, hvorpå alt hvad der er registreret i sognebeskrivelsen er indtegnet med angivelse af SB-numre, der refererer til oplysninger om fundene. Fund og oplysninger om gravhøje, der ikke findes i sognebeskrivelsen, er ikke medtaget, et valg, der ikke begrundes. Fundsignaturerne er efter arkæologisk tradition opdelt i gravhøje, boplader og løsfund og med kendetegn for perioder. Signaturernes arkæologiske karakteristika suppleres med sognebeskrivelsens tekst for de enkelte punkter. Teksten har i nogle tilfælde en kommentar om bevaringstilstand (fredet, udgravet, sløjfet, helt sløjfet, forsvundet).

Det andet afsnit, om landbebyggelsen, indledes med oversigtskort over gamle landsbyer i området. De gennemgås derefter, hver præsenteret i et opslag med et kort og kommentar. Det er illustrativt at se de gamle landsbyer lagt ind over et moderne kort, og det er givet, at netop dette afsnit vil blive af stor nytte i den fremtidige udforskning af områdets landsbybebyggelse. I den ledsagende tekst fremlægges historiske data fra skriftlige kilder og fra eventuelle arkæologiske undersøgelser, og lokaliseringen kommenteres, hvis den er problematisk. Det er udmærket.

Afsnit 3 og 4 handler om middelalderlige og senere forhold, både inden og uden for voldene. Det drejer sig om såvel små som store ting og rækker fra enkeltbygninger via befæstning til vandløbsregulering. For middelalderbyen vises et helt bykvarter på hvert kortudsnit, hvorefter de enkelte fænomener kommenteres, og der fremlægges dokumentation i form af citater fra middelalderlige kilder eller henvisninger til litteratur.

Gennemgående problematisk i bogen er registrering af bevaringstilstand. Med bogens udtrykte målsætning burde det komme klarere frem, hvad planlæggerne skal tage hensyn til. I afsnit 1 fremgår det ikke, at der er forskel på det hensyn man skal tage til en fredet høj og dens omgivelser (Naturfredningslovens § 48 og 53), og på hvordan man skal indrette sig efter et enkeltfund, en sløftet høj, en udgravet høj eller et bopladsfund. Der er slet ikke givet nogen vejledning. Det kunne være gjort i teksten, men nok så overskueligt kunne det med signaturerne på kortet være angivet, hvilken grad af hensyntagen fænomenerne kræver.

Kortene i afsnit 2–4 er langt klarere end i afsnit 1, men stadig med det forbehold, at man ikke kan se, om de ting, der er markeret, er fjernet, om der bevaret rester under jorden, om de indgår i nu-stående bygninger, eller om de ligefrem udgør bygninger, der i det store hele er middelalderlige. Dette fremgår, i hvert fald når det gælder viden, der kommer fra udgravninger, heller ikke af kommentarerne, og måske – eller snarere sandsynligvis – ikke engang ikke af de fundberetninger, som ligger til grund for arbejdet. Det var ikke tidligere tiders arkæologers vane at redegøre for, hvad der blev bevaret under jorden, og man kan derfor ikke klandre nogen, hvis oplysningerne ikke findes. Men selv det, at en oplysning ikke findes, må det være rart at have med i sine overvejelser, når der skal graves ledninger ned i Strøget, tværs gennem det område, hvor Sankt Clemens, Københavns ældste kirke, lå.

Skriftlige kilder om København og nabolandsbyerne er indsamlet fra *Kjøbenhavns Diplomatarium* (udg. 1872–87), et pragtfuldt redskab for den, der arbejder med Københavns historie, for her er så at sige alt samlet på et sted. Men en del burde være checket i nyere kildeudgaver. Især kunne med fordel C. A. Christensens udgave af Roskildebispens jordebog (*Danske Middelalderlige Regnskaber* 3. rk. I, 1956) være benyttet; den har på mystisk vis fundet vej ind i forkortelseslisten, hvilket er vildledende, når der konsekvent refereres til og citeres fra udgivelsen i *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Roskildebispens jordebog fra 1370'erne er en uomgængelig kilde til Københavns historie, fordi der heri bl.a. er en fortegnelse over Københavns grunde, et skelet for alt arbejde med middelalderbyens topografi. C. A. Christensens registre er fortræffelige, hvad man nok kan have brug for, når man gennemgår en liste over henved 600 grunde. Der smutter nemt noget, selv med den grundigste læsning, som det er sket med skolen ved Vor Frue kirke (s. 83, afsnit 3.4.3; DMR 3 I s. 115).

Det med kildeudgaven kunne endda få være, hvis man var overbevist om, at teksten var forstået af den, der har samlet og gengivet citaterne på latin, hvilket – al respekt for den primære målgruppe – måske er mindre hensigtsmæssigt. Jeg vil nævne tre steder, hvor en grundigere læsning havde hjul-

pet argumentationen. Ved landsbyen Emdrup (s. 27, afsnit 2.3) savnes oplysningen om, at der til Emdrup hørte mølle og fiskeri (DRM 3 I s. 85); det kunne være inddraget i diskussionen af Rosbæk mølle (s. 115, afsnit 4.1.1). Ved Nyby (s. 33, afsnit 2.6) savnes jordebogens oplysning om, at den var nyanlagt, og at den var udskilt fra Solbjerg (DMR 3 I s. 131 f.) altså et led i diskussionen om, hvor Nyby lå, og derfor nok en bemærkning værd. Et smertensbarn er Sankt Jørgensgården, hvor det diskuteres, om den kan være flyttet i løbet af middelalderen, bl.a. ud fra en notits i jordebogen. Heraf siges det at fremgå, hvor »hospitalet på det tidspunkt har ligget«, men det er overset, at beliggenheden og funktionen af Sankt Jørgens hus er beskrevet i hhv. perfektum og imperfektum, så det præj, notitsen – der i øvrigt ikke er ganske entydig – giver, gælder noget fortidigt.

For den fysiske planlægning i dag kan det vel være ligegyldigt, om det var ærkebisp (s. 23, 35, 69, 141) eller Roskildebispens, der i 1300-årene sad inde med København. I og for sig kan det også være ligegyldigt, om levnene af det middelalderlige København er fra det ene eller andet århundrede, skønt jeg ikke tvivler på, at viden om fænomenerne skærper interessen for dem. Noget tilsvarende kunne gælde identifikationen af fund, noget som til gengæld er af betydning for den arkæolog, der planlægger en udgravning, en person, som i øvrigt slet ikke er nævnt. Men det bør ikke være ligegyldigt, om og at der er bevaret noget, om ikke andet fordi loven siger, at der skal tages hensyn til det. Jeg tvivler på værdien i planlægningssammenhæng af f.eks. de latinske citater – så meget mere som udgiveren tilsyneladende ikke selv er for stærk i jordebogslatin. Den plads, de optager, kunne nok have gjort mere gavn, hvis den var udnyttet til at fortælle om bevaringsgrad, eller i det hele taget til en vejledning til og for den fysiske planlægning.

Man kan skæve til vort naboland, Sverige, for at se, hvordan det kan gøres.

Ingrid Nielsen

Tinne Vammen: Rent og urent. Hovedstadens piger og fruere 1880–1920. Gyldendal. 1986. 296 s., ill. Kr. 248,-.

Vi er mange yngre historikere, der har nydt godt af Tinne Vammens til tider næsten maniske idérigdom. Hun er en af pionererne inden for den nyere kvindeforskning og har gennem sin undervisning videreformidlet sin store viden og virket som igangsætter. Der er heller ingen tvivl om, at Tinne Vammens bog »Rent og urent« vil virke inspirerende på læsere fra brede kredse. Det er en meget righoldig og kompakt bog, som vidner om forfatterens belæsthed og overblik over den behandlede periode.

Tinne Vammens undersøgelse giver et indblik i kvindelivet upstairs and downstairs i perioden 1880–1920, hvor samfundet generelt undergik et hamskifte, som nordmændene siger. Det er forholdet mellem fruene og pigerne, der interesserer forfatteren, samspillet mellem køn og klasse. Bogen indledes med en nærbeskrivelse af beboerne i ejendommen Sølvgade 30 i København, hvor forfatteren selv bor. Det er spændende læsning, for mange af beboerne har efterladt breve, dagbøger m.m. – blandt andre maleren Viggo Johansen og hans frue, Martha. Flere af Viggo Johansens dejlige billeder er gengivet i bogen, og historien om Viggo og Martha er fyldt med sprængstof. Materialet til dette afsnit må kunne bære en bredere skrivelse, end det har været muligt i bogens stramme disposition. Gennem dette første afsnit kommer læseren tæt på det levede liv, pigerne, herskaberne, fødsler, undertrykkelse, familienetværk, classeskel m.m. Såvel her som i bogen som helhed efterlades man lidt skuffet over, at det store stof har skullet presses sammen til 260 sider. I øvrigt ville det have været fint, om afsnittet havde bragt en grundplan over Sølvgade 30 samt et kort over kvarteret.

Tjenestepigeerhvervet var på retur efter århundredeskiftet, hvor udviklingen af det industrikapitalistiske samfund skabte nye og »friere« erhverv for kvinder. Husmødrene klagede over, at det gamle personlige forhold mellem herskab og tyende havde ændret sig til et rent kontraktmæssigt. Bogen behandler denne ændringsproces og såvel fruernes som pigernes holdning til den. Erhvervet havde et vist førkapitalistisk tilsnit, idet pigen ifølge tyendeloven var underlagt herskabets myndighed og skulle stå til rådighed døgnet rundt. Mange piger ønskede da også tyendeloven og skudmålsbogen afskaffet til fordel for en status som »fri« lønarbejder.

Fruerne prøvede på forskellig vis at oplære pigerne til igen at blive tro og gode tjenestepiger. Bogen behandler via den normative litteratur fruernes bud på den ideelle husmoder og hustru og i forlængelse heraf kravene til den gode pige. Det er karakteristisk, at fruene så sig selv som repræsentanter for en højere kultur og dermed forpligtet til at bringe de sande normer »ned« til tjenestepigernes niveau. Der var dog undtagelser, bl.a. kontreadmiralinde Emma Gad, som mange i dag forbinder med stive konventioner, men hun var i samtiden fortalende for en mere tidssvarende omgangstone og en modernisering af herskab-tyende forholdet.

Interessant er bogens fremhævelse af, at både fruer og piger arbejdede for en højnelse af husarbejdets status for at gøre det til et regulært fag eller arbejde. I takt med husarbejdets isolation fra produktionen i øvrigt voksede kvindernes behov for at fremhæve husmoderens og moderens samfundsmæssige betydning, kravet om huslig uddannelse, om erhvervslivets rationelle principper indtog på det huslige område. Når kvinderne dengang

krævede retten til erhverv, uddannelse, politiske rettigheder, var det oftest med henvisning til kvindernes særart, at samfundet ville vinde ved at blive beriget på alle planer med kvindelige erfaringer.

Husmødrene trådte ud i det offentlige rum og tog f.eks. del i det filantropiske arbejde. Det er et af bogens bedste kapitler, hvor filantropiens væsen beskrives, dens forhold til arbejderbevægelsen, til udviklingen af en statslig socialpolitik og kvindernes behov for en udvidet aktionsradius. Filantropien skabte kvindekarrierer og gav kvinderne administrative og organisatoriske erfaringer uden for hjemmets sfære, selv om det var som hjemmets repræsentanter, kvinderne engagerede sig i arbejdet. De mange filantropiske foretagender kaldtes ofte »hjem«, og de ydende kvinder betragtede sig selv som en slags frelsende engle.

Spændende er ligeledes afsnittet om prostitutionen i København 1874–1906, hvor der eksisterede lovgivningsmæssig regulering. Netop kontrollen med de prostituerede giver os mulighed for i dag at kigge ind i miljøet, og forfatteren har tydeligvis være fascineret af politiarkivernes materiale. Man kan indvende, at det nok hørte til undtagelserne, at tjenestepigerne blev prostituerede, men afsnittet kaster lys på pigernes mulighed for social deroute og på samtidens dobbeltmoraliske holdning til seksualitet. De prostituerede var samtidig antitesen på tidens borgerlige kvindeideal.

Mindre vellykket er derimod behandlingen af de ugifte mødre, hvor Tinne Vammen søger at beskrive pigernes seksualitet. Afsnittet bygger navnlig på ydre beskrivelser af forholdene, statistik og lovgivning m.m. I den anførte litteratur er der ikke meget belæg for antagelsen om udbredt førægteskabelig seksualitet blandt pigerne, selv om det utvivlsomt er sandt nok, men det kræver andet kilde materiale at underbygge påstanden.

Bogen afsluttes med en undersøgelse af Københavns Tjenestepigeforening, som stiftedes 1899 og var den første levedygtige organisation for tjenestepiger. Organisationsprocenten blev aldrig særlig høj, bl.a. fordi erhvervet var et gennemgangserhverv for unge piger. Afsnittet er ikke en traditionel kronologisk gennemgang af foreningshistorien, men snarere en kulturhistorisk anlagt analyse af de interne og eksterne relationer. Foreningens historie fortæller meget om tjenestepigelivet, og afsnittet leverer et udmærket eksempel på, hvorfor det er vigtigt også at beskæftige sig med historiens »fiaskoer«.

Tinne Vammen giver et portræt af foreningens mangeårige, ambitiøse og energiske formandinde Marie Christensen, og det er kun en af bogens mange kvinder, som er forholdsvis ukendte uden for kvindeforskernes kredse. I denne anledning vil jeg derfor pege på et projekt, som burde sættes i værk, nemlig udgivelsen af en samlet biografi over alle de kvinder, som den nyere kvindeforskning har gravet frem, men som ikke findes i eksisterende biografiske opslagsværker. Der kunne også tages

fat på monografier om enkelte kvinder som f.eks. Johanne Meyer, der i perioden var meget aktiv, men alligevel forholdsvis ukendt.

Tinne Vammens bog rummer forfriskende nye angrebsvinkler, som f.eks. billedanalyse og analyse af fordelingen af ydre og indre rum. Også den nyere interesse for mentalitetshistorie har sat sit præg på bogen, men der er ikke tale om et spring ud på det dybe vand. Tinne Vammen har prioriteret prøvede kildetyper højest, hvilket giver beskrivelsen af især pigerne, men også fruene en udvendig karakter. Det er andres ydre iagttagelser og indberetninger, normativ litteratur og de artikulerede kvinders stemmer, der bygges på. Hvordan de tavse fruer og piger har levet og tænkt, er en anden og ikke mere sand historie, og det er måske for meget at forlange også denne version af en bog, der ellers kan så meget. Tinne Vammen er selv klar over dette problem, og der er naturligvis en forbindelse mellem isbjergets top og dets bund, men hvilken?

Et lille hjertesuk skal lyde over bogens sproglige udformning. Sætningskonstruktionen er blevet meget tung, der er en udbredt anvendelse af verbal-substantiver, konstruerede sammensætninger som »bordellerede kvinder« (s. 195) og lange indskudte sætninger. Det er synd for en ellers medrivende tekst.

Bogen er smukt udformet bortset fra de alt for dominerende kapiteloverskrifter. Fotografierne er gode, og mange har ikke været anvendt før. Navnlig har Tinne Vammen fundet fine fotografier på Medicinsk-Historisk Museum af prostituerede. Der er også et dejligt billede s. 161 af en pige og hendes amme – det står i stærk kontrast til herskabernes udtalte frygt for umoralske og sygdoms-befængte ammer.

Noteapparatet og litteraturlisten giver et væld af muligheder for selv at arbejde videre med stoffet, og for studerende må det være en fornøjelse at kunne begynde med sådan en bog. For (kvinde)-forskningen er det en gevinst, når nye ideer og solidt arbejde forenes så flot som i dette tilfælde.

Birte Broch

Annette Vasström: Holmens By, Nyboder og dets beboere – især i nyere tid. Orlogsmuseets skrift-række nr. 1. 1985. 240 s., ill. Kr. 189,-

Da Christian den Fjerde i 1631 påbegyndte byggeriet af »nye boder« til flådens søfolk, tog han samtidig et vigtigt skridt henimod »det offentlige«, statsmagten, som en sfære med sit eget liv og sine egne normer. Bortset fra en mindre bebyggelse af frihuse for kongens skibsfolk ved Holmens Kanal i København 1618–19 var det første gang, at staten på sine folks vegne inddrog boligen som en del af sit myndighedsområde. Siden middelalderens slut-

ning havde en udvikling fra rådighedsmandskab til fast mandskab været undervejs både i militære og »civile« grene. Men nu nærmede man sig den ene-vældige stat, som havde brug for folk, der på så mange af livets områder som muligt var uafhængige af det omgivende samfund: »tjenestemænd«...

Og Nyboder som en integreret del af tjenestemandsbegrebet er netop det centrale emne i den etnologiske fremlægning af hverdagsliv i Nyboder i nyere tid, som Orlogsmuseet har udgivet. Nyboder, set mere som en udvidelse af hverdagen i flåden end som en bydel i København, var museets naturlige baggrund for i 1979 at påbegynde et stortilet projekt for indsamling af interviews, erindringer, fotografier m.m. om Nyboder. Thi nok var der i tidens løb skrevet meget om Nyboder – især efter at det tidligere lidt uglesete Nyboderfolk gennem Overskous skuespil var blevet en del af den nationale mytologi om det sunde, djærve »folk«: bonden, fiskeren og Peter »Kaninstok«. Men en systematisk, etnologisk kortlægning af livet i de sidste hundrede år var aldrig sket.

Lederen af projektet, Annette Vasström, forstod at udnytte Nyboderfolkets store selvbevidsthed, deres historiske sans og mange, vidtforgrenede slægtsforbindelser. Via studiekredse på et nærliggende dagcenter udviklede projektet sig til en slags »folkeforskning«, hvor ældre Nyboderboer selv drog ud på interviews, samtidig med at mere end 80 skrevne erindringer kom ind fra hele landet.

Resultatet er et værk, hvor man i sjældnen grad kommer tæt på livsformen i kvarteret, – livsform her forstået som struktureringen af hverdagen i relation til de udefra givne vilkår. Det er nemlig langt fra et »klassisk« lokalsamfund, som vi her har med at gøre. Fremlæggelsen rummer en række »klassiske« etnologiske fremstillingsmåder fra lokalsamfundsstudier: slægtskabsskemaer, kort over lejligheders funktionelle opdeling og placering i bebyggelsen m.v. Men de hjælper her læseren til at forstå, i hvilken grad den enkelte Nyboder-familie i tid og rum var undergivet og afhængig af det givne militære system.

Den enkelte havde f.eks. boligret efter rang. Og rangen steg mere eller mindre til 50-årsalderen, hvorefter den faldt brat ved pensioneringen. Og så var det vær's'go' ind i de små »kvarter« lejligheder igen! AV viser også, hvorledes lejlighedernes størrelse og grad af privatliv i forhold til naboerne havde sin parallel i mandskabets placering og grad af ret til »privat plads« på flådens skibe.

Nyboder var også i sig selv organiseret som et militært system – med kommandant, vægterkorps, tappenstreg og klokke, eget politi, skole, hospital, asyl, sogn og kirkegård. Meget nærliggende bruger AV derfor Erwin Goffmann's analysebegreb »den totale institution«, egentlig anvendt på f.eks. fængsler, klostre og hospitaler. Og i hhv. Nyboder og flåden genfindes mange af »den totale institution«s karakteristika: manglende kontrol over egen

tid, nedtoning af det individuelle gennem bestemte uniformer, hilseformer, titler osv., skarp markering af overgange fra »uden for systemet« til »inden for«, hindringer af loyaliteter på tværs af de fastlagte kommandostrukturer og fremelskning af korpssånd.

Men det kontrollerede liv mindede også på mange måder om det lønarbejderliv, som først blev almindeligt efter 1870. Når mændene ved »holmetid« alle kom hjem fra Holmen på en gang, ligner beskrivelsen ganske en fraften fra B&W i 1950. Også kvindernes rolle som »baglandskvinde« for mændenes karriere, hvoraf status i Nyboder afhang, peger fremad mod vore dage. Og ikke mindst den definerede fritid, hvor der var plads til faderens leg med børnene (drengene) og til en omfattende husflid, var før 1850 et særsyn i samfundet.

På andre områder havde Nyboderfolket normer tilfælles med både samtidige søfartssamfund (f.eks. kvindernes stærke troskab over for de ofte fraværende mænd) og med borgerskabet (en grundfæstet, indskutabel hyldning af respektabilitet, flid og arbejdsomhed). Og forbløffende nok synes opdragelsen af børnene – især drengene – at have været ret mild og fri. Måske skyldtes det, at tradition og løbebane i så overvældende grad var givet?

Som studium af en gammel tjenestemandslivsform (»tjenesten som tilstand«) slutter »Holmens By« også med at følge nedbrydningen af denne. Og nedbrydningen skyldtes bl.a. ændringer i flådens organisering, især bortfaldet af »fast tjeneste«-begrebet efter 1922, samt de flere og flere udefra kommende lønarbejdere på Holmen. AV påpeger, at når tjenestemandsbegrebet udhules, får man lønarbejderlivsformen. Læseren kan så selv parallelisere til den udvikling i andre etater, som i de senere år har givet anledning til forskrækkelse, når den følges af en ny lønarbejderbevidsthed. Som når lærere og postbude strejker...

Som en bibemærkning kan endelig nævnes, at AV i anden sammenhæng har peget på det værdifulde i den århundredgamle sammenhæng mellem etat og kvarter – over for nyere planer om at sælge Nyboder eller gøre lejlighederne til et åbent marked. Hvad man end mener om militæret, må man erkende, at det i nogle af sine dele rummer en betydelig kulturhistorie, jfr. også det traditionsrige Orlogsværft på Holmen.

»Holmens By« er et grundigt, levende og vedkommende stykke etnologi, fremlagt med overblik og faglig klarhed fra først til sidst, med ret få »indforståede« fagtermer. Bindet er også i flot firefarvetryk – men så blader man i bogen: gnidret maskinskrift, hvor al luft og alle overskrifter forsvinder. Hvorfor har Orlogsmuseet dog ikke ofret et ordentligt bogtryk og en professionel opsætning? Hvorfor skal f.eks. skibene, vrage og gallionsfigurerne have dyre værker med glittet papir – og menneskene bagved det hele blot dette? Man får på fornemmelsen, at det er fordi der er tale om hverdagsliv – og så endda fra de sidste 100 år! Men selv et-

nologi fortjener en ordentlig servering – som f.eks. Nationalmuseet forstod, da de udgav »Søens Folk«. Men det forlag er jo selvfølgelig også lukket...

Peter Dragsbo

Danmarks Kirker. Holbæk Amt. Hæfte 13. Udgivet af Nationalmuseet 1986. S. 1218–1338, ill. Hft. kr. 110,- Indb.: 135,-

Med 13. hæfte om landsognekirkerne i Holbæk amt er tre af det gamle amts herreder udkommet, og andet bind af kirkeværket for dette amt afsluttet. De afsluttede herreder er i den sydøstlige ende, Merløse, Tuse og Løve. Endnu mangler Ars, Skippinge, Ods herred og kirkerne på Samsø.

I 13. hæfte behandles Kirkerne i *Bakkendrup, Kirke Helsingø og Drøsselbjerg* samt ganske kort den kun ca. 80 år gamle *Reersø* kirke. Beskrivelserne følger den velkendte disposition, hvor der indledes med ejendomsforholdene fra de ældste skriftelige kilder og frem til nutiden, bygningshistorien med de professionelle opmålinger, dernæst det indvendige over kalkmalerier til alle former for inventar. Der rundes af med gravminderne. Det fascinerende er bl.a., at læseren får en masse at vide også om det, der ikke kan ses i kirken. Her som andre steder omtales også de ting, der er sikret i museerne, oftest Nationalmuseet, eller som er fysisk tabt, men kendt gennem skriftelige kilder. Beskrivelserne ledsages af en tæt fotografisk dokumentation. Noteapparatet er navnlig for Kirke Helsingø imponerende; det fører den ihærdige dybt ned i de utrykte kilder og samlinger samt til både ældre og nyere litteratur om kirken. Det er dejligt at se, hvor meget der i disse år sker på det ikonografiske område, og der er spændende indgange for den, der ønsker at trænge dybere ned i kirkekunstens næsten udtømmelige billedsprag.

Kirkerne her er romanske i oprindelsen, men senere ombygget og navnlig udvidet. Det sædvanlige mønster, ja men for Kirke Helsingø og Drøsselbjerg med den krølle, at udvidelsen førte til, at de i begyndelsen af 1500-tallet blev til hallekirker, altså flerskibskirker under samme store tag. Ved omtalen heraf savner man imidlertid et bud på, hvorfor den type kirker kom netop i disse egne. Ved Drøsselbjerg kirke hedder det blot (s. 1308), at inspirationen til den særlige ombygning omk. 1525 kan stamme fra nabokirken Kirke Helsingø, og at det »var en naturlig løsning af den udvidede kirkes interne kommunikationsproblem og helt i pagt med reformationstidens nye liturgiske idealer«. Hvilke idealer, må den læge læser spørge, og hvorfor ca. ti år før reformationen gennemførtes her i landet?

Netop disse to kirker har bevaret forment inventar: smukt skårne barokaltertavler, stolegavle

Anmeldelser

fra renæssancen og ikke mindst gotiske, gotlandske døbefonde med de herligeste fabeldyr. Som altid når man er færdig med gennemlæsningen af et hæfte, ønsker man sig hen til netop den egne kirke, så proportioner og farver kan blive realitet på nethinden.

Margit Mogensen

J. L. Østergaard Christensen: Holbæk-lertøj og Holbæk-pottemagere. Museet for Holbæk og Omegn. 1985. 240 s., ill. Kr. 245,-.

På Museet for Holbæk og Omegn har der altid været tradition for at beskæftige sig med lertøj. Den tidligere leder af museet, Albert Thomsen, har skrevet flere artikler om emnet, og i 1985 valgte museet at markere sit 75-års jubilæum ved at udgive et værk om Holbæk-lertøj, skrevet af den nuværende leder.

Det er heller ikke sket umotiveret. Pottemagertraditionen i Holbæk kan spores tilbage til omkring 1600. Af en eller anden grund var der ikke pottemagere i nabokøbstæderne, og dette gav et godt opland for udøverne i Holbæk med deraf følgende velstand. Af listerne over markedsplas kan man se, at de i perioder kom over hele Sjælland, så lertøjet blev godt spredt.

I de seneste år er der gennem jordfund – bl.a. gennem udgravningen af familien Lunds pottemagergård (1780–1883) – fremkommet meget nyt materiale, som supplerer den bestående pæne samling skabt gennem museets virke. Mange timers frivillig arbejdskraft er gået med at genskabe lertøjet ud fra skår. Disse jordfund har deres store betydning derved, at lertøjet først for hundrede år siden blev stemplet eller ridset med mærke. Nu er det blevet muligt i større omfang at knytte teknik, valg af materiale og formgivning til bestemte værksteder.

Bærende er bogens 184 sider med fotografier af kakler og lertøj fra Holbæk-værkstederne ca. 1600–1950, heraf 32 i farver. Teksten minder om registerkortets: art, materiale, beskrivelse, farver, mål, overlevering. Udvalget afspejler variationerne i produktionen fra kakler over krus, potter og fade til vaser. Også fejlbrændingerne er repræsenteret. Gengivelserne er meget fine.

I forhold til lertøjet er pottemagerne stedmoderligt behandlet – men de har som nævnt tidligere været beskrevet. Nyt er en beskrivelse af den sidste producent, Holbæk Lervarefabrik, og en beskrivelse af fundene i familien Lunds gård. Lunds produktion havde karakter af landpottemageri både genstands- og kvalitetsmæssigt. Specielt var flere former gammeldags i stil.

I kraft af sin fine billedmæssige præsentation af

Holbæklertøjet er bogen et værdigt monument for museets jubilæum.

Peter Korsgaard

Bornholms militære domiciler. Udg. Østre Landsdelskommando. 1985. 442 s., ill. Udleveres kun til militærhistorikere.

J. C. Bille Brahe: Kerteminde-værn. En egns Land-forsvarsstyrker fra November 1943 til Januar 1976. Kerteminde Avis Forlag. 1985. 274 s., ill. Kr. 159,-.

Militærhistorie kan være mange ting, og ind imellem overraskes man positivt over bøger, som man umiddelbart vil bedømme som kedelige og irrelevante.

Fra starten virkede bogen om de militære domiciler på Bornholm ikke som det mest spændende læsning. En hurtig gennembladning afslørede, at der var tale om en slags »registrant« over alle eksisterende/ikke eksisterende militære domiciler på øen, med angivelse af hver enkelt domicils status, placering, bygningshistorie, indkvarterede enheder og kildemateriale. Hertil kommer illustrationer af de enkelte domiciler. Beskrivelsen af domicilerne er delt op i en række kronologiske afsnit fra o. 700 og frem til idag, hvortil kommer nogle indledende afsnit om Bornholms militære betydning gennem tiden, om forsvarsforhold efter 2. Verdenskrig, om de forskellige enheder og kommandanter på øen, foruden stedregister, enhedsregister, personregister m.v.

Imidlertid afslørede en nærmere gennemlæsning, at der faktisk var tale om nogle meget velkrevne og interessante historier om de enkelte domicilers bygnings- og enhedshistorie.

Da det er yderst sjældent at finde så korte beskrivelser, med så relevante oplysninger om en lang række seværdigheder, så kan denne bog anbefales til alle der påtænker at feriere på Bornholm. Til en lang række af Bornholms seværdigheder er beskrivelserne her langt bedre end i de gængse turistbøger. Dog skal man ikke tage bogen med, hvis man kører på cykel. Dertil er den alt for tung.

Det er noget ganske andet med bogen om Kerteminde. Den skildrer modstandsbevægelsen i Kerteminde fra november 1943 over befrielsen, oplysningen, dannelsen af hjemmeværnet og dets historie frem til 1976.

Fremstillingen er delt op i en række kronologiske afsnit, hvert bestående af en række tematiske underafsnit, som stort set er identiske for hver periode. Den kronologiske fremstilling slutter 1976, med et kort afsnit om den dag, da forfatteren gik af som Kompagnichef. Endelig er der et kapitel om Hjemmeværnsdistrikt Østfyns Marchtræningssektion og en række tillæg med lister over chefer,

befalingsmænd, uddelte anciennitetstegn, uddelte skydemærker, modtagere af duelighedstegn m.m.

Hvad skal man nu mene om en bog som denne? Skal jeg bedømme den som faghistoriker på lige fod med andre faghistoriske værker, så er der meget at udsætte på bogen. Imidlertid er det sikkert helt forkert at vurdere bogen med faghistoriske alen. Snarere skal den ses som tænkt og skrevet for Kertemindes befolkning, og som sådan kan den sikkert fungere udmærket. Her kommer de mange opremssninger af navne osv. til deres ret, og her får de mange løsrevne detaljer om begivenheder mening. Derfor skal vurderingen af bogens kvalitet også sættes ind i denne sammenhæng, hvorfor det skal overlades til de interesserede i Kerteminde at fælde dommen.

Jens Christensen

Niels Christensen: De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660–1800. Landbohistorisk Selskab. 1985. 240 s. Kr. 80,-

Som meddelt af forfatteren i indledningen, er bogen i hovedsagen en ikke viderebearbejdet speciale-afhandling. Den blev antaget ved Københavns Universitet i 1984.

Værket er inddelt i to hovedafsnit, først behandles selve møllerierne og deres anlæggelse; her er tale om møller der formalede korn til mel, malt eller gryn. Derpå går fremstillingen over til selve møllerfolket og dets vilkår. De fleste møllere var fæstere i den omhandlede periode, kun få var selvjere.

Det fremgår hurtigt, at man står overfor netop et speciale-produkt, ikke sagt nedsættende, tværtimod; det er et solidt, grundigt og stort arbejde, der er gjort. Indledende redegørelser for det anvendte kildemateriale samt betragtninger over orohydrografiske o. a. naturbetingede omstændigheder for det fynske »fastland« samt Tåsinge er stof, som fagfolk vil glæde sig meget over. Den almindelige læser, der blot er historisk interesseret, vil på den anden side nok komme for skade at slumre ind under læsningen. Hermed menes, at meget af det omhyggeligt gennearbejdede materiale og resultaterne, der uddrages heraf, måske med fordel kunne være anbragt i annotationsapparatet. Sidstnævnte er dog allerede meget fyldigt.

Under betragtningerne over fortidens naturgivne forhold må forfatteren fastslå, at sagerne i tidens løb har ændret sig radikalt. Det tør nok siges! Hvor man for bare 30 år siden kunne nyde »bjerge« og bakker, er der på Fyns land idag modsat kæmpe-huller og dale. Tørvegravningen ændrede kulturlandskabet så forholdsvis langsomt, at det var til at følge med, men senere tiders intensive udnyttelse af landet ved grusgravning m.

v. i forretningsmæssigt øjemed er sket ufattelig stærkt.

N. C. kan da heller ikke komme uden om, at det i dag er vanskeligt at vurdere og bestemme, hvilken grad af betydning den enkelte mølle har haft i sin tid. Uden at anfægte den store indsats, der er gjort for at opsamle kilder, spørger man, hvorfor han dog ikke også har inddraget det omfattende materiale, der ligger i de fynske landvæsenkommissions-arkiver. Allerede fra lidt over midten af 1700-tallet haves faktisk ret detaljerede oplysninger om de enkelte lokaliteter. Men det må siges, at denne kildegruppe for Fyn ikke hidtil har kunnet udgives i registraturmæssig oversigt, og det ville have været et ekstra stort arbejde at trænge til bunds i den kategori.

Bogens digre bilag vidner om en stor indsats, – for feinschmeckere er bogen lige sagen, for en større læserkreds nok en noget anstrengende affære at binde an med.

Efter at have bevæget sig sådan nærmest hele kompasset rundt i 17- og 1800-tallets mølleri-verden fastslår N. C., at møllerhusstande lå ret nær på fynske gårdmænd for så vidt størrelse og struktur angik – dog var det karakteristisk, at mølleriet generelt krævede flere tjenestefolk, end den almindelige gårddrift gjorde.

Blandt de mange delkonklusioner findes den, at fæste-mølleren gennemsnitlig var i besiddelse af sit fæste i 17 år. Det svarer fint til kendte gennemsnitstal, der viser, at den fynske gårdmand også (officielt) var i besiddelse af sit fæste i ca. 17 år.

Lotte Dombrowsky

Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak Projektet, Nr. 9–11, 1985–86. Distribueres gennem Kattegat-Skagerrak-projektet, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Tarphagevej, 6710 Esbjerg V. Udliveres gratis.

Siden sidst er der kommet endnu 3 bind Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet. 11 hæfter siden starten i 1983, det er flot. Man må håbe, de ikke mister pusten.

Nr. 9 er et temanummer om fiskeriet og fiskerimiljøets udvikling, og indeholder artikler om både norsk, svensk og dansk fiskeri, men mest dansk. Nr. 10's tema er handel og søfart, og igen er Danmark i brændpunktet, da artiklerne særligt handler om handel og søfart mellem Danmark og Sverige og Danmark og Norge. Endelig handler nr. 11 om religiøse vækkelser og foreningsliv, specielt om norske forhold.

Endnu en gang kan jeg konstatere, at der er fremkommet en række læseværdige artikler i forbindelse med projektet, og jeg ser frem til endnu mange numre med gode artikler fra de forskellige

Anmeldelser

projektgrupper. Samtidig vil jeg dog også glæde mig til der fremkommer større afhandlinger fra projektet. Nok kan kortere artikler være meget godt, men de egner sig nu ikke så godt til at behandle de mange krydsende udviklingslinier og sammenhænge. Her må der større fremstillinger til.

Jens Christensen

Florian Martensen-Larsen: Hav, fjord og handel. En studie i handelsveje i Nordjylland i tiden indtil 1850. Poul Kristensens Forlag. 1986. 166 s., ill. Kr. 95,-

Ser vi bort fra kompagni- og kolonihandelen, så er der ikke den store tradition for handelshistorie i Danmark. Derfor må enhver bog, som tager handelshistoriske emner, særligt den indenrigske handel, op, hilse velkommen.

Stiftamtmand Martensen-Larsens bog om handelsvejene i Nordjylland indtil midten af forrige århundrede, beskæftiger sig primært med handelens veje til lands og til vands: markederne, skudehandelen og krejlerne på Limfjorden.

Nærmere bestemt beskæftiger bogen sig med det nordvestlige område af Limfjorden, Mors og Thistedegnen, med afstikkere østpå til Ålborg og andre steder. Hertil kommer, at bogen særligt omtaler de juridiske og formelle aspekter ved handelen, altså hvilken lovgivning der var gældende og de konflikter denne kunne afstedkomme mellem de forskellige markeder omkring handelsrettighederne. F.eks. omtales konflikten mellem Nykøbing Mors og Thisted om, at handel ikke kun er handel, men også en hel række afledede forhold, som havde økonomisk betydning de pågældende steder.

På den anden side kan man, som faghistoriker, beklage, at bogen ikke kommer ret meget ind »bag« de formelle aspekter vedrørende handelen. Det ville have været meget interessant at få et billede af, hvem der handlede, hvad de handlede med, i hvilke kvanta og til hvilke priser, hvor stort et opland markederne havde, hvilke andre aktiviteter foregik der på markederne m.m. Disse forhold får vi ikke meget at vide om, hvilket dog ikke skal lægges forfatteren til last, men det er den slags spørgsmål, faghistorikerne idag stiller til handelshistorien. Hertil kommer, at forfatteren, rent metodisk, ikke lever op til de kildekritiske krav, faghistorikerne stiller til en analyse. Snarere er der tale om at forfatteren citerer sig igennem fremstillingen, hvilket dog gøres uden at det virker tungt, og uden at der dynges alt for mange ulæselige citater oven i hinanden. Man kan dog godt savne en kritisk stillingtagen til de anvendte kilder.

Men, uanset hvad der kan rejses af kritik, fra faghistorisk hold, af denne bog, så er den mere læsevenlig end mange videnskabelige fremstillinger.

Og selv om læsere uden lokalkundskab nok kun kan læse den med et kort i hånden, så sætter den en række handelspolitiske og handelsjuridiske aspekter på plads, for den lægde eller lærde læser med interesse for områdets handel frem til midten af 1800-tallet.

Jens Christensen

Knakken, nr. 1, 1986. Udg. Knakken, Lokalhistorisk Forlag. Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune. I. P. Jacobsens Hus, 7700 Thisted. 40 s., ill. Kr. 55,-

Tingbogsekstrakter fra Thy. Thisted Tingbog 1638. Ved G. Møller Frederiksen. Knakken, Lokalhistorisk Forlag 1985. 70 s. Kr. 40,-

Knakken er navnet på et lokalhistorisk forlag, stiftet 1984. Nu er det også navnet på et lokalhistorisk tidsskrift, som forlaget udgiver, og hvis første hæfte netop er udkommet.

Formålet med forlaget og tidsskriftet er at udgive litteratur om Thy's historie, fortalt på en saglig og spændende måde. Specielt skal indholdet i tidsskriftet være bredt og varieret.

Tidsskriftets første hæfte består af 4 artikler, som kommer vidt omkring. Den første artikel handler om udgravning af en stenkeste fra bronzealderen ved Frøstrup. Derefter følger en artikel om afvandingen af Sjørring sø 1857-1918. Den tredje handler om håndværkerfesten i Thisted 1890, og endelig sluttes af med en artikel om »En skattegraver i Thy«, der dog ikke handler om at grave efter guld, men om Evald Tang Kristensen.

Man må sige, at heftet er faldet ret heldigt ud. Generelt er artiklerne skrevet i en letflydende stil, godt fortalt, alligevel saglige. De er kort sagt præget af den fortælleglæde, som ofte bærer den lokalhistoriske forskning frem, men også uden at forfalde til de nykker der ofte kan præge forfatterne, nemlig at få alle detaljerne med i uendelige opremsninger. Efter min mening kunne artiklen om håndværkerfesten 1890 dog godt have været lidt kortere. Forfatteren burde nok have strammet den op og udeladt de sidste afsnit om »medaljerne«, »gøglet« o.s.v. Herved var den blevet mere helstøbt.

Alt i alt er der altså tale om en vellykket udgivelse. Læg også mærke til, at det store format lader de mange billeder komme til deres ret. Man må håbe at redaktionen kan holde stilen fremover.

Til gengæld er jeg mere tvivlende overfor forlagets udgivelse af tingbogsekstrakterne af Thisted tingbog 1638.

For det første kunne man overveje, om man skal udgive tingbøger overhovedet, og hvis de skal udgives, om det så ikke bør være i deres helhed i ste-

det for ekstrakter. Så vidt jeg kan se vil en bredere anvendelse af denne udgivelse uvilkårligt rejse spørgsmålet om, hvad der er udeladt, og hvorvidt det udeladte er vigtigt i forbindelse med det, en eller anden, konkret arbejder med. Disse spørgsmål kan kun besvares ved at gå til originalen, og det kan man lige så godt gøre fra starten.

For det andet savnes der et sagregister. Der er brugt kræfter på at lave et person- og tilnavneregister, hvilket er udmærket. Anvendelse af udgivelsen ville dog være betydeligt større, hvis den også havde et sagregister. Som det er nu, er der kun personerne som tilgang til sagerne. Dette er måske udmærket for slægtshistorikere, medens vi andre, der ofte er mere interesserede i sagerne end personerne, ikke har mange muligheder for at anvende den. Er man specielt interesseret i sager angående tyveri, så skal man, når der ikke er et sagregister, gennemgå alle sagerne for at finde de relevante frem. Det kunne vel ikke være det store merarbejde, når man alligevel laver personregister, så også at lave et sagregister.

Man skulle måske i fremtiden overveje, enten at udgive tingbøgerne i deres helhed, med person- og sagregistre, eller nøjes med at udgive registrene og udelade selve teksten.

Jens Christensen

Landboliv. Landboerindringer fra Viborg Amt. Bd. 1–4. 71, 70, 57 og 62 s., ill. Kr. 42,75 pr. hefte. – *Tilbageblik.* 70 s., ill. Kr. 42,75 – *Landboerindringer fra Viborg Amt.* En oversigt. Udgivet af Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Viborg Amt. 85 s. Kr. 70,00

I 1983 indledte Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Viborg amt en indsamling og registrering af foreningsarkivalier. Gennem dette materiale kan historien set fra bestyrelsernes vinkel fortælles, hvorimod den brede del af befolkningen – de egentlige brugeres – aftegnes langt svagere. På denne baggrund opstod ideen til at indsamle erindringer (forordet bd. 1). I indledningen hedder det videre, at formålet med indsamling af erindringer var at viderebringe oplevelser og erfaringer fra personer, der havde levet deres liv på landet i en periode, hvor levevilkårene blev udsat for store ændringer: afvandring, mekanisering, specialisering, stadig større afhængighed af det inden- og udenlandske marked og en følgende udviskning af den ganske særlige livsform, som landbomiljøet omgærdede sine personer med.

Erindringer er en vigtig kilde til historie. At erindre er at tage sig tid til eftertanke, at bearbejde det man har oplevet og at se sammenhæng i tilværelsen. Historie er den kollektiv eftertanke og bearbejdning, erindringen den individuelle.

Arbejdet med indsamling af erindringer blev i Viborg amt gennemført som beskæftigelsesprojekt under jobskabelsloven. I alt er der indsamlet 310 erindringer. Nogle bidragydere har afleveret deres erindringer i skriftlig form, men langt de fleste har ladet sig interviewe af projektets medarbejdere.

I de første fire hæfter på hver 60–70 sider offentliggøres 17 livsberetninger, suppleret med personlige data og noter til omtalte begivenheder m. v. I det femte hæfte *Tilbageblik...* er der udvalgt 21 navngivne fortællere og enkelte unavngivne. Uddrag af disse beretninger er derpå stykket sammen i temaer. Begge metoder har tidligere været anvendt ved udgivelse af erindringer. Hvilken metode der foretrækkes afhænger af den målgruppe, udgivelserne henvender sig til. Dette nævnes imidlertid ikke i bøgerne. Historikeren vil umiddelbart være mest tiltrukket af de hele livshistorier, mens de udplukkede »godbidder« i temahæftet nok er mest fængslende for den almene læser. For alle bøgernes vedkommende gælder, at de bringer oplysninger om de vilkår tidligere generationer har haft, og indirekte om de holdninger, der er videregivet til nutidens mennesker. Derimod tillader erindringer ikke en grundig analyse af dagliglivet i alle dets facetter og omskiftelser, som der lægges op til i indledningen. Dette skyldes imidlertid ikke så meget de forskellige udgivelsesprincipper som erindringerens karakter.

I de første fire hæfter bringes 12 erindringer af mænd, nemlig fra fire gårdmænd, fire husmænd, to arbejdsmænd, en håndværker og en handelsmand. De øvrige fem erindringer stammer fra en husmandskone og fire gårdmandskoner. I det femte hæfte er der uddrag af erindringer fra 19 navngivne mænd og to navngivne kvinder. Erhvervsbetegnelsen fremgår kun indirekte. Alligevel må det fremhæves, at de fleste af landbomiljøets erhverv er repræsenteret. Men hvorfor en så ulige repræsentation af mandlige og kvindelige fortællere? Den største del af vor historie er skrevet på baggrund af mandlige skribenter og fortællere. Mænd har været mere skrivende end kvinder, men når man sætter en interviewkampagne igang, hvad er så grunden til den ulige kønsmæssige repræsentation? De lokalhistoriske arkiver kunne gøre et nyttigt arbejde ved at medvirke til at rette op på det ensidige materiale, vores historie traditionelt skrives på baggrund af.

De fleste af de erindringer, der bringes i hefterne stammer fra personer, der er født i begyndelsen af 1900-tallet. Hvad fortælles der så om? Med hensyn til sammenhængen mellem den nævnte foreningskampagne og den almindelige bruger af foreningslivet så glimrer erindringerne med en total fravær af oplysninger om, hvad foreningslivet har betydet. Undtagelsen, der bekræfter regelen, er et par få intetsigende oplysninger om nogle der dyrkede gymnastik i den lokale gymnastikforening. Der er kort sagt intet at hente, hvis man ønsker at vide noget om foreningslivets betydning for brugeren.

En forklaring på denne mangel kunne være, at alle de medtagne personer ikke har deltaget i forningslivet, men det er næppe sandsynligt. Det sandsynlige er derimod, at interviewerne ikke har interesseret sig for dette spørgsmål. En klar reddegørelse for indsamlingens principper havde været ønskeligt. De spørgsmål, der synes at have været gennemgående, knytter sig til personernes opvækst og til arbejdslivet i ungdomstiden og i det voksne liv. Hvor interessante og vigtige disse områder end er, så forekommer det lidt ensformigt og overfladisk, når erindringer stort set kun handler om arbejdet. Livsformen på landet var andet end arbejde, den var også præget af det lokale miljø, dets mennesker, erhvervs sammensætningen, kønsrollemønstret og institutionerne på godt og ondt.

Trods disse begrænsninger så forekommer der dog også mange tankevækkende træk i erindringerne. Omkring halvdelen af personerne har f.eks. haft bofællesskab med bedsteforældrene. Det sidste ord er næppe sagt af de befolkningshistorikere, der hævder, at tregenerationsfamilien aldrig har været normen på landet.

At børn sendtes ud som tjenestebørn i 10–11 års alderen, og at en husmandsfamilie pga. sit sociale omdømme ikke kunne tillade sig at lade være – ved vi vel – men vi ved meget lidt om, hvordan det prægede børnene og deres forældre. Disse spørgsmål kan erindringerne i nogen grad hjælpe til at belyse. Ligeså om tjenestefolkenes vilkår. Den senere tids fordømmelse af, at karlene skulle bo i stalden, var ikke altid i datiden betragtet med ubehag. En mand erindrer selv at have nægtet at bo på et kammer på loftet med bedre faciliteter, »det hørte sig til, at karlfolk boede i stalden«!

Om arbejdsdelingen er erindringerne i nogen grad også oplysende. Malkearbejdet var kvindearbejde, en pige lærte allerede at malke som fireårige. Et andet uundgåeligt kvindearbejde var opvasken, men ikke helt uden selvforskyld, fremgår det. En af de kvindelige erindringsskribere fik gennemført, at alle på gården fik hver sin tallerken, fremfor at spise af det fælles fad, mod at hun selv påtog sig at vaske op, medens de andre sov til middag. Denne ordning var hun yderst tilfreds med!

Et andet gennemgående træk i erindringer er den store grad af selvforsyning på landet endnu i det 20. århundrede. Selvforsyningen menes ofte at tilhøre 1800-tallet. Af erindringerne kan der imidlertid læses, at købet i brugsen for nogles vedkommende var begrænset til det, der kunne fås i bytte for moderens lille forråd af hønseæg. Og at mødrene spandt uld til strømper, og at børnene – både drenge og piger – strikkede deres egne strømper, og at mødrene, der gik på arbejde hos bønderne, sjældent fik penge, men derimod aflagt tøj til børnene som løn. »For æ' bønder var også kede af at betale«.

Der kunne nævnes mange andre træk fra erindringerne, arbejdsoplevelser under krigen, overgangen til det mere og mere mekaniserede land-

brug og et fint billedmateriale, der supplerer beretningerne. Der er mange medrivende beretninger, men for flertallets vedkommende kunne man have ønsket, at interviewerne havde gået tættere på personernes liv og virke. Det anbefales hermed ved kommende interviewkampagner. Til retfærdighed skal nævnes, at udgivelserne er forkortede, og at de fulde bidrag findes i lokalhistoriske arkiver i Viborg amt. I tilknytning hertil er der udgivet en nyttig registratur over alle de indsamlede erindringer. Registraturen er delt i to afsnit. I det ene anføres personernes data, deres geografiske og sociale stilling. Det andet afsnit indeholder et emneindeks og et stednavneregister. Registraturen understøtter dermed på udmærket måde de udgivne erindringer.

Bodil K. Hansen

Paul G. Ørberg: Når nøden er størst. Viborg Gråbrødre Hospitals historie fra Reformationen til nutiden. Udg. af Viborg Gråbrødre Kloster i samarbejde med udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. 1986, 286 s. ill. Kr. 274,50.

Svend Larsen viste med »Gråbrødre Hospital og kloster i Odense« (1939) som en af de første herhjemme, at der ud af en institutionshistorie kan komme spændende og interessant socialhistorie. I senere arbejder om de gamle klostre, hospitaler og stiftelser har andre fulgt det samme spor, men kun få i et omfang som Paul G. Ørberg, der med den foreliggende smukke bog om Viborg Gråbrødre Kloster yder et nyt væsentligt bidrag til socialhistorien. Et meget stort stof er fremdraget fra arkiverne for sammen med den foreliggende litteratur at danne grundlaget for skildringen af 450 års lokal historie. Det er ikke blevet en snæver institutionshistorie. Bestandig sættes de lokale forhold i relation til hele landets situation og udvikling, hvad enten det gælder lovgivningen, økonomien, krige eller politiske strømninger. Således får vi et godt indblik i, hvordan man i Viborg gennem tiderne praktiserede den fattiglovgivning, som blev udformet i København. Det fremgår klart, hvor snævre rammer økonomien satte for for sorgen, og hvor store overskridelser af regler og bestemmelser, der blev tålt, når blot den indlagte havde bragt en sum penge med. Der blev skelet så meget til økonomien, at ledelsen hellere så gennem fingre med et mordforsøg inden for institutionens mure end gik glip af en sum penge, om man bortviste synderen. Til gengæld kunne det knibe med barmhertigheden over for andre regelbrydere som den halvt afsindige pige, der gik hen og blev gravid og derfor skulle ud. Historier som disse er bogen fuld af, og de er med til at tegne et interessant billede af det brogede liv i og omkring institutionen. Det er

ikke kedeligt, for vi kommer omkring dagligdagen lige fra morgen til aften, fra hvad der blev spist til resultaterne af de seksuelle udfoldelser i alkover og sengehalm.

Trods det at bogen så godt som udelukkende må bygge på administrationens arkiver, lykkes det alligevel her og der at give også de administrerede – hospitalslemmerne – mæle, især i de lidt ældre perioder. Desværre følges denne linie ikke op, så vi kan få at vide, hvordan det 20. århundredes gamle opfatter det at skulle leve under en institutions bestemmelser. Den tilbageholdenhed fra forfatterens side kan næppe skyldes hensynet til de gamle.

Tilmed får de lov til at forblive anonyme, også selv om der bringes billeder af dem (se »Gammelmandshyggen« i 1975 på side 242). Til gengæld bringes der en lang række billeder af forstandere, embedsmænd og funktionærer m.m. med angivelse af både navn og titel, og det er lige meget, hvor begrænset deres tilknytning til institutionen har været (eks. side 239–40). Dette er trukket frem for at understrege, at der først og fremmest er tale om en institutionshistorie set gennem administratorens øjne. De bliver gjort til individuelle navngivne personer i modsætning til »lemmerne«. Det er dem, der har holdninger og meninger og handler, ikke »lemmerne«. Kildematerialets karakter lægger op til den tilgangsvinkel, men Ørberg bryder den selv her og der for de ældre afsnits vedkommende for helt at opgive det for vort eget århundredes vedkommende. Det er en skam for en ellers god bog.

John T. Lauridsen

Chr. E. Lauridsen (red.): 100 år. Mariager Landboforening 1884–1984, 190 s. Kr. 100,-

Trods tidens krav også om landøkonomiske koncentrationstendenser lykkedes det Mariager Landboforening at passere de 100 år, og foreningens ledelse fandt derfor anledning til udsendelse af et jubilæumsskrift, som på forskellig måde beretter om de aktiviteter, der er sket i foreningsregie i det nu forsvundne sekel. Hvad angår selve foreningens historie har redaktøren valgt at opdele denne i kvarterer, en besynderlig og ikke særlig heldig måde at opdele historien på. Måske er han blevet inspireret af sine egne bidrag til »Ommersyssel Landboforening 1877–1977« (anm. i F&N, bd. XXVIII, 1980), hvor en lignende opdeling er foretaget. Forøvrigt virker de to foreninger i dag særdeles tæt sammen med en fælles stab af medarbejdere og ofte med fælles bestyrelsesmøder!

Foruden de historiske rids gøres der status i jubilæumsåret samt forsigtige forsøg på at kigge ind i fremtiden. Af egentlig historisk stof findes kun en lille artikel om landbrugets vilkår i 1880'erne samt brødrene Carl og Kr. Andersens studier af landsbyen Hem (Onsild herred). På grundlag af såvel

arkivstudier som faghistorisk litteratur giver de et værdifuldt og interessant indblik i fortidens forhold for stedets landsbybeboere fra ca. 1500 til ca. 1900. En række kontantoplysninger er trykt, bl.a. fæsteafgifter, ligesom et fæstebrev og skifte er gengivet. Desuden giver de en redegørelse for ejendomsforholdene i Hem op til i dag; utvivlsom til nytte for den lokale befolkning og lokalhistorisk interesserede.

Torben Hansgaard

Jens Engberg: Dyre lærepenge – Den store havnestrejke i 1897. Husets forlag 1985. 164 s. Kr. 100,-

Bogen er udgivet i anledning af, at havnearbejdernes fagforening i Århus havde 100-års jubilæum i 1985. Og hvilket festfyrværk af en lokalhistorisk beretning. Her er smæk for skillingerne. Jens Engberg har leveret et helstøbt produkt. Der er en spændende fortalt historie om en strejkes forudsætninger, forløb og afslutning. Der er illustrationer, der fantastisk godt uddyber og supplerer teksten. I mangel af fotos af arbejdere på havnen i 1890'ernes Århus har Jens Engberg benyttet tegninger af Willy Rathky Frederiksen, fra 1950'ernes arbejdsliv på havnen. Willy R. F. har været havnearbejder i Århus havn i en menneskealder, og det præger hans tegninger, at han kender redskaber, hjælpemidler, arbejdsstillinger, påklædning og ansigtsudtryk hos havnens arbejdere. Ved hjælp af hans tegninger får teksten således en ekstra dimension, fordi det slidsomme og farefulde arbejde fastholdes på nethinden under læsningen af bogen. Ved at anvende samtidige fotos af havnen og dens omgivelser sikrer Jens Engberg en tids- og stedsbundethed til strejken i 1897.

Fortællingen bygges langsomt op. Først indvies læseren i havnesjovernes arbejdsliv i 1890'ernes Danmark, især ud fra Nationalmuseets industrihåndværker- og arbejderundersøgelser (Nationalmuseet, Ørholm). Derefter gennemgår Engberg de organisatoriske forhold hos arbejderne og arbejdsgiverne. Arbejdsgiverne »Havnearbejdsgiverforening« er fra 1895, det år hvor metalindustriens arbejds-givere i Århus led et forsmædeligt nederlag til arbejderne i Århus. Af stor betydning blev sammenslutningen af en række firmaer i grovvarerbranchen i juni 1896 i giganten KFK (Korn- og Foderstof Kompagniet). Korngrossererne viste sig under konflikten året efter at være langt mere krigslystne end fx kulgrossererne. Selve strejken fra 3. januar til 21. marts 1897 indeholdt næsten alle ingredienser for en dramatisk arbejds-kamp i forrige århundrede. Skruibrækkere, der måtte transporteres under politibeskyttelse, bo i pakhuse og andre kommunale bygninger og arbejde på havnen omgivet af diverse spærringer og et talrigt opbud af politi.

Chikane og slagsmål mellem skruibrækkere og strejkende. Møder, forhandlinger og mæglingssøg, hvor arbejderne fik hjælp af Fællesorganisationen og Dansk Arbejdsmands Forbund.

Der er ingen tvivl om Jens Engbergs sympati for arbejderne, men beretningen er baseret på et så alsidigt udvalg af kilder, at fremstillingen bliver nøgtern og faglig pålidelig. Dygtigt lader Jens Engberg »Århus Stift« og »Demokraten« kommentere de vigtigste hændelser under strejken. Engbergs konklusioner virker ligeledes overbevisende. På kort sigt tabte arbejderne og havnearbejdsgiverforeningen vandt. På længere sigt vandt havnearbejderne, idet allerede i 1899 blev den i 1897 etablerede »gule« fagforening reelt ophævet og en overenskomst indgået med arbejdsgiverne. Men, arbejdsgiverne betingede sig, at overenskomsterne i 1899, 1902 og 1905 ikke blev indgået med havnearbejdernes fagforening i Århus, men derimod med enkeltpersoner blandt havnearbejderne. At disse enkeltpersoner var identiske med bestyrelsen hos havnearbejderne, talte ingen parter alt for højt om. Dette skuespil ophørte først i 1908, hvor den store havnestrejke formelt fik sin afslutning.

Et kapitel for sig er Engbergs skildring af Dansk Arbejdsmands Forbunds deltagelse i konflikten. Først fra den 1. januar 1897 dækkede forbundet også Fyn og Jylland. Det er uhyre vigtigt, at få indsigt i Lyngsies og forbundets bestræbelser for at få konflikten standset og afværget et for tordnende nederlag for havnearbejderne. Det bliver da også forbundets hovedforhandler i konflikten Christian Jensen, der er den drivende kraft bag afslutningen af strejken. Herved vinder forbundet prestige og agtelse ikke blot i arbejderbevægelsen i Århus, men over alt blandt arbejdere i Danmark. DAF havde undgået, at blive tilsløet af havnearbejdernes nederlag, der dog ikke var mere omfattende, end at foreningsretten for arbejderne på havnen blev bevaret og tyendeloven af 1854 skulle ikke gælde for foreningens medlemmer.

Helge Stavnsbjerg

Arne Gammelgaard: Grever og godtfolk. Fra Hammelkanten 1815–1875, Akka, Hammel 1985, 127 s., ill. Kr. 98,-.

Arne Gammelgaard ønsker at behandle Hammels historie 1815–1875. Bogen er et resultat af forfatterens snart mangeårige arbejde med lokalhistorie, men selve bogen er udarbejdet på ret kort tid i løbet af foråret og sommeren 1985. I forordet antydes det, at vi kan vente os en fortsættelse fra forfatterens hånd. Sammesteds redegør Gammelgaard for intentionerne med arbejdet: »at beskrive rammer, strukturer og begivenheder, som tilsammen gerne skulle rumme noget væsentligt om historien på Hammelkanten i de 2–3 generationer,

som oplevede udviklingen fra landsby til by, fra initiativløse fæstebønder til selvhjulpne landboere, fra det forsømte og forgældede til det prægtige og prangende gods, fra enevælde og aristokrati til demokrati og borgerlighed«. Det er forrige århundredes samfundsforandring, der her tages op. Området er interessant, og netop et lokalhistorisk studie giver rige muligheder for en spændende behandling, men det kan naturligvis gøres på mange forskellige måder. Forfatteren er selv opmærksom herpå og beklager, at der i bogen er »for lidt om mange af de ting, der også har præget menneskers liv: om rotteplage og dårlige tænder, for lidt om angsten for sygdom og fattigdom. Der er for lidt eller intet om atmosfæren i skolestuen og på Anbækmarked, for lidt eller intet om daglige glæder og sorger«.

Bogen indeholder alligevel en sand overflod af detaljer fra Hammelegnen. Først beskrives greven, Jens Chr. Frijs, der overtog godset Frijsenborg i 1815. Vi får at vide, hvornår grevens familiemedlemmer fødtes og døde, at grevens forældrelose niece i 1826 blev optaget i grevefamilien som plejebarn og senere gift med den da 75-årige N.F.S. Grundtvig, samt at greven var en god ven af Bismarck. Videre beskrives sognets godtfolk, nemlig godsets overordnede personale og sognets markante embedsmænd: godsforvalter og senere birke-dommer Tommesen, sognets lærer Schøler, der særligt markerede sig ved en fejde om berberis, som han påstod var årsag til misvækst i kornet. Samme Schøler interesserede sig i øvrigt for meteorologi, og vi får at vide, at han daglig optegnede målinger af vejret på egnen. Endelig gives også en længere beskrivelse af H. C. Andersens besøg på Frijsenborg.

Sognets øvrige befolkning beskrives ved en summarisk gennemgang af folketællingerne. Blichers indtryk af sognet i 1830 gengives kort, mens videnskabsmanden J. C. Schythes indtryk fra Skanderborg amt i 1843 for Hammels vedkommende gengives in extenso. Interessant er det derimod, at Gammelgaard beskriver, hvordan bønderne var langt bagefter godset i landbrugsteknisk udvikling, ligesom han flere steder kommer ind på, hvordan tidens spirende demokrati havde vanskelige vilkår. Vi får også at vide, at der oprettedes en koldsk friskole og en højskole i sognet, men da begge skoler kun levede kortvarigt, nøjes Gammelgaard med at konkludere, at i modsætning til Fyn er kronjydernes land ikke udpræget det sted, hvor man vedholdende er indstillet på at yde personlige ofre til fordel for kulturelle aktiviteter.

Med bogen opfyldes et sikkert stort behov for at få beskrevet træk af livet i sognet og for at fastholde markante enkeltpersoners virke. Men trods sine mange iagttagelser og anknætningspunkter til righistorien indeholder den ingen væsentlige nye og selvstændige undersøgelser. Blandt lokalhistorisk interesserede uden tilknytning til Hammel vil den derfor næppe have større interesse.

Årsagen til, at lokalhistorien har vundet voldsomt frem i de senere år, må søges i en erkendelse af, at detaljestudier i enkelte lokalsamfunds specifikke udvikling og tackling af tidens muligheder og problemer er en underkendt nøgle til forståelsen af samfundets udvikling på et mere overordnet plan. Det burde være overflødigt at nævne, at etnologien, den moderne kulturhistorie, den franske Annalesskoles arbejde med strukturer og mentalitetshistorie samt f.eks. studierne i udviklingen af de folkelige bevægelser har vist os eksempler på, hvordan vi ved at formulere nye spørgsmål til det lokalhistoriske materiale kan få en dybere indsigt i, hvordan hele samfundet fungerede og udvikledes.

Det er imidlertid et problem for megen nyere lokalhistorie, at den mangler inspiration fra og forståelse for disse nye strømninger. I en anmeldelse i *Fortid og Nutid*, 1983 s. 52 skrev Arne Gammelgaard f.eks. om Annalesskolens efterlysning af et bredere historiesyn: »Jamen, det er da netop den arbejdsmetode, vi hele tiden har prøvet at praktisere!«; og han spurgte, hvor det nye er henne: »Bare vi kigger ind ad vinduerne til vore venner i naboarkiverne, vil vi se hele mangfoldigheden illustreret. Vægten bliver lagt forskelligt fra sted til sted, men det er der alt sammen. Lige fra geologi og meteorologi til arkæologi, kirke- og skolehistorie, personalhistorie, folkeminder osv. osv. til den rene dagsaktuelle miljøkamp«.

Det er dog ikke bare nok at inddrage de rigtige emner. Gammelgaards bog var næppe blevet bedre, om han havde indføjet et afsnit om dårlige tænder. Lokalhistorien skal hænge sammen. De mange iagttagelser bliver først spændende for udenforstående, hvis de bliver brugt til noget, til at forklare den forandring, som Gammelgaards indledning da også betoner væsentligheden af. Det er ikke bare (lokal)historikerens opgave at gengive levninger af fortiden i den form, de nu er overleverede, han må vedblivende arbejde med at belyse, hvorfor fortidens mennesker handlede, som de gjorde. At det kan lade sig gøre, har en anden østjysk lokalhistoriker, Anna Rasmussen, vist os med sine to bøger om Hylke sogn i det 18. og 19. århundrede. Disse bøger har netop formået at forstærke interessen for lokalhistorien ikke blot lokalt, men langt uden for Hylke sogns grænser. Der er udfordringer nok i lokalhistorien, men videre kommer den først, hvis såvel professionelle som ikke professionelle (lokal)historikere er åbne over for nye muligheder.

Sidsel Eriksen

Otto Norn: To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus. Historisk Samfund for Sønderjylland skrift nr. 62. Aabenraa 1986. 160 s., ill. Kr. 105,-

I 1949 disputerede daværende museumsinspektør Otto Norn på en afhandling om Christian III's borge, hvori han behandlede Christian III's udstrakte befæstningsbyggerier i Danmark, især i grænseområderne Sønderjylland og de skånske landsdele. Med den nye bog er professor Otto Norn vendt tilbage til to af disputatsens bygningsværker på baggrund af de seneste årtiers bygningsarkæologiske undersøgelser på Gottorp (Johannes Habisch) og Koldinghus (Charles Christensen). Begge er til forskellig tid blevet omtalt som betydelige værn af Danmarks sydgrænse: Gottorp i Rydårbogen som »quasi clavis et custodia totius Daniae« og Koldinghus af Arild Huitfeldt som »port og nøgle for riget«. Begge slotte har vogtet vigtige toldsteder, og begge slotte har spillet vigtige roller som ramme om kongers og fyrsters personer og politiske handlinger. Det er Otto Norns mål at gengive de to slotte den plads i dansk arkitekturhistorie (og politiske historie), som de indtog århundreder tilbage, men som senere tider har overset eller været uvidende om. Som Norn udtrykker det i indledningen: »Mangt og meget tager sig anderledes ud, når det anskues, ikke fra den fjerne hovedstad, men fra det Kæmpetårn, Christian IV rejste ved rigets sydgrænse«.

Bogen er inddelt i 5 kapitler. Første kapitel er en kort indledning, der ridsler bogens problemstilling op og i få ord beskriver fyrstebyggerier op til Frederik I's tid.

Andet kapitel former sig som en nøje arkæologisk rundgang på det Gottorp, som blev til i 1500-årene. Med Johannes Habisch's bygningsarkæologiske undersøgelser af især Gottorps vestfløj som grundmateriale påviser Norn, at Frederik I imod tidligere antagelser har kastet sig ud i et fyrstebyggeri af hidtil usete dimensioner. Penge havde han, men nu vises det, at han også havde lyst og format til at skabe arkitektur omkring sig. Sydfløjens »Königshalle« fremtræder som et sengotisk interiør, sammenstykket af forskelligartede bygningselementer (genbrug?). Det prangende navn er formentlig uden dækning, idet rummet sandsynligvis er den sengotiske borgs »borgstue«, indrettet i Frederiks hertugtid. Vestfløjen derimod påvises at være et helstøbt stykke tidlig renæssancearkitektur, idémæssigt sammenhængende med nederlandsk arkitektur. Endelig formoder Norn, at nordfløjen er påbegyndt af Christian III, men fuldendt af broderen hertug Adolf efter 1544, idet der optræder fransk-italienske arkitekturformer.

Tredje kapitel behandler Frederik I's fyrstespejl, det billedprogram, der ligger bag vestfløjens gårdfacades overraskende rige udsmykning. Facaden har været overmåde rigt udsmykket med stenrelieffer i sjællandsk limsten. Billederne var hentet fra de tyske kleinmestre Georg Pencz og H. S. Behan, og har udtrykt Frederik I's »selvforståelse som evangelisk landsherre«, et fyrstespejl. Norn påviser den fornemme vestfacades sammenhæng og afhængighed af samtidig nederlandsk arkitektur.

Også møntmester Jørgen Kochs fornemme stenhus i Malmø hører med i denne sammenhæng. Til slut i kapitlet søger Norn at sandsynliggøre, at to af Christian III's kendte kunstnere, bygmester Morten Bussert og maleren Jacob Binck, allerede var i tjeneste hos Frederik I, og at hovedansvaret for Gottorps vestfløj må lægges på disse to mænd, gennem hvem dansk bygningskunst endnu op i 1550'erne stod i forbindelse med den nederlandske.

Efter således at have placeret Frederik I's og Christian III's Gottorp i en nøgleposition i dansk arkitekturhistorie tager Norn i kapitel fire fat på Koldinghus, der allerede med Christian III's store udvidelse forvandlede til et civilt slot, vel det første i Danmark, uden forsvarsindretninger. Men det er med Christian IV's byggearbejder omkring 1600 at Koldinghus får virkelig kongeligt format. Efter en brand i køkkenregionerne i 1597 tog Christian fat på sit barndomshjems forandring til et repræsentativt fyrsteslot af høj karat. Christian tilføjede slottet en ny slotskirke »udi alle måder... ligesom den kirke her på vort slot Haderslevhus«. Det var kongen magtpåliggende at føje et nyt kirkerum ind i den gamle borg for ret at kunne fremtræde som rigets gejstlige overhoved, og dette formåede den gamle arkitekt Herkules von Oberberg kun ved at bygge kirken i forlængelse af vestfløjens nordre ende, men ud over bankens kant. Derfor det kolossale fundament mod nordvest, et veritabelt stenbjerg at bygge på. Over kirken lod Christian indrette en 57 m lang dansesal, nærmest et repræsentativt galleri, hvor kongen kunne udføre sine pligter som verdsligt overhoved, bl.a. foreningen 1616 med Sønderjylland til hertug Frederik af Gottorp. Endelig kronede Christian IV Koldinghus med Kæmpetårnet, der udadtil skulle fortælle omverdenen, at her residerede den danske konge.

I det afsluttende femte kapitel »Koldinghus og Gottorp« med undertitlen Symboler på fyrstemagt viser Otto Norn den nære forbindelse mellem arkitekturen, først og fremmest på Koldinghus, og kongens opfattelse af sig selv. Frederik II havde ved Øresunds indsejling lagt Kronborg til at kaste glans over kongen. På Koldinghus, ved rigets sydgrænse, omformede Christian IV slottet for at det skulle kaste glans over ham. Kæmpetårnet og de fire sandstensstatuer på dets top var det ydre middel. Her stod fire antikke helte vagt om kongemagten, som de havde stået på triumfporten på Amagerørn under kroningsfesten 1596, og som de næsten samtidig blev sat på Sparepenge ved Frederiksborg. På dette slot videreudviklede Christian IV de ideer, som allerede var afprøvet på Koldinghus, at »visualisere en imperial herskeridé, kongens drøm at blive de protestantiske regenters »første«, deres kejser«.

Otto Norn har med sin bog til fulde opfyldt de intentioner, som fremførtes i indledningskapitlet, at føje de to slotte solidt ind i dansk arkitektur-

historie. Det er vel forståeligt at nærværende anmelder mest hæfter sig ved afsnittene om Koldinghus. Dette slot har af uforklarlige årsager ikke påkaldt sig megen opmærksomhed i dansk arkitekturhistorieskrivning. Siden P. Eliassens første behandling af slottets og byens historie har kun Otto Norn i de her omtalte to værker videnskabeligt behandlet enkelte perioder af dette slots bygningshistorie. Koldinghus mangler stadig sin monografi.

Måske vil der kunne rejses tvivl om enkelte af Norns konklusioner, måske vil detaljer se anderledes ud efter en nøje gennemgang af kildematerialet, så vel det skriftlige som det konkrete i mursten og sandsten (det manglende noteapparat gør i øvrigt en efterprøvning vanskelig). Der er dog næppe tvivl om at Otto Norns hovedteser vil stå fast. Dansk arkitekturhistorie har fået to absolutte hovedværker tilbage.

Poul Dedenroth-Schou

Steffen M. Søndergaard: Peder Holden Hansens huse – og nogle af hans kollegers. Foreningen til gamle bygningers bevaring, København 1986, 128 s., ill. Kr. 81,-.

Landbygmesteren Peder Holden Hansen, kaldet Per Hollensen, som byggede en lang række større gårde på Vejen-Brørup-egnen i Ribe amt i perioden ca. 1840–70, har nu i 75 år fascineret danske arkitekter. Man har været imponeret af, at en »almindelig bygmester« kunne præstere så fine klassicistiske detaljer, græske tempelgavle under stråtag.

Opdagelsen af Peder Holden Hansen skete i begyndelsen af århundredet, da den yngre generation af arkitekter genopdagede den anonyme, folkelige byggeskik, og brugte den som modeeksempel mod både historicismens fælleseuropæiske stilefterligninger og Nyrop-tidens nationalromantik. Blandt de førende i denne nye bevægelse var de ikke-akademiske arkitekter P. V. Jensen-Klint og Ivar Bentsen, begge med rod i højskolemiljøet. En af deres ideer var, at kun ved et personligt kendskab til gammel byggeskik og arkitektur kunne en ny generation af bygmestre og arkitekter genskabe de »tabte« værdier. Og i 1907 – samme år som »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« blev stiftet – tog »Foreningen af 3. December 1892« initiativ til nogle opmålingsrejser for arkitektstuderende. I første omgang var det den gamle vestslesvigske byggeskik, der blev målet for opmålingskampagnen, men ideen spredte sig, og i 1911–12 drog nogle hold fra Ivar Bentsens bygmesterundervisning i Holbæk til Sydvestjylland for at måle. Blandt emnerne kan nævnes herregården Endrupholm, men ikke mindst Peder Holden Hansens bygninger, hvoraf opmålingerne blev publiceret i »Maaleren« 1917. Dermed blev Peder Holden

Hansens huse et af de mange forbilleder for »Bedre Byggeskik« og 1920'ernes byggeri.

Som en afledt følge af Ivar Bentsens opmålingsrejse skrev pastor Richter i Vejen i »Fra Ribe Amt« 1915 en artikel om Peder Holden Hansen, en artikel som kunne støtte sig til endnu levende erindring om bygmesteren.

Siden har den gamle bygmester været omtalt af bl.a. Harald Langberg og Knud Millech, og i 1973 gennemførte Esbjerg Museum en mindre undersøgelse, mest baseret på arkivalisk materiale (Jørgen S. Køster i »Mark og Montre« 1974).

Problemet med at lave en undersøgelse om Peder Holden Hansen i vore dage er imidlertid, at der ingen levende erindring findes bevaret – kun myter, mestendels baseret på de allerede skrevne artikler. – Man har så prøvet at gå i arkiverne, finde dokumenter, tegninger, mv., men også her støder man på en massiv tavshed. Det er slet ikke sikkert, at Peder Holden Hansen har lavet særligt udførlige tegninger til sine huse – indtil efter 2. verdenskrig var en bygmestertegning til en gård på landet ofte blot nogle streger på bagsiden af en konvolut. Men selv til skoler og præstegårde var det ikke muligt at finde tegninger.

Derfor er det lidt af et mirakel, at der er lykkedes arkitekten Steffen M. Søndergaard, som led i en ny undersøgelse af Peder Holden Hansen, at finde en tegning, signeret Peder Holden Hansen. Det drejer sig om tegningen til Skødebjerggård ved Vorbasse, bygget i 1852 – som en af de første »kapitalisthedebrug« – af grev Moltke-Huitfeldt til Glorup. Og tegningen ligger den dag i dag i Glorups godsarkiv. – Vi havde gerne hørt, hvorledes Steffen M. Søndergaard fandt frem til tegningen, men det har han ikke syntes hørte hjemme i den lille, nøgterne bog.

Steffen M. Søndergaard har i øvrigt i sin undersøgelse, udover en gennemgang af Peder Holden Hansens liv efter kendt viden og oplysninger i folketællingerne, valgt at gå ud fra det eneste sikre, her 100 år efter: husene.

Nu er huse på landet slet ikke så sikre endda. To gårde kan ligne hinanden som to dråber vand, men dog være bygget af forskellige bygmestre, fordi det oftest var bygherren, der bestemte udseendet – og her var »so-ein-ding-will-ich-auch-haben« – funktionen afgørende. At en gård har trekant over facaden, søjler på muren eller sprosserværk i ruderne, behøver heller ikke på Vejen-egnen at betyde Peder Holden Hansen.

Søndergaard har derfor valgt at gå i detaljen og se på småting som dørprofiler, gerichter, karme og lignende. Og hans resultat er, at selv om mange efterlignede Peder Holden Hansen – og han sikkert selv ofte gav en skitse til et hus, som en anden byggede – så arbejdede han selv med nogle ganske særlige profiler og dørtyper.

Ud fra disse Peder Holden Hansen-detaller vover Steffen M. Søndergaard så at sige om en række gårde og huse: ja – nej – ved ikke. Nogle hidtidige

tilskrivninger ryger ud (endda et hus, som er fredet som Peder Holden Hansens værk), men til gengæld kan nu herregården Estrups ombygning med svungne renaissancegavle i 1861 tilskrives Peder Holden Hansen.

Som sagt, det er lidt af et vovestykke at tilskrive huse til en landbygmester 100 år efter. Steffen M. Søndergaard gør det overbevisende, men 100% sikker kan man aldrig blive.

Da Peder Holden Hansen ikke har efterladt sig breve eller bøger, kan vi heller ikke vide noget om, hvorfra han fik ideerne til sine huse. Mange fine bøger og arkitektnavne har været nævnt, men Steffen M. Søndergaard følger datidens logik – og søger forbillederne i den nærmeste købstad, hvor bønder jo i de samme år hentede så meget andet nyt i deres materielle kultur.

Og det viser sig, at der i Kolding faktisk har ligget rigeligt med inspiration, først og fremmest rådhuset fra 1840, men også landsteder og købmændsgårde (desværre skriver Steffen M. Søndergaard ikke noget om Kolding-bygmestrene). Meget af Peder Holden Hansens virke kan forklares ud fra Kolding-inspirationen, kombineret med almindeligt kendskab til stil og mode i det syd- og sønderjyske.

Søndergaard karakteriserer Peder Holden Hansens brug af senklassicismen som uortodoks, næsten som vore dages postmodernisme i dens frie brug af de klassiske forbilleder. Men derudover roser han ham for, at han var den sydjyske landbygmester, som »med størst talent oversatte tidens formsprog til en personlig dialekt«.

At Peder Holden Hansen også formidlede sin stil til landsdelen, nævnes i en bisætning. Og det er rigtigt, at 2–3 landbygmestre på Esbjergegnen i 1870'erne og -80'erne byggede gårdstuehuse i Peder Holden Hansens stil, ligesom der også kan ses inspirationer på Ribe-egnen og et stykke ned i Sønderjylland. Forbindelsen har været der – gennem håndværkerne eller bygherrerne.

De mange begrænsninger i mulighederne for at svare på spørgsmålene om Peder Holden Hansen understreger, at skal der forskes mere i, hvordan landbygmestre arbejdede og fungerede i samspillet med bygherrer, uddannelse og inspiration, må man gå til vort eget århundrede – til tiden efter 1920, hvorom der stadig findes levende erindring. At det kan lykkes, har bl.a. Esbjerg Museums og Den fynske Landsbys undersøgelser i de seneste år vist.

Meget tyder på, at det stort set var de samme mekanismer, der fungerede i den landlige byggeskik i 1851 og 1931: Snak med en gårdejer efter en vellykket høst, tegne en blyantskitse over rumfordelingen, aftale »med eller uden kvist«, »med eller uden gesims/lisener/kampestensoakel osv.«, håndslag – og derefter hjem og snedkerere døre og vinduer på værkstedet vinteren igennem. Til sidst: i jorden ved forårstide og rejsegilde i løbet af sommeren.

Sådan fungerede byggeri på landet, indtil først statslånsperioden efter 1919 stillede større krav til husmandsbrugsbyggeriet, og siden kreditforeninger og kommuners større krav til tegningsmateriale og andre byggepapirer. Derfor ligger i perioden mellem ca. 1920 og 1950 – »Bedre byggeskik«-perioden – den store arbejdsmark for de næste ti års udforskning af landlig byggeskik.

Med bogen om Peder Holden Hansen har Steffen M. Søndergaard sammen med Foreningen til gamle Bygningers Bevaring sat den gamle bygmester et sidste, værdigt minde – smuk som bogen er, med mange både gamle og nye fotografier, rigeligt brug af de gamle, fine opmålinger samt egne skitser og plantegninger.

Peter Dragsbo

Fra marsken til prærien. Niels Gørdings erindringer v/Jens Kusk og Jørgen Dieckmann Rasmussen. Esbjerg Byhistorisk Arkiv. Skriftrække B nr. 1. Esbjerg 1986. 64 s., ill. Kr. 79,-.

Måske skyldes det Aksel Sandemoses roman om Rasmus Danskers nybyggerliv i Canada. Måske skyldes det, at én af de bedste udgivelser af udvandrerbrev (Cathrine og Valdemar. Fremad 1975) fortæller historien om et dansk udvandrerskab i Canada.

Under alle omstændigheder bekræftede en hurtig rundspørge i nærmeste omgangskreds min oplevelse af at have et langt klarere billede af forholdene for danske udvandrere i Canada end af de tilsvarende for danskere i USA.

En oplevelse der ikke kan have hold i virkeligheden, i hvert fald hvis man bygger sin virkelighedsopfattelse på historisk viden. Dansk udvanderhistorisk forskning har i de seneste år afdækket og populariseret mange aspekter af dansk pionerliv på den amerikanske prærie, men så godt som gået uden om Canada.

Den følte fortrolighed i forhold til Canada bør naturligvis også tilskrives det forhold, at det efterhånden er oldeforældregenerationens slægtninge og venner, der udvandrede til USA. Den nabosøn, om hvis udvandring jeg har et barndomsminde, rejste således ikke til USA, men til Canada – forøvrigt med motorcykel! Kendetegnende for dansk udvandring til Canada er netop, at den er tidsmæssigt forskudt i forhold til Amerikaudvandringen. Hvor USA allerede i 1890'erne kunne erklære prærien for opdyrket, så var Canada i 1920'erne stadig et land med kæmpemæssige uopdyrkede arealer. I løbet af 20'erne modtog landet generelt et stigende antal danske udvandrere og fra og med 1927 havde landet overtaget USA's rolle som hovedmodtager af danske emigranter. Et forhold der også gør sig gældende for udvandringsbølgen i

1950'erne hvor 24.483 danskere drog til Canada. Kun 17.177 tog til USA.

Noget tyder på, at udforskningen af emnet så småt er ved at komme i gang. Nogle af resultaterne vil blive præsenteret i forbindelse med 1987-års-mødet for Forbundet af Danske Foreninger i Canada, som i år afholdes i Danmark (Kolding). Forbundet er en meget aktiv paraplyorganisation, som bl.a. planlægger at oprette et dansk indvandrerarkiv i Canada. Den store interesse for etnicitetshistorie, der i disse år gør sig gældende i næsten hele verden, sætter sig selvklart også sine spor i indvanderlandet Canada.

Herværende bog »Fra marsken til prærien« er et direkte resultat af denne interesse. I 1969 nedskrev den da 75-årige dansk-canadier, Niels Gørding fra Allerup i Vestjylland, sine erindringer om sine unge år som nybygger på et homestead ved byen Rockglen nær den amerikansk-canadiske grænse. Et ekstrakt af erindringerne blev første gang offentliggjort i forbindelse med Rockglens 50-års jubilæum, som bl.a. blev markeret med udgivelsen af bogen »The Rolling Hills of Home« (1978). Der er tale om en samling af pionererindringer, heriblandt altså Niels Gørdings. Erindringerne nåede på et tidspunkt hjem til forfatterens fødegård og er nu udgivet i deres fulde udstrækning af Esbjerg Byhistoriske Arkiv som første udgivelse i en ny skriftrække.

I 1908 udvandrede den 24-årige Niels Gørding fra Allerup i Sneum sogn sammen med sin forlovede til USA. Modsat de fleste danskere udvandrede var det ikke fattigdom, parret flygtede fra. Begge var bønderbørn fra velfungerende gårdmandshjem og som ældste søn skulle Niels overtage fødegården. Men forældrene kunne ikke bekvemme sig til at gå på aftægt. I utålmodighed besluttede Niels og hans Mathea sig for at udvandre og få foden under eget bord i USA. I USA arbejdede han de første år som arbejdsmand og hun som ung pige i huset. Imidlertid var det landbruget, der trak, og i 1911 erhvervede parret sig et homestead ved Rockglen i Canada. Det er historien om de slidsomme og farefulde nybyggerår, som Niels Gørding fortæller.

Niels Gørding fortæller levende og godt. Læst som udvanderhistorisk kilde flytter beretningen måske ikke hegnspæle. Men mindre kan også gøre det. Udvanderhistorie er også person- og lokalhistorie. Og læst som personligt dokument er det en fin sag og man får et godt indtryk af de store og små begivenheder, der gjorde sig gældende for de fleste nybyggerfamilier. Tonen er befiende afdæmpet, hvad enten der berettes om præriebrande eller om naboskab og venskab. Læseren befinder sig i sympatisk selskab.

Erindringerne er illustreret, også med aktuelle fotos, taget i 1986, af Niels Gørdings farm og de nærmeste omgivelser (i farver!). En god ide. Derudover har udgiverne forsynet erindringerne med slægtstavle og noter.

Udgivelsen er nok af størst interesse for lokalområdet, hvor familien har været og er kendt. Det synes derfor rimeligt, at denne og lignende udgivelser finansieres af lokale kulturinstanser. Men desværre er det jo langt fra almindelig praksis. Så meget desto mere grund er der til at glædes over, at Byhistorisk Arkiv i Esbjerg har fået sin kulturforvaltning i tale.

Helle Otte

Jane Bossen og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386–1986. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Rosenskilde og Bagger 1986. 108 s., ill. Kr. 160,-

I mere end 400 år har der været holdt danske gudstjenester i Helligåndskirken i Flensborg, og det er derfor ikke mærkeligt at den ofte er blevet kaldt »den danske kirke«. Den er sammenlignet med byens sognekirke en beskeden bygning, men det skyldes at den oprindeligt er et kapel, knyttet til Helligåndshuset i det katolske Flensborg. Kapellets opførelse dateres til 1386 og det er i anledning af 600-året at Studieafdelingen ved det danske centralbibliotek i Sydslesvig har udsendt denne smukke publikation.

Bygningen har gennem de mange år været udsat for mange ændringer, og den facade besøgende i Flensborg i dag ser stammer fra 1700-årenes sidste halvdel.

Jane Bossen har med stor omhu gennemgået det omfattende kildemateriale og stykket bygningens historie sammen og gør rede for de restaureringer der har fundet sted. Bygningens indre er bl.a. præget af kalkmalerier fra 1400-årene, og der fortælles også om inventaret, både det bevarede og det der er forsvundet. Blandt det sidste er Heinrich Ringerincks fornemme prædikestol fra omkring 1600, som blev solgt til kirken i Jørgensby – dog ikke af den danske menighed. Kirkens nuværende prædikestol er fra 1927.

En særlig kvalitet har Helge Krempins fotografier. Der er usædvanlig smukke billeder af interiøret (s. 39, 46, 53, 75 fx), og der er et væld af fine detaljer – af kirkens spændende urværk, af prædikestolen (både den gamle og den nye), kalkmalerierne og af kirkens sølv. Det er en fornøjelse at billeder hvorpå der er skrift, er så store og klare at de kan læses (s. 24, 62–63 fx).

Bogens format er 21×29,5 så det er en statelig bog. De to ophavsmænd har tidligere udsendt »Granit i Angel« i samme fornemme udstyr. Man glædes over at der kæles for både indhold og form.

Verner Bruhn

<i>Ditte Bentzon Goldschmidt: Danmark – moder eller koloniherr</i>	209	Troels Fink: Estruptidens politiske historie (Verner Bruhn)	264
<i>Jan Faye: Støbejernsgravkors – et metodologisk lærestykke</i>	225	Joan Pauli Joensen: Folk og Fisk (Peter Korsgaard)	265
<i>Debat</i>		Hans Erling Langkilde: Nyklassicismen i købstæderne (Anne Christiansen)	266
Viggo Hansen: »Marginale jorder« og »marginale« mennesker	239	Axel Christophersen: København og omegn gennem 6000 år (Ingrid Nielsen)	267
Erik Gøbel: Danske handelskompagnier ..	242	Tinne Vammen: Rent og urent (Birthe Broch)	268
<i>Anmeldelser</i>		Anette Vasström: Holmens by, Nyboder, og dets beboere (Peter Dragsbo)	270
Hans Chr. Wolther: Den danske hærs uniformering (Peter Korsgaard)	245	Danmarks kirker, Holbæk Amt (Margit Mogensen)	271
Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse III,1 (Birgitte Dedenroth-Schou)	245	J. L. Østergaard Christensen: Holbæk-ler-tøj og Holbæk Pottemagere (Peter Korsgaard)	272
Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse IV,1 (Birgitte Dedenroth-Schou)	246	Bornholms militære domiciler (Jens Christensen)	272
Lyngby Kirkebog 1641–1699 (Erik Kann)	246	C. Bille Brahe: Kerteminde-værn (Jens Christensen)	272
Rødovre Kirkebog 1682–1814 (Erik Kann)	246	Niels Christensen: De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660–1800 (Lotte Dømbernowsky)	273
Nordisk Lovoverskikt (Grethe Carlslund Petersen)	249	Meddelelser fra Kattegat-Skagerak projektet (Jens Christensen)	273
Vi tar EDB i bruk (Asbjørn Hellum)	250	Florian Martensen-Larsen: Hav, fjord og handel (Jens Christensen)	274
Knud Prange: Lokalhistoriske kilder (Erik Kann)	251	Knakken (Jensen Christensen)	274
Knud Prange: Lokalhistorikeren som forsker og skribent (Erik Kann)	251	Tingborgsekstrakter fra Thy (Jens Christensen)	274
Luise Skak-Nielsen: Byernes brandtaxationer (Erik Kann)	251	Landboliv (Bodil K. Hansen)	275
Knud Prange: Slægtshistorie/lokalhistorie (Erik Kann)	251	Paul G. Ørberg: Når nøden er størst (John T. Lauridsen)	276
Rita Holm: Breve til amtmanden (Erik Kann)	251	Chr. E. Lauridsen: 100 år – Mariager Landboforening (Torben Hansgaard)	277
Knud Prange: Svenskekrig stilstand – opgang (Erik Kann)	251	Jens Engberg: Dyre lærepenge (Helge Stavnsbjerg)	277
Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark (Lotte Dømbernowsky)	252	Arne Gammelgaard: Grever og godtfolk (Sidsel Eriksen)	278
Carl Weismann: Vildtets og Jagtens Historie i Danmark (Asger Th. Simonsen)	253	Otto Norn: To grænselotte (Paul Dedenroth-Schou)	279
Jesper Laursen: Krybskytter i Danmark (Asger Th. Simonsen)	253	Steffen M. Søndergaard: Peder Holden Hansens huse (Peter Dragsbo)	280
Beth Grothe Nielsen: Anstaltsbørn og børneanstalter gennem 400 år (Ning de Coninck-Smith)	256	Fra marsken til prærien. Niels Gørdings erindringer (Helle Otte)	282
Kenneth Olwig: Nature's Ideological Landscape (Asger Th. Simonsen)	258	Jane Bossen og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensburg 1386–1986 (Verner Bruhn)	283
Karin Kryger: Frihedsstøtten (Dorthe Falcon Møller)	260		
Julius Schovelin: Strejkerne i Danmark 1862–1881 (Helge Stavnsbjerg)	261		
Kr. Marius Jensen og Anette Reenberg: Landbrugsatlas Danmark (Karl-Erik Frandsen)	262		

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg (tlf. 05 13 12 23) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 172. Bestilling gennem foreningens expedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. 01 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd